

**ПРИВАТНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ЛЬВІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІЗНЕСУ ТА ПРАВА»
МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ПУСТОВИЙ ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ

УДК 343.915

**КРИМІНОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИНАМ,
ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ БЕЗПРИТУЛЬНИМИ ТА БЕЗДОГЛЯДНИМИ
ДІТЬМИ В УКРАЇНІ**

12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія;
кримінально-виконавче право»

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **О. О. Пустовий**

Науковий керівник **Гумін Олексій Михайлович**,
доктор юридичних наук, професор

Київ – 2019

АНОТАЦІЯ

Пустовий О. О. Кримінологічні засади запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми в Україні. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2019.

Дисертація присвячена дослідженню питань запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми в Україні, а також кримінологічній характеристиці та запобіганню цим явищам в Україні. У результаті виконаної роботи отримано певні науково-теоретичні результати, які мають значення не лише для науки, а й для діяльності правозастосовних органів.

У процесі дослідження проаналізовано наявні в науковій літературі визначення злочинності безпритульних та бездоглядних дітей та запропоновано авторське визначення даного поняття, під якою пропонується розуміти злочинності безпритульних і бездоглядних дітей, під якою слід розуміти сукупність злочинів, що вчиняється особами, які не досягли 18 років, через втрату батьків, асоціальну поведінку дорослих та інші чинники не підтримують контакт з сім'єю, унаслідок чого більшу частину часу проводять на вулиці, не мають постійного місця проживання або з різних причин перебувають поза спеціалізованих освітніх, виховних, медичних і соціально-реабілітаційних закладів.

На основі вивчення юридичної літератури, законодавства та правозастосовної практики проаналізовано підходи до висвітлення проблем запобігання злочинності бездоглядних і безпритульних дітей, оцінено стан досліджень зазначеної проблематики у контексті розвитку предмету і задач кримінологічної науки.

Надано визначення та розкрито аспекти співвідношення категорій «бездомна дитина», «безпритульна дитина», «бездоглядна дитина», «дитина, яка не має певного місця проживання», «дитина вулиці». Проаналізовано підходи до визначення злочинності безпритульних та бездоглядних дітей. З урахуванням результатів соціологічних досліджень встановлено, що до безпритульних в Україні відносять дітей, які не мають постійного місця проживання через втрату батьків, асоціальну поведінку дорослих у сім'ї, втечу із спеціалізованих навчально-виховних закладів, виражені ознаки психологічних (психічних) розладів (захворювань).

Встановлено, що законодавче закріплення напрямів вирішення проблем захисту дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківської опіки, ґрунтується на положеннях Конституції України та низки Законів України, реалізація яких протягом останніх років була підкріплена низкою державних цільових програм, а вжиття заходів щодо запобігання дитячій бездоглядності, у тому числі шляхом здійснення поліцейського піклування щодо неповнолітніх, покладається на підрозділи ювенальної превенції Національної поліції України. Проте юридична невизначеність багатьох положень, зокрема щодо реінтеграції та ресоціалізації безпритульних і бездоглядних дітей, призводить до проблем у сфері правозастосування, унеможлиблює реалізацію повною мірою профілактичних заходів. Позначається і відсутність системності в діяльності органів і служб у справах дітей та їх взаємодії між собою, що не сприяє формуванню узгоджених підходів стосовно роботи з жертвами злочинів.

Проаналізовано положення міжнародно-правових актів та відповідну правозастосовну практику Великої Британії, Італії, Нідерландів, Німеччини, Норвегії, Фінляндії, Франції, Швеції та США щодо запобігання злочинності у середовищі бездоглядних і безпритульних дітей. З'ясовано, що важливим чинником зменшення рівня злочинності серед дітей у більшості європейських країн та США вважається організація своєчасного виявлення та обліку дітей, які залишилися без опіки батьків, належать до груп ризику, та їх розміщення

у навчально-виховних закладах, створення механізму повернення дітей шкільного віку до навчання, надання медичної і психологічної допомоги дітям, а також виявлення дорослих осіб, які втягують неповнолітніх у злочинну діяльність, зайняття проституцією, наркоманію, пияцтво, жебрацтво тощо з притягненням до відповідальності батьків за невиконання (неналежне виконання) своєї соціально-виховної функції щодо дітей. Важлива роль у здійсненні контролю щодо профілактики бездоглядності і безпритульності належить дитячим омбудсменам. Дієвим способом впливу на злочинність серед безпритульних і бездоглядних дітей, поряд з функціонуванням державних притулків, вважається інститут усиновлення та удочеріння. Окрім державних соціальних служб, діяльність яких в Україні визнано недостатньо ефективною, необхідно стимулювати створення соціальних організацій приватного та громадського типів (на кшталт Американської служби родини – Family Service America).

Проаналізовано кількісні та якісні характеристики окремих категорій правопорушень, що вчиняються досліджуваною категорією осіб. Встановлено особливості злочинів, учинених безпритульними і бездоглядними дітьми, за способом і мотивацією злочинів, їх наслідками, механізмом поведінки злочинця і жертви, впливом на правопорушення сімейно-побутових і супутніх їм обставин, роллю дорослих.

Здійснено аналіз найбільш вагомих чинників поширення злочинності серед безпритульних та бездоглядних дітей. На основі вивчення вітчизняних і зарубіжних наукових джерел щодо причин і наслідків безпритульності та бездоглядності, а також матеріалів опитувань здійснено розподіл таких чинників на соціально-економічні, морально-психологічні та сімейно-побутові.

Доведено, що асоціальний спосіб життя цієї категорії неповнолітніх, нехтування ними прийнятими у суспільстві нормами і правилами поведінки, вплив на них з боку «авторитетів» з підліткового середовища та дорослих підбурювачів впливають на процеси віктимізації жертв злочинних посягань.

Запропоновано систему заходів, спрямованих на усунення правових, соціальних та інших причин та умов, що детермінують злочинність цієї категорії неповнолітніх. Підтверджено, що загальносоціальні заходи можуть стосуватись різних категорій осіб і поділено на первинні, вторинні й третинні. Визначено суб'єкти їх реалізації (вищі органи влади, центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері усиновлення та захисту прав дітей, органи виконавчої влади місцевих держадміністрацій, сільських, селищних рад об'єднаних територіальних громад). Комплекс заходів соціальної профілактики спрямований на зменшення кількості безпритульних і бездоглядних дітей; впровадження нових форм профілактики безпритульності і бездоглядності, виявлення сімей, які не забезпечують належне виховання дітей, ведуть аморальний спосіб життя, втягують неповнолітніх у протиправну (антисоціальну) діяльність; застосування організаційних форм соціальної підтримки дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах; забезпечення єдиної системи функціонування закладів соціального захисту та спеціалізованих установ для правопорушників; здійснення профільної підготовки фахівців, які займаються питаннями запобігання злочинності неповнолітніх.

Запропоновано проекти змін і доповнень до Закону України «Про охорону дитинства» щодо покладання на служби у справах дітей при місцевих органах виконавчої влади та органах місцевого самоврядування здійснення цільових заходів щодо реінтеграції та соціалізації безпритульних і бездоглядних дітей, які вчинили правопорушення.

Розглянуто особливості реалізації профілактичних функцій підрозділами Національної поліції (ювенальної превенції, адміністрації приймальників-розподільників для дітей, карним розшуком, дільничними офіцерами поліції, патрульною поліцією) та іншими державними органами, що здійснюють правоохоронні функції, спеціальними виховними установами Державної кримінально-виконавчої служби України, органами прокуратури та

суду. Встановлено, що спеціально-кримінологічні заходи доповнюють загальносоціальні.

Запропоновано комплекс заходів індивідуально-профілактичного впливу на безпритульних і бездоглядних дітей, які вчинили злочини, із залученням до цієї роботи уповноважених працівників підрозділів ювенальної превенції Національної поліції, ювенальної пробації Державної кримінально-виконавчої служби України, загальноосвітніх навчальних закладів, притулків для дітей служби у справах дітей, соціально-реабілітаційних центрів, центрів медико-соціальної реабілітації закладів охорони здоров'я, громадських організацій.

Виокремлено особливості застосування індивідуально-профілактичних заходів на етапах виникнення злочинних намірів, стійкого антисоціального спрямування, злочинної поведінки, продовження злочинної діяльності після засудження з метою попередження рецидиву та подальшої ресоціалізації.

Ключові слова: безпритульність, бездоглядність, дитина, запобігання злочинам, віктимологічна безпека, домашнє насильство.

SUMMARY

Pustovyi O. O. – Criminological principles of prevention of crimes committed by homeless and neglected children in Ukraine. - – Qualifying research paper as a manuscript.

Thesis for a Candidate Degree in Law, specialty 12.00.08 – Criminal Law and Criminology; criminal enforcement law. – National Academy of Internal Affairs, Kyiv, 2019.

This thesis is devoted to the study of prevention of crimes committed by homeless and neglected children in Ukraine, as well as criminological characteristics and further prevention of these phenomena in Ukraine. As a result of the work, certain scientific and theoretical results, which are important not only for science, but also for the activities of law enforcement agencies are received.

In the course of the research, the available definition (founded in the scientific literature) of crime committed by homeless and neglected children is analyzed. Also proposed the author's definition of the concept, which suggests to perceive crimes, committed by homeless and neglected children as “a set of crimes committed by persons under the age of 18, who do not support contact with the family because of the loss parents, bad social behavior of adults and other factors; as a result these children spend most of the time on the street, do not have a permanent place of residence for a variety of reasons, and are always outside the specialized educational, disciplinary, medical and social rehabilitation institutions”.

On the basis of the legal literature, legislation and law enforcement practices, approaches to highlighting the problems of preventing crime of homeless and neglected children are analyzed. The state of research on this problem in the context of the development of the subject and tasks of criminological science is reviewed.

The definition and disclosure of the aspects of the relationship between the categories "homeless child", "neglected child", "child who does not have a definite place of residence", "street child" are given. The approaches to the definition of crime committed by homeless and neglected children are analyzed. Taking into

account the results of sociological researches, it has been established that “homeless” category, in Ukraine, include children who do not have a permanent place of residence due to the loss of their parents or bad social behavior of adults in the family, escaped from specialized educational institutions, expressed signs of psychological (mental) disorders (diseases).

It has been established that the legislative consolidation of the directions of solving problems for orphans and children deprived of parental care protection is based on the terms of the Constitution of Ukraine and a number of Laws of Ukraine. Its implementation in recent years has been supported by a number of state target programs, for taking measures to prevent child abandonment, including the implementation of police custody on juveniles, relying on the juvenile prevention unit of the National Police of Ukraine.

However, the legal uncertainty of many provisions, in particular regarding the reintegration and re-socialization of homeless and neglected children, leads to problems in the area of law enforcement, which makes it impossible to fully implement preventive measures. It also distress the lack of systematic activity of the organizations and services connected with children and their interaction with each other. It does not support to the formation of coherent approaches to work with victims of crimes.

Large number of international legal acts and relevant law enforcement practices of the United Kingdom, Italy, the Netherlands, Germany, Norway, Finland, France, Sweden and the United States on the prevention of crime among homeless children are analyzed. It was found that an important factor in reducing the level of crime among children in most European countries and the United States is the organization of timely detection and registration of children left without parental care, belonging to risk groups, and their further placement in educational institutions; the creation of a mechanism for the return of children to their parents; the provision of medical and psychological assistance to children; the identification of adults who involve juveniles in criminal activities, prostitution, drug addiction, drinking, street begging, etc. and bringing these parents to the accusation on non-

fulfillment (improper fulfillment) of their social and educational functions concerning children. An important role in the implementation of control over the prevention of homelessness and homelessness belongs to children's ombudsmen. An effective way of influencing crime among homeless and neglected children, along with the functioning of state shelters, is the institution of adoption. In addition to state social services, whose activities are not well-recognized in Ukraine, it is necessary to stimulate the creation of private and public social organizations (such as the Family Service America).

The quantitative and qualitative characteristics of certain crime categories, committed by the investigated group of persons, are analyzed. The peculiarities of crimes committed by homeless and neglected children, the method and the motivation of crimes, their consequences, the mechanism of behavior of the offender and the victim, the influence on the offense on family and domestic circumstances and the role of adults are established.

The analysis of the most important factors about the spread of crime among homeless and neglected children is made. Based on the study of domestic and foreign scientific sources (on the causes and consequences of homelessness and neglect), as well as survey materials, the distribution of such factors into socio-economic, moral and psychological and family-friendly households has been investigated.

It is proved that the asocial way of life of this category of minors, neglect of the standards and rules, implemented by the society, in their behavior, influence of them on the part of "authorities" from the teenage environment and adult instigators influence the processes of victimization of victims of criminal violations.

A system of measures for elimination of legal, social and other causes and conditions that determine the crime of this category of minors is proposed. It is confirmed that general social measures may apply to different categories of persons and are divided into primary, secondary and tertiary ones. The subjects of their implementation (higher authorities, central executive body, which implements state policy in the field of adoption and protection of children's rights, executive

authorities of local state administrations, village and town councils of the united territorial communities) are identified. The complex of social prevention measures is aimed at reducing the number of homeless and neglected children; the introduction of new forms of prevention of homelessness and neglect, the identification of families that do not provide proper education of children, living immoral lifestyles, involve juveniles in illegal (anti-social) activities; application of organizational forms of social support for children in difficult living conditions; ensuring a unified functional system of social protection institutions and specialized institutions for offenders; realization of specialized training of experts engaged in the prevention of juvenile criminal behavior.

The draft amendments and addenda to the Law of Ukraine "On the Protection of Childhood" were proposed on assigning child care services to local executive bodies and local self-government units which will implement targeted measures for the reintegration and socialization of homeless and neglected children who committed the crime.

The peculiarities of the preventive functions implementation are considered by the units of the National Police (juvenile preventive measures, the administration of child juveniles, criminal prosecution, district police officers, patrol police) and other state organs that carry out law enforcement functions, special educational institutions of the State criminal-executive service of Ukraine, prosecutor's office and court. It was established that special-criminological measures enhance general social measures.

The complex of individual prophylactic measures with further influence on homeless and neglected children, who have committed crimes, with the involvement of authorized employees of the juvenile preventive units of the National Police, juvenile probation of the State Criminal-Executive Service of Ukraine, general educational institutions, shelters for children and children's protection service, social rehabilitation centers, centers of medical and social rehabilitation of health care institutions, other public organizations.

The features of the individual prophylactic measures usage at the stages of criminal intent, stable anti-social orientation, criminal behavior, continuation of criminal activity after conviction in order to prevent relapse and further re-socialization are singled out.

Key words: homelessness, neglect, child, crime prevention, victimological safety, domestic violence.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Пустовий О. О. Запобігання дитячій бездоглядності та безпритульності: українській та міжнародний досвід. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 6. С. 314–316.

2. Пустовий О. О. Дитяча бездоглядність та безпритульність в Україні. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. Серія юридична. 2017. Вип. 16. С. 112–116.

3. Пустовий О. О. Соціально-психологічні чинники дитячої бездоглядності та безпритульності в Україні. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. Молдова. 2018. № 1-1 (29). С. 146–149.

4. Пустовий О.О. Безпритульність неповнолітніх та злочинність: актуальні проблеми сучасності. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Вип. 2. С. 232–236.

5. Пустовий О.О. Недоліки сімейного виховання: причина бездоглядності та безпритульності неповнолітніх. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2018. Вип. 3. Т. 2. С. 118–122.

6. Пустовий О. О. Напрями покращення спеціально-кримінологічних заходів, спрямованих на запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2018. Вип. 4 (109). С. 290–296.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Пустовий О. О. Заходи запобігання дитячій бездоглядності та безпритульності в Україні та за кордоном. *Актуальні питання розвитку права та законодавства: наукові дискусії*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 15–16 груд. 2017 р.). Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2017. С. 105–109.

2. Пустовий О. О. Деякі аспекти проблем дитячої бездоглядності та безпритульності в Україні. *Злочини проти громадської безпеки та кримінально-правова політика держави в умовах гібридної війни*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 22 груд. 2017 р.). Київ: Таврійський нац. ун-т імені В. І. Вернадського, 2017. С. 78–81.

3. Пустовий О. О. Актуальні проблеми чинників дитячої бездоглядності та безпритульності в Україні. *Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 10 лют. 2018 р.). Одеса: Громадська організація «Причорноморська фундація права», 2018. С. 86–91.

4. Пустовий О. О. Види індивідуально-профілактичних заходів запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми. *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення*: матеріали міжвуз. наук.-практ. круглого столу (Київ, 21 квіт. 2018 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2018. С. 336–340.

5. Пустовий О. О. Бездоглядність та безпритульність неповнолітніх як наслідок сімейного неблагополуччя. *Актуальні питання реформування правової системи України*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Дніпро, 6–7 лип. 2018 р.). Дніпро: Громадська організація «Правовий світ», 2018. С. 81–85.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	16
ВСТУП	17
РОЗДІЛ 1. БЕЗПРИТУЛЬНІСТЬ ТА БЕЗДОГЛЯДНІСТЬ У СИСТЕМІ АНТИСУСПІЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ТА ЗЛОЧИННОСТІ ДІТЕЙ	28
1.1. Теоретико-методологічні засади дослідження проблем запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми в Україні	28
1.2. Поняття безпритульності і бездоглядності як негативних суспільно-правових явищ та генезис їх правового регулювання.....	45
1.3. Досвід окремих зарубіжних країн щодо запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми.....	71
Висновки до розділу 1.....	85
РОЗДІЛ 2. КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИНІВ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ БЕЗПРИТУЛЬНИМИ ТА БЕЗДОГЛЯДНИМИ ДІТЬМИ В УКРАЇНІ	88
2.1. Стан, структура та динаміка злочинів, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми	88
2.2. Детермінанти злочинності безпритульних та бездоглядних дітей.....	101
2.3. Віктимінологічна характеристика злочинності безпритульних та бездоглядних дітей.....	124
Висновки до розділу 2	143
РОЗДІЛ 3. КОМПЛЕКС ЗАХОДІВ ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИНАМ, ЯКІ ВЧИНЯЮТЬСЯ БЕЗПРИТУЛЬНИМИ ТА БЕЗДОГЛЯДНИМИ ДІТЬМИ	146
3.1. Загальносоціальні заходи запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми.....	146

3.2. Спеціально-кримінологічні заходи запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми	173
3.3. Індивідуально-профілактичні заходи запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми	195
Висновки до розділу 3.....	213
ВИСНОВКИ	216
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	222
ДОДАТКИ	253

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

КВК	Кримінально-виконавчий кодекс
КМСД	кримінальна міліція у справах дітей
КК	Кримінальний кодекс
КПК	Кримінальний процесуальний кодекс
КУпАП	Кодекс України про адміністративні правопорушення
МВС	Міністерство внутрішніх справ
Наркомос	Народний комісаріат освіти
НКВС	Народний комісаріат внутрішніх справ
ОВС	органи внутрішніх справ
ООН	Організація Об'єднаних Націй
ПРД	приймальник-розподільник для дітей
РНК	Рада народних комісарів
СНІД	синдром набутого імунодефіциту
СРСР	Союз Радянських Соціалістичних Республік
УРСР	Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСРР	Українська Соціалістична Радянська Республіка
ЦКДД	Центральна комісія допомоги дітям
ЦСПР	центр соціально-психологічної реабілітації

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Складне соціально-політичне становище в Україні в умовах руйнації моральних принципів, дезорієнтації більшої частини дорослого населення, трансформації державної системи соціального захисту та послаблення виховної ролі сім'ї негативно впливають на формування правосвідомості дітей, призводять до відхилень від нормативно врегульованої поведінки. Серед соціальних чинників, що сприяють учиненню неповнолітніми правопорушень, одними з найбільш значущих визнаються безпритульність і бездоглядність, які останніми роками набули значних масштабів і, за даними ЮНІСЕФ, тісно пов'язані з іншим негативним явищем – соціальним сирітством. Йдеться про «дітей вулиці», для яких перебування поза родиною стало нормою поведінки¹.

Причини виникнення і поширення безпритульності й бездоглядності багатоаспектні та мають комплексний характер. За оцінками Уповноваженого Президента України з прав дитини, із майже 80 тис. дітей, позбавлених батьківської опіки (1,5 % усього дитячого населення країни), лише 8,0 % є біологічними сиротами. Решта (92,0 %) мають батьків. Щороку в Україні близько 20–30 тис. дітей потрапляють до спеціалізованих закладів (центрів медико-соціальної реабілітації, притулків, приймальників-розподільників, виховних установ) переважно через відсутність безпечних умов існування в родинному оточенні (вияви агресії, домашнього насильства, аморальний спосіб життя батьків, алкоголізація, наркотизація, маргіналізація, втягування до різних форм асоціальної поведінки, трудової й сексуальної експлуатації, злочинної діяльності). Зростає питома вага безпритульних і бездоглядних дітей, у яких виявлено туберкульоз, гепатит, ВІЛ/СНІД, інші небезпечні хвороби, що поширюються у зв'язку з воєнними діями та вимушеною

¹ Представництво дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні. URL: www.unicef.org/ukraine/ukr.

міграцією населення. Щонайменше 600 тис. дітей проживають у неблагополучних сім'ях, які потребують постійної соціальної допомоги².

За статистикою Національної поліції України, на профілактичному обліку перебуває майже 150 тис. неповнолітніх, які бродяжать чи жебракують, мають схильність до вчинення правопорушень, уживання наркотичних засобів, психотропних речовин та алкогольних напоїв. Понад 80 тис. (55,0 %) правопорушників цієї категорії притягувались до відповідальності (застосування примусових заходів виховного характеру) повторно, зокрема за корисливо-насильницькі злочини, учинені з особливою жорстокістю (13,5 %), шляхом знущань над потерпілим (15,5 %), пов'язані з діями сексуального характеру (22,0 %)³.

Відповідно до міжнародних актів і національного законодавства, крім соціального захисту дітей і підлітків, які опинились у складних життєвих обставинах, наголошено на необхідності попередження вчинювання ними правопорушень та реабілітації жертв протиправних посягань. Отже, проблема запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми в Україні, яка тривалий час вважалася закритою для обговорення, нині вимагає особливої уваги та вивчення в комплексі з іншими соціально-правовими явищами.

Питанням запобігання злочинам, що вчиняються неповнолітніми, присвятили свої праці вітчизняні й зарубіжні вчені в галузі теорії кримінального права та кримінології, зокрема Ю. В. Александров, Ю. М. Антонян, М. М. Бабаєв, О. М. Бандурка, Ю. В. Баулін, І. Г. Богатирьов, В. І. Борисов, Л. П. Брич, Р. В. Вереша, А. А. Вознюк, П. А. Воробей, В. О. Глушков, В. В. Голіна, Б. М. Головкін, О. М. Гумін, А. І. Долгова, І. М. Даньшин, О. М. Джужа, А. О. Джужа, О. О. Дудоров, А. П. Закалюк,

² Виступ Уповноваженого Президента України з прав дитини на конференції «Зцілюючи родину – будемо майбутнє». Херсон, 2017. Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua>.

³ Звіти про діяльність підрозділів ювенальної превенції та роботу приймальників-розподільників для дітей на території України. НП України, 2016–2018. URL: <https://www.npu.gov.ua>.

А. Ф. Зелінський, О. В. Кваша, О. Г. Колб, І. М. Копотун, О. М. Костенко, В. М. Кудрявцев, В. В. Кузнецов, І. П. Лановенко, О. М. Литвинов, В. В. Лунєєв, В. Т. Маляренко, М. І. Мельник, П. П. Михайленко, Є. М. Моїсеєв, С. І. Нежурбіда, В. І. Осадчий, А. В. Савченко, В. Я. Тацій, В. П. Тихий, М. І. Хавронюк, В. І. Шакур, Л. В. Франк та ін. Окремі кримінально-правові та кримінологічні проблеми запобігання злочинам, що вчиняють діти, позбавлені батьківського піклування, розглядали у своїх дослідженнях В. В. Вітвіцька (2002 р.), Т. Л. Кальченко (2004 р.), Ю. А. Абросімова (2009 р.), Ю. С. Завгородня (2010 р.), О. В. Дубович (2014 р.), О. М. Чебан (2015 р.), Н. Д. Туз (2016 р.) та ін.

Беручи до уваги напрацювання вітчизняних і зарубіжних учених, комплексного кримінологічного дослідження проблем запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми в Україні, не проводилось. Низка питань кримінологічної характеристики цієї категорії злочинів залишається нерозв'язаною, а в кримінологічній науці не сформовано цілісного уявлення про специфічні, в умовах нинішньої ситуації, напрями комплексного використання органами влади та правоохоронними інституціями превентивних засобів на загальному, спеціальному та індивідуальному рівнях. Зазначені обставини й зумовили обрання цієї теми дисертації, визначили об'єкт та предмет дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до положень Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» (Указ Президента України № 5/2015); Стратегії національної безпеки України (Указ Президента України № 287/2015); Національної стратегії у сфері прав людини (Указ Президента України № 501/2015) та Плану заходів з її реалізації (розпорядження Кабінету Міністрів України № 1393/2015); Переліку пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2015–2019 років (наказ МВС України № 275/2015), у межах науково-дослідної роботи Приватного вищого навчального закладу «Львівський університет бізнесу та права».

Тему дисертації затверджено Вченою радою Приватного вищого навчального закладу «Львівський університет бізнесу та права» 25 лютого 2016 року (протокол № 7) та уточнено Вченою радою Національної академії внутрішніх справ 30 жовтня 2018 р. (протокол № 17).

Мета і завдання дослідження. *Метою* роботи є розв'язання комплексного науково-прикладного завдання кримінологічного запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми в Україні, з розробленням пропозицій і рекомендацій, спрямованих на удосконалення законодавства та відповідної правозастосовної практики.

Для досягнення поставленої мети передбачено вирішення таких *завдань*:

- з'ясувати сучасний стан дослідження проблем запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми в Україні;
- окреслити підходи до визначення поняття безпритульності та бездоглядності як негативних суспільно-правових явищ, що детермінують злочинність, розкрити генезис правового регулювання запобігання їм в Україні;
- обґрунтувати можливості використання зарубіжного досвіду запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми, з оцінюванням доцільності упровадження окремих положень у правове поле та правозастосовну практику в Україні;
- розкрити зміст і зв'язки структурних елементів кримінологічної характеристики злочинів, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми;
- виокремити детермінанти злочинності безпритульних і бездоглядних дітей та розкрити їх кримінологічну природу;
- надати віктимінологічну характеристику злочинності безпритульних та бездоглядних дітей в Україні;
- визначити напрями реалізації загальносоціальних заходів запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми;

– запропонувати комплекс спеціально-кримінологічних заходів запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми;

– охарактеризувати індивідуальні заходи запобігання злочинам, що вчиняються окремими категоріями безпритульних та бездоглядних дітей.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини, пов'язані з профілактикою дитячої безпритульності й бездоглядності, виявленням, відверненням, припиненням злочинів та інших правопорушень, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми в Україні, а також захистом відповідних категорій жертв злочинів.

Предмет дослідження – кримінологічні засади запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми в Україні.

Методи дослідження. Під час дослідження застосовувались як загальнонаукові методи (*спостереження, опису, порівняння, класифікації*) для визначення правових категорій, що характеризують об'єкт дослідження (розділи 1–3), так і спеціальні методи, зокрема: *історико-правовий* – для розкриття етапів становлення та розвитку законодавства й правозастосовної практики запобігання злочинам (підрозділи 1.1, 1.2); *системно-структурний, синтезу та аналізу* – для вивчення кореляційних зв'язків злочинності неповнолітніх, бездоглядності та безпритульності дітей як негативних соціальних явищ (підрозділи 1.2, 2.1, 2.2); *компаративний* – для дослідження особливостей розуміння практики застосування заходів кримінально-правового та соціально-виховного характеру до неповнолітніх правопорушників у низці європейських країн і США, а також оцінки можливостей упровадження зарубіжного досвіду у вітчизняне законодавство (підрозділи 1.3, 3.1); *догматичний* – для тлумачення юридичних і соціологічних категорій, уточнення понятійно-категоріального апарату дослідження (розділи 1–3); *логіко-нормативний* – для аналізу міжнародного та національного законодавства, положень відомчих (міжвідомчих) нормативно-правових актів з питань захисту безпритульних і бездоглядних дітей (підрозділи

1.2, 1.3, 3.1, 3.2); *прогностичний* – для планування та прогнозування віктимологічних заходів на загальному, спеціальному та індивідуальному рівнях (розділ 3); *соціологічні* (інтерв'ювання, анкетування) – для з'ясування думки правоохоронців і неповнолітніх (розділи 1–3); *статистичний* – для узагальнення результатів соціологічних досліджень, вивчення матеріалів кримінальних проваджень, слідчої та судової практики, оцінки ефективності діяльності правоохоронних органів, установлення рівня суспільної небезпечності злочинних наслідків (розділи 1–3).

Емпіричну базу дослідження становлять зведені дані опитування 358 працівників підрозділів карного розшуку та ювенальної превенції Національної поліції України в областях та м. Києві, які проходили підвищення кваліфікації у Національній академії внутрішніх справ, й 80 дітей, які перебувають на обліку в підрозділах ювенальної превенції Національної поліції в м. Києві, Львівській та Київській областях як безпритульні діти; державна та відомча статистична звітність різних періодів, слідча та судова практика (з урахуванням досвіду роботи автора в оперативних підрозділах Національної поліції України); аналітичні дані Міністерства юстиції України, МВС України, Національної поліції України, Генеральної прокуратури України, Державної судової адміністрації України, а також громадських організацій «Ла Страда-Україна», «Міжнародний комітет захисту прав людини» за 2015-2018 рр.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що робота є одним із перших в Україні комплексних досліджень кримінологічних засад запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми. У дисертації обґрунтовано низку нових концептуальних положень, висновків і рекомендацій, зокрема:

вперше:

– з наукових позицій виявлено зв'язки між характеристиками особи безпритульних і бездоглядних дітей, відповідно до мотиваційних ознак (біологічні сироти, діти, позбавлені батьківської опіки, втікачі, «шукачі

пригод», «жебраки», особи з психологічними та розумовими відхиленнями), та характером вчинюваних ними злочинів, а також виокремленням чинників детермінації групової віктимності таких категорій осіб, пов'язаних з їх віковими, гендерними, релігійними, етнічними, національними ознаками, що визначають здатність потенційних жертв стати об'єктом насильницьких та (або) корисливих посягань;

– запропоновано визначення злочинності безпритульних і бездоглядних дітей, під якою слід розуміти сукупність злочинів, що вчиняються особами, які не досягли 18 років, через втрату батьків, асоціальну поведінку дорослих та інші чинники не підтримують контакт із сім'єю, унаслідок чого більшу частину часу проводять на вулиці, не мають постійного місця проживання або з різних причин перебувають поза спеціалізованих освітніх, виховних, медичних і соціально-реабілітаційних закладів;

– науково обґрунтовано напрями удосконалення взаємодії уповноважених підрозділів поліції, органів прокуратури, служб у справах дітей та адміністрації спеціальних притулків (соціально-реабілітаційних центрів) з метою спільного вжиття профілактичних заходів стосовно дітей (сиріт, позбавлених батьківського піклування, які опинились у складних життєвих обставинах, безпритульних, розлучених із сім'єю), надання їм комплексної соціальної, психологічної, педагогічної, медичної, правової, інших видів допомоги та подальшого їх влаштування до спеціалізованих навчально-виховних закладів;

– з урахуванням зарубіжного досвіду (Великої Британії, Італії, Нідерландів, Німеччини, Норвегії, Фінляндії, Франції, Швеції та США) запропоновано законодавчо запровадити можливість звільнення від кримінальної відповідальності дітей, які вперше вчинили злочин, що не є тяжким та особливо тяжким, за умов проходження ними спеціальних програм відновлення у спеціалізованих закладах медико-соціальної реабілітації, школах та професійних училищах соціальної реабілітації; покладення додаткових обов'язків на дитину (її батьків) під контролем органу

Національної поліції України, зокрема не змінювати місце проживання, не покидати місце проживання в певний період часу, не виїздити самовільно з країни чи адміністративної одиниці, не вчиняти дії, які перешкоджають ресоціалізації дитини, почати або відновити загальноосвітнє або професійне навчання, пройти лікування, виконувати інші обов'язки, які сприятимуть профілактиці рецидиву;

удосконалено:

– пропозиції правового та організаційного характеру щодо запровадження інституту дитячого омбудсмена; поширення нових форм роботи з дітьми та батьками з метою усунення причин безпритульності й бездоглядності; стимулювання процесів усиновлення дітей зі спеціальною підготовкою потенційних усиновлювачів, опікунів, прийомних батьків та батьків-вихователів; створення єдиного банку даних про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які вчиняють правопорушення (як складової Єдиної інформаційної системи МВС України); стимулювання діяльності громадських (у тому числі релігійних, спортивних) організацій як альтернативних центрів соціально-психологічної реабілітації безпритульних та бездоглядних дітей;

– кримінально-виконавчі елементи запобігання рецидиву дитячої злочинності в установах виконання покарань, до яких належать: додаткові можливості здобуття освіти, у тому числі за дистанційною формою навчання; більші можливості для занять спортом, участі в інших соціально корисних заходах; підтримка соціально корисних зв'язків із сім'єю, друзями (з унесенням змін та доповнень до Кримінально-виконавчого кодексу України та нормативно-правових актів Державної кримінально-виконавчої служби України);

– зміст спеціалізованих корекційно-педагогічних програм для дітей, щодо яких рішенням суду застосовано примусові заходи виховного характеру, передбачені законом України про кримінальну відповідальність (які після досягнення одинадцятирічного віку до досягнення віку, з якого може

наставати кримінальна відповідальність, вчинили суспільно небезпечні діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого КК України для можливого їх використання у середніх загальноосвітніх школах та професійно-технічних училищах соціальної реабілітації, а також під час проведення органами поліції індивідуально-профілактичної роботи;

– бачення природи соціально-психологічних і сімейно-побутових детермінантів учинення злочинів безпритульними та бездоглядними дітьми, найбільш значущими з яких визнано: скрутне матеріальне становище сімей з дітьми, асоціальний спосіб життя одного чи обох батьків; різноманітні форми насильства щодо дітей; економічна експлуатація дорослими дитячої праці (залучення до жебракування, крадіжок, торгівлі наркотиками тощо); уживання неповнолітніми алкоголю, наркотичних засобів, психотропних речовин; неефективність (функціональна обмеженість) державної системи опіки і піклування; криміногенний вплив неформальних груп підлітків; віктимна поведінка жертв злочинів;

дістало подальший розвиток:

– положення про ключові принципи профілактики правопорушень щодо безпритульних та бездоглядних дітей, з метою недопущення вчинення ними злочинів;

– наукове бачення чинників, що визначають віктимність безпритульних і бездоглядних дітей, до яких належать їх вікові, особистісні поведінкові (функціональні) та морально-психологічні характеристики;

– визначення заходів загальносоціального характеру, спрямованих на усунення правових, соціальних та інших причин й умов, що детермінують злочинність цієї категорії неповнолітніх, які за пріоритетністю розподілено на первинні, вторинні й третинні (із розробленням проекту нової редакції Концепції подолання дитячої безпритульності й бездоглядності в Україні);

– доктринальні положення щодо приведення положень КК України у відповідність з міжнародними стандартами захисту прав дітей шляхом закріплення підстав звільнення від кримінальної відповідальності

неповнолітніх, які вперше вчинили нетяжкий або середньої тяжкості злочин у зв'язку з проходженням ними програм відновного правосуддя, а також встановлення додаткових обов'язків для неповнолітніх, звільнених від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру;

– бачення природи чинників віктимізації безпритульних і бездоглядних дітей, яка перебуває в прямій залежності не лише від індивідуальних, а й групових (вікових) ознак.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що матеріали дослідження використовуються у:

науково-дослідній сфері – для подальшого розроблення наукових проблем віктимологічного запобігання злочинам та удосконалення стратегій захисту жертв злочинів (акт Міжвідомчого науково-дослідного центру з проблем боротьби з організованою злочинністю при РНБО України від 18 січня 2019 р.);

законотворчій діяльності – розроблено авторські варіанти проектів змін та доповнень до законів України «Про охорону дитинства», «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей», «Про запобігання та протидію домашньому насильству», а також кримінального і кримінально-виконавчого законодавства (довідка Інституту законодавства Верховної Ради України від 21 грудня 2018 р.);

правозастосовній діяльності – для розроблення й удосконалення відомчих (міжвідомчих) нормативно-правових актів, підготовки методичних рекомендацій, організаційних рішень і цільових програм (планів) з питань запобігання злочинам органами поліції, захисту жертв злочинів (акт Головного слідчого управління Національної поліції України від 15 листопада 2018 р.);

освітньому процесі – у процесі підготовки лекцій, методичних рекомендацій, тестових завдань і дидактичних матеріалів з кримінології, кримінального права, кримінально-виконавчого права, а також проведення різних видів занять з відповідних дисциплін у системі підвищення

кваліфікації слідчих, працівників оперативних підрозділів, превентивної діяльності Національної поліції України (акти Приватного вищого навчального закладу «Львівський університет бізнесу та права» від 2 жовтня 2018 р., Національної академії внутрішніх справ від 8 жовтня 2018 р.).

Апробація матеріалів дисертації. Результати дослідження оприлюднено на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях: «Актуальні питання розвитку права та законодавства: наукові дискусії» (м. Львів, 15–16 грудня 2017 р.); «Злочини проти громадської безпеки та кримінально-правова політика держави в умовах гібридної війни» (м. Київ, 22 грудня 2017 р.); «Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні» (м. Одеса, 10 лютого 2018 р.); «Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення» (м. Київ, 21 квітня 2018 р.); «Актуальні питання реформування правової системи України» (м. Дніпро, 6–7 липня 2018 р.).

Структура та обсяг дисертації. Робота складається з анотації, переліку умовних позначень, вступу, трьох розділів, що містять дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (342 найменування на 31 сторінці) та трьох додатків на 34 сторінках. Повний обсяг дисертації становить 208 сторінок, з них загальний обсяг тексту – 286 сторінок.

РОЗДІЛ 1

БЕЗПРИТУЛЬНІСТЬ ТА БЕЗДОГЛЯДНІСТЬ У СИСТЕМІ АНТИСУСПІЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ТА ЗЛОЧИННОСТІ ДІТЕЙ

1.1. Теоретико-методологічні засади дослідження проблем запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми в Україні

Проблема запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми, закономірно стає дедалі актуальнішою в періоди економічної кризи, війни, загострення політичних і соціальних суперечностей. Її розв'язання є одним із головних завдань Української держави та громадськості, оскільки визнання пріоритетної ролі дітей у соціумі, формування принципів недискримінаційного ставлення до них є визначальним показником демократизації суспільства й поступу державної політики України у сфері дитинства. Питання соціально-правової захищеності дитинства постійно привертають увагу українських науковців, їх специфіка потребує ґрунтовного вивчення [126].

Дитяча бездоглядність і безпритульність – це не нове соціальне явище для України. Такі категорії дітей, як сироти, підкидьки, знайди, незаконнонароджені (термін застосовували до 1903 року), існували на всіх етапах розвитку суспільства та спонукали державу, громадськість, релігійні інституції до пошуку шляхів їх соціального захисту. Формування в соціумі цих категорій дітей спричинено правовими, соціально-політичними аспектами функціонування держави, ментальністю суспільства, розвитком суспільної моралі, а також проблемами соціальної захищеності інституту сім'ї та дитинства. Водночас кожному історичному періоду властива певна система протидії цим явищам і сукупність факторів, які зумовлюють її виникнення.

Процес розвитку системи соціального захисту бездоглядних і безпритульних дітей в Україні, залежно від причин виникнення цього явища, засад інституційного та нормативно-правового забезпечення, заходів соціального захисту, можна умовно поділити на кілька етапів, які обмежені хронологічно [202, с. 340–341].

Упродовж ХХ – на початку ХХІ ст. на теренах України відбулося чотири хвилі масової дитячої бездоглядності та безпритульності [117]: перша хвиля спричинена початком Першої світової війни (1914), подальшою зміною устрою, громадянською війною, що супроводжувалося біженством, евакуацією, голодом, безробіттям. Закінчилася ця хвиля на початку 1930-х років (наприклад, уже до 1922 року налічувалося близько 7 млн бездоглядних) [60, с. 314]. Саме в цей період здійснено перші кроки щодо наукового розв’язання проблеми запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми.

Наукові дослідження в цій сфері були здебільшого міждисциплінарними. Вони є водночас джерелом для вивчення генези аналізованого питання, тому що чимало авторів брали участь у практичній боротьбі з безпритульністю та бездоглядністю. Спостерігається також й історіографічна тенденція, зокрема у вивченні феномену безпритульності.

Вивчення наукових праць педагогів того часу М. О. Авдієнка, А. Ганджія, Б. О. Гольдфайна, Л. О. Лозинських, А. С. Макаренка, Р. Г. Новгородського, Я. П. Ряппо, І. П. Соколянського, О. О. Хмури, а також історичних досліджень Л. Д. Березівської, С. В. Даниленка, Н. П. Дічек, Т. І. Куліша, С. В. Ковальова засвідчило слушність твердження О. В. Сухомлинської, яка зазначила, що новаторський педагогічний рух, який охоплює хронологічний проміжок 1920–1930 років, характеризується як етап експериментаторства й новаторства: «...експериментувалося буквально все, але і піддавалося сумніву, відкидалося, адже не було в кого вчитися всередині країни, і тому педагогіка була відкрита для діалогу й міжнародних контактів, взаємовпливів, хоча й до певної межі. Усередині цього “горизонту” уже

вимальовувалася системність, послідовність» [298, с. 5, 9, 10–11]. Схожу думку обстоювала Т. І. Куліш: «Цей період розвитку українського шкільництва відзначився розмаїттям науково-педагогічних поглядів, запровадженням нових педагогічних ідей, в основу яких було покладено творчі методи навчання, та інтенсивною розбудовою української національної школи й педагогічної науки. Саме тому 20-ті роки ХХ ст. в історії розвитку школи й освіти в Україні називають новаторськими» [170, с. 276].

Зокрема, Л. О. Лозинський схарактеризував життя, побут, звички безпритульних дітей; визначив проблеми соціалізації таких дітей у суспільстві 20-х років ХХ ст., а також дослідив типи дитячих закладів для безпритульних дітей і методи роботи в них [182]. Народний комісаріат освіти (Наркомос) України 1920 року прийняв Декларацію про соціальне виховання дітей, у якій дитячий будинок було визнано найкращою формою виховання дітей [84]. З 1921-го до 1928 року Наркомос щорічно видавав спеціальні Порадники соціального виховання дітей, у яких містилися поради з організації виховання в дитячих будинках, а їх було визнано оптимальною формою соціального виховання дітей: «Одночасно з ослабленням сім'ї відбувається і її безпосередній занепад» [76, с. 16]. У кінці 1920-х років було укладено перші узагальнювальні праці, присвячені боротьбі з безпритульністю. Так, Я. П. Ряппо в роботі «Народна освіта на Україні за десять років революції» (1927) [274, с. 14] здійснив аналіз політики радянського уряду у сфері соціального виховання дітей і боротьби з дитячою безпритульністю під гаслом: «Дитячий будинок – це найдосконаліша організаційна форма соціального виховання». М. О. Авдієнко у праці «Народна освіта на Україні» (Харків, 1927) висвітлив зміст соціального виховання та дитячої безпритульності, навів статистичні дані про кількість дитячих будинків й інших установ соціального виховання в досліджуваний період [6].

З різних методологічних позицій практики-новатори та вчені-психологи намагалися виявити всі закономірності й умови, що призводять до безпритульності. Упродовж цих років опубліковано низку робіт про життя

безпритульних дітей у дитячих установах, у яких відображено будні трудових колоній і дитбудинків [56; 61; 105; 187; 293; 294]: оприлюднено результати боротьби з безпритульністю [39; 177], особливості навчання вихованців дитячих будинків [71], досвід творчої виховної роботи з проблемними дітьми й організації дитячого колективу [111; 149].

Слід акцентувати увагу на творах одного з піонерів перевиховання безпритульних А. С. Макаренка, який розробив систему виховання дітей цієї категорії [184; 185]. Найважливіші засоби впливу актуальні й донині, їх активно використовують у практиці. Насамперед це дисципліна й режим, праця, слово вихователя, однолітка, вплив колективу, продумана система заохочень і покарань. Педагог сформулював теорію виховання безпритульних у колективі, розробив засади нових форм організації дитячого колективу. Особистий досвід утілення цих ідей у життя відображено в його художніх творах. Основним способом впливу на неповнолітніх правопорушників А. С. Макаренко вважав залучення до праці. Господарську діяльність він розглядав як виховний чинник, ефективний не лише в умовах спеціальних колоній, а й у школі. Так звана навчальна праця не може бути позитивним елементом виховання, якщо вона не пов'язана з господарюванням. Господарська діяльність є виховним чинником і в умовах сім'ї. Водночас сама собою праця не є виховним засобом. Тільки праця, пов'язана з господарюванням, може мати виховний ефект. Працею, пов'язаною з господарюванням, А. С. Макаренко вважав саме діяльність людини, яка бере участь в економічному процесі, відмежовуючи її від діяльності людини, що не долучена до нього. Педагог встановив, що безпритульним неповнолітнім, які не відчують позитивного впливу праці, пов'язаної з господарюванням, властивий комплекс свавілля, що під впливом такої праці замінюється комплексом несвавілля. Проте А. С. Макаренко працював у дитячих виправних колоніях, де діти перебували протягом тривалого часу, в умовах стабільного колективу. У притулку діти живуть упродовж нетривалого періоду в умовах нестійкої, тимчасової групи підлітків, яких після надання

соціально-педагогічної допомоги направляють у сім'ю, інтернати чи до опікунів [285].

Середовищем для виховання важливих особливостей характеру майбутнього громадянина є також сімейне господарство [157, с. 122, 125–127]. Практичним шляхом А. С. Макаренко дійшов висновку, що не власне праця, а праця, поєднана з господарюванням, ґрунтується на «госпрозрахунку», є засобом подолання тих «правових переживань» у бездоглядних неповнолітніх, які О. Костенко названий комплексом сваволі й ілюзій. Така праця має всі ознаки того, що називають підприємництвом. В умовах сьогодення відкриття А. С. Макаренка активно використовують у Японії, Німеччині, інших країнах. Висновок про те, що «спільна справа» формує імунітет проти сваволі, зокрема й кримінальної, зумовлений дослідженням педагогічного досвіду А. С. Макаренка. Визначальним у його методиці було залучення вихованців-безпритульників до «спільної справи», тобто до діяльності, що є участю в «соціальному обміні», зокрема через канал підприємництва. Зазначене стало тим «ґрунтом», що забезпечив надзвичайні результати [158, с. 106, 349–350].

Зрештою А. С. Макаренко дійшов висновку, що немає неповнолітніх правопорушників, важковиховуваних неповнолітніх, а є ті, які здатні бути творцями. Перед ним постало звичайне, на його погляд, завдання – виховати людину так, щоб вона була справжньою особистістю, взірцем поведінки. І господарська (економічна) турбота є елементарним об'єктом виховання; тільки вирішування господарських клопотів можуть створити відчутний поштовх. Основна формула передбачала якнайбільше вимог до вихованця та якнайбільше поваги до нього [184, с. 49, 122, 131].

Дослідження з тематики безпритульності 1920-х років засвідчило, що поява таких праць була зумовлена потребами конкретної практичної діяльності в протидії безпритульності. Їх історіографічне значення полягає і в тому, що на підставі узагальнення практичного досвіду автори оцінювали різні форми й методи роботи з безпритульними дітьми.

Друга хвиля активізування безпритульності та бездоглядності в Україні припала на 1930-ті роки й тривала до початку Другої світової війни в СРСР, була пов'язана з колективізацією, штучними голодоморами, політичними репресіями тощо. За соціальним складом переважну більшість безпритульних на початку 30-х років минулого століття становили селянські діти (за підрахунками Р. Конквеста – 75 %) [202, с. 346]. Третя хвиля тривала в роки Другої світової війни, яка перетворила на сиріт і бездоглядних мільйони радянських дітей. Водночас процес накопичення матеріалу та здійснення наукових досліджень з аналізованої проблематики загальмувався. Політична та репресивна система обмежувала ініціативу правників. Штурмові методи соціально-економічного розвитку країни формували інтерес переважно до поточних питань.

Лише зі зміною політичного керівництва 1953 року було створено сприятливіші умови для вивчення питань запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми. Розширено джерельну базу, а проблеми радянського суспільства визнано пріоритетними. Однак висвітлення історії ліквідації безпритульності зводилося здебільшого до опису офіційної політики. Перебільшення успіхів влади й ігнорування її помилок залишалися характерною ознакою радянської історіографії. Тему безпритульності 1920–30-х років вивчали побіжно в роботах з історії культури та соціології. Праці з питань соціально-економічної історії та історії культури в роки нової економічної політики й будівництва соціалізму містили матеріали про безпритульність. Питання боротьби із цим явищем та особливості формування системи перевиховання безпритульних у 1920–1930-х роках висвітлено в історико-педагогічних працях, де поширювали міфи про те, що в 1917–1932 роках безпритульність була остаточно подолана завдяки роботі партійних органів (О. О. Гусак [80], М. М. Черняк [319], С. М. Чех [320], В. І. Чуб [322] та ін. [63; 143; 287]). Також у цей період розглядали історію створення дитячих шкільних колективів і проблеми поєднання процесу навчання з продуктивною працею, питання дитячого самоврядування

[137]. У дослідженнях, присвячених Великій Вітчизняній війні, проаналізовано заходи з допомоги голодуючим, передусім дітям, у складні періоди історії Радянської держави (Т. Т. Гриценко [78], В. В. Ленська [179], А. Л. Піщевський та О. Г. Перехрест [211]).

Активно вивчали питання виховної роботи в дитячих будинках. Наприклад, Ю. В. Гербєєв й А. А. Виноградова [64] проаналізували напрями, форми, зміст виховної роботи в дитячих будинках; Ф. А. Соколова [284] схарактеризувала особливості життя дітей у дитячих установах протягом ХХ століття. У ці роки з'явилися роботи юристів з проблем розвитку пенітенціарних установ для неповнолітніх злочинців, у них відображено зміни державної політики, виокремлено періоди становлення системи протидії малолітнім правопорушникам. Водночас лише окремі спеціальні роботи були присвячені такому соціально-правовому явищу, як безпритульність і бездоглядність дітей [280].

Четверта хвиля активізації безпритульності дітей розпочалася усередині 80-х років минулого століття у зв'язку з розпадом СРСР та соціально-економічними перетвореннями в країні, скороченням фінансування соціальних програм і недостатньою ефективністю реалізації раніше прийнятих нормативно-правових актів у галузі охорони дитинства. Ослаблення інфраструктури освіти, культури й охорони здоров'я спонукало соціологів, юристів, соціальних педагогів, психологів і медиків розробляти ефективні засоби роботи з безпритульними та бездоглядними дітьми й підлітками, профілактики девіантної поведінки неповнолітніх, що зумовило появу низки публікацій, присвячених проблемам дитячої безпритульності та бездоглядності [25, с. 11].

Згідно з даними Міністерства статистики України, на кінець 1997 року в нашій країні налічувалося 39 шкіл-інтернатів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, на утриманні яких перебували 10 723 дітей; 50 дитячих будинків системи Міністерства освіти України, де виховували 4076 дітей; 43 будинки дитини системи Міністерства охорони

здоров'я України, у яких перебувало 4620 дітей, причому 93 % від загальної кількості цих дітей – соціальні сироти, лише 7 % – біологічні [217, с. 5].

Наукові дослідження, здійснювані переважно в наукових і навчальних закладах МВС СРСР, були спрямовані на розв'язання проблем раннього виявлення дітей з антигромадською поведінкою під час практичної діяльності органів внутрішніх справ (ОВС) (Н. М. Абдиров [1]), розроблення нових і вдосконалення чинних правових форм виховання неповнолітніх міськрайліноорганами внутрішніх справ (К. М. Бейсебаєва та Г. М. Попова [27], І. Д. Мариновська [186]), удосконалення діяльності інспекцій у справах неповнолітніх щодо протидії злочинності (Т. К. Акимжанов [8], М. В. Габелко [58], Т. А. Третьякова [301]), розроблення нових напрямів і заходів з профілактики бездоглядності (З. Я. Індриков [119], А. Б. Кашелкін [140], Т. П. Козлова [147]).

Слід акцентувати увагу на підготовленій 2008 року Н. П. Павлик [207] монографії «Виховна діяльність у притулку для неповнолітніх», у якій висвітлено теоретичні засади організації процесу виховання в притулку для неповнолітніх, причини виникнення та поширення дитячої безпритульності. Визначено роль та місце притулків серед закладів державного виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Розглянуто питання створення й апробації моделі виховного процесу в притулку, проаналізовано ефективність упровадження моделі психолого-педагогічних умов організації процесу виховання.

Авторський колектив Державного інституту розвитку сім'ї та молоді України Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту спільно з Інститутом проблем виховання Академії педагогічних наук України та Луганським національним педагогічним університетом імені Тараса Шевченка 2010 року здійснив дослідження «Комплексна допомога бездоглядним та безпритульним дітям» [25], у якому схарактеризовано державну політику України щодо запобігання бездоглядності та безпритульності дітей. Висвітлено організаційні засади роботи служб у

справах дітей, притулків і центрів соціально-психологічної реабілітації (ЦСПР). Визначено основні етапи роботи з вихованцями притулків для дітей та ЦСПР. Розглянуто питання формування у вихованців притулків для дітей і ЦСПР життєвих навичок, їх підготовки до зміни середовища та самостійності, упровадження інноваційних технологій роботи з бездоглядними та безпритульними дітьми, профілактики професійного вигорання та виснаження працівників служб у справах дітей, притулків для дітей і ЦСПР.

З останніх наукових надбань слід зауважити про дисертацію О. М. Чебан «Злочинність безпритульних неповнолітніх осіб: кримінологічна характеристика та шляхи запобігання» [314], у якій досліджено поведінку та умови життя бездоглядних і безпритульних неповнолітніх, їхню злочинність і шляхи запобігання такій злочинності. У роботі сформульовано поняття «бездоглядні неповнолітні» та «безпритульні неповнолітні», на підставі емпірично досліджених кримінальних проваджень окреслено контингент і сформовано кримінологічні ознаки особистості злочинця, зокрема портрет безпритульного неповнолітнього злочинця. Запропоновано конкретні заходи протидії та профілактики злочинності безпритульних неповнолітніх осіб на загальному, спеціально-кримінологічному й індивідуальному рівнях. З'ясовано комплекс взаємопов'язаних заходів із запобігання злочинності безпритульних неповнолітніх осіб з розподілом функцій суб'єктів запобігання таким злочинам. Запропоновано шляхи «соціального оздоровлення» безпритульних неповнолітніх осіб як елементу ресоціалізації та профілактики їх злочинності шляхом залучення до економічної активності та некваліфікованої суспільно корисної праці за умов соціального захисту таких дітей.

Питання кримінологічної характеристики такого фонового для злочинності явища, як безпритульність дітей, і заходів щодо протидії йому розглянуто в численних навчальних посібниках із дисципліни «Кримінологія» [31; 43; 144; 196]. Також можна виокремити публікації Н. В. Кабаченко [131], у яких розглянуто проблему дитячої бездомності в

Україні в історичному контексті та на сучасному етапі. Схарактеризовано проблеми «дітей вулиць», проаналізовано заходи, до яких вдається держава задля ліквідації дитячої безпритульності. У своїх дослідженнях Н. Агаркова [7] проаналізувала законодавчі акти за 2002–2005 роки, у яких ідеться про необхідність правового захисту дітей, визначила напрями та заходи, спрямовані на забезпечення прав дітей в Україні відповідно до міжнародних стандартів і чинного законодавства. Попри здобутки в напрямі регламентації державної політики з надання допомоги дітям-сиротам, дітям-інвалідам, дітям, позбавленим батьківської опіки, актуальними залишаються підвищення рівня матеріального державного забезпечення дітей-сиріт, створення умов, які сприяли б покращанню інтеграції дітей у суспільство, активізації громади на протидію бездоглядності та безпритульності дітей. У публікаціях В. Нечерди [200] схарактеризовано сучасний рівень дитячої бездоглядності в Україні, яка є головною передумовою соціальної дезадаптації дитини, повної втрати нею моральних орієнтирів і часто безпритульності. Дослідниця М. С. Цуканова [313] розглянула шляхи соціально-психологічної допомоги та реабілітації бездоглядним і безпритульним дітям у дитячому притулку. Обґрунтовано висновок, згідно з яким процес соціально-психологічної реабілітації бездоглядних та безпритульних дітей – це складна сукупність соціальних, психологічних і педагогічних процесів, об'єднаних у відкриту систему, здатну до самоорганізації та саморозвитку. У цьому контексті О. О. Лазаренко [176] визначає сутність понять «діти вулиці», «безпритульні та бездоглядні діти», причини появи їх у нашому суспільстві, процедуру й недоліки процесу виявлення та вилучення дітей з вулиці, забезпечення їх соціально-правового захисту. Т. М. Кравченко [159] проаналізувала сутність насильства над дитиною в сім'ї, основні ознаки, наслідки, вплив на поширення безпритульності та бездоглядності. Учена В. М. Оржеховська [203] розглянула сучасний стан подолання проблеми дитячої бездоглядності в Україні, окреслила шляхи її розв'язання. Увагу акцентовано на загостренні

такої проблеми в суспільстві, як «діти вулиці». Визначено поняття «бездоглядні діти», «безпритульні діти». Серед причин існування в Україні бездоглядності дітей і підлітків В. М. Оржеховська виокремлює соціально-економічну та політичну нестабільність, нескоординованість дій міністерств, відомств, установ та організацій, що відповідають за стан роботи з дітьми (сучасною молоддю), негативний вплив соціального середовища, недоліки в організації навчально-виховного процесу в загальноосвітніх навчальних закладах. Більшість випадків девіантної поведінки в підлітковому віці спричинена недоліками сімейного виховання. Кризу сучасної сім'ї визнано однією з головних причин бездоглядності й безпритульності. Дослідниця зазначає, що прийняття в січні 1995 року Закону України «Про організацію і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх» дало зворотний ефект. З огляду на критичний стан розв'язання проблеми запобігання та подолання дитячої бездоглядності, обґрунтовано її стратегічні напрями. Науковці О. М. Бучацька [42], О. М. Чебан [315] здійснили аналіз факторів, що спричиняють безпритульність як неповнолітніх, так і дорослих осіб; чинників, які спонукають осіб до втечі з дому чи інтернату і, як наслідок, до паразитичного способу життя. Сформовано кримінологічний портрет безпритульного неповнолітнього, зокрема злочинця. Виокремлено групи підлітків-втікачів. Запропонувавши визначення поняття «діти-вулиці», В. М. Іващенко [125] характеризує сучасний стан проблеми існування дітей-вулиці та соціальної політики держави, спрямованої на подолання цього явища в українському суспільстві.

За суміжними науками дослідження за напрямом запобігання правопорушенням, учиненим безпритульними та бездоглядними, здійснено в аспекті адміністративно-правового захисту безпритульних дітей (Л. О. Кожура [146]). Зокрема, окреслено проблеми адміністративно-правового захисту бездомних осіб і безпритульних дітей. Виявлено особливості, притаманні безпритульним дітям і бездомним особам, визначено принципи адміністративно-правового захисту бездомних осіб і безпритульних

дітей та їх класифікацію. З'ясовано сутність складових механізму адміністративно-правового захисту таких осіб. Здійснено аналіз законодавства України щодо захисту бездомних осіб і безпритульних дітей, внесено пропозиції щодо його вдосконалення. Окреслено роль громадських організацій, які працюють в інтересах бездомних осіб і безпритульних дітей. Досліджено засоби адміністративно-правового захисту таких осіб, запропоновано доповнити КУпАП главою, яка встановлює відповідальність за правопорушення у сфері адміністративно-правового захисту бездомних осіб і безпритульних дітей; адміністративно-правові засади протидії безпритульності та бездоглядності дітей ОВС. Крім цього, проаналізовано адміністративно-правові засади протидії безпритульності та бездоглядності дітей ОВС (О. Є. Журавель [109]). Схарактеризовано безпритульність і бездоглядність дітей як антисоціальні явища, визначено систему суб'єктів протидії їм. Сформульовано визначення поняття та правові засади протидії безпритульності й бездоглядності дітей. З'ясовано їх особливості як об'єкта адміністративно-правової протидії. Розглянуто завдання, функції та повноваження ОВС з протидії безпритульності та бездоглядності дітей. Уточнено адміністративно-правові засоби та методи діяльності ОВС у цій сфері. Визначено особливості організації діяльності ОВС з протидії безпритульності та бездоглядності дітей і шляхи підвищення її ефективності; соціально-педагогічні умови профілактичної роботи з дітьми вулиці. Проаналізовано (Л. В. Рень [270]) основні теоретичні положення, сутність і зміст понятійного апарату, причини появи явища, детермінанти десоціалізації дітей. Схарактеризовано процес становлення профілактики дитячої бездоглядності та безпритульності в історичному контексті. Виявлено особливості змісту, організації та стану профілактичної роботи з дітьми вулиці. Висвітлено зміст формувального експерименту, підтверджено ефективність соціально-педагогічних умов і структурно-функціональної моделі; механізми державного управління у сфері протидії дитячій безпритульності та бездоглядності в Україні. Досліджено основні наукові

підходи до вивчення явища дитячої безпритульності та бездоглядності, розглянуто понятійно-категоріальний апарат з означеної проблематики (І. В. Горобець [74]). З'ясовано сутність основних понять і запропоновано авторські дефініції. Проаналізовано стан і тенденції дитячої безпритульності та бездоглядності в Україні, класифіковано причини, що призводять до поширення дитячої безпритульності й бездоглядності в Україні на сучасному етапі. Доповнено систему принципів діяльності органів державної виконавчої влади у сфері профілактики дитячої безпритульності та бездоглядності. Схарактеризовано основні проблеми й суперечності, що виникають у державній системі протидії дитячій безпритульності та бездоглядності в Україні. Обґрунтовано превентивний характер функціонування державних механізмів протидії дитячій безпритульності та бездоглядності, розроблено модель профілактики дитячої безпритульності й бездоглядності. Доведено необхідність налагодження міжвідомчої координації у сфері протидії дитячій безпритульності та бездоглядності шляхом надання відповідних функцій Уповноваженому Президента України з прав дитини; соціальний захист бездомних осіб і безпритульних дітей. Крім цього, висвітлено результати спеціального комплексного дослідження теоретичних і практичних проблем правового регулювання соціального захисту бездомних осіб та безпритульних дітей в Україні (А. О. Медвідь [188]). Визначено поняття «бездомна особа» та «безпритульна дитина» як об'єктів соціального захисту. Виокремлено та схарактеризовано етапи розвитку законодавства України про соціальний захист бездомних осіб і безпритульних дітей. Визначено поняття й основні принципи такого захисту. Розглянуто галузевий зміст суспільних відносин у сфері соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей та сфери їх правової регламентації. Досліджено форми та види такого захисту. Схарактеризовано систему реінтеграції бездомних осіб і безпритульних дітей та її складові елементи. Сформульовано пропозиції з удосконалення чинного законодавства України в цій сфері.

Окремі дослідження стосувалися запобігання злочинності серед неповнолітніх, які можна використовувати для протидії правопорушенням, які вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми, зокрема: загальні питання запобігання злочинним посяганням, які вчиняються неповнолітніми (В. В. Вітвіцька [51], Я. М. Квітка [141], О. О. Северин [277]); діяльність правоохоронних органів у запобіганні злочинності неповнолітніх (Ю. С. Завгородня [110], Т. Л. Кальченко [133], О. О. Лазаренко [175], М. П. Легецький [178]) тощо.

Актуальність проблеми «дітей вулиць» і нерозривно пов'язаних з нею інших негативних явищ (злочинність, алкоголізація та наркотизація неповнолітніх, дитяча проституція, туберкульоз, гепатит, ВІЛ/СНІД тощо) засвідчена збільшенням кількості безпритульних і бездоглядних дітей, які з'явилися у зв'язку із ситуацією в країні, передусім воєнними діями на Сході та вимушеною евакуацією мирного населення. Крім означених проблем, до яких призводить безпритульність, слід зауважити ще про одну: такі особи, насамперед діти, поповнюють групу ризику торгівлі людьми. У кримінологічній науковій літературі також окремо не досліджено злочинність безпритульних дітей, кримінологічну характеристику злочинності таких осіб й особливості формування дитини-злочинця, що не має постійного місця проживання. Зазначене зумовлює необхідність проведення наукового вивчення аналізованих категорій.

Методологічною основою дослідження стали обрані методи наукового пізнання, зокрема: історико-правовий, метод аналізу, конкретно-соціологічні (узагальнення, опитування, анкетування, вивчення особових справ), статистичний, порівняльний, документальний методи тощо), зміст і призначення яких висвітлено в дисертації.

Статистичний метод використано для узагальнення й аналізу емпіричної інформації, що стосується досліджуваної теми, а саме статистичних даних МВС України, Національної поліції України, Генеральної прокуратури України, Верховного Суду України, Державної судової адміністрації України,

Державної служби статистики України й інших органів про стан поширеності безпритульності та бездоглядності в Україні та щодо кількості вчинених цієї категорію осіб злочинів за 2015–2018 роки. На цій підставі встановлено структуру й динаміку злочинів, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми.

Застосування історико-правового методу надало можливість окреслити періоди, коли відбулося масове поширення бездоглядності та безпритульності дітей: перший – з початку Першої світової війни до 30-х років минулого століття; другий – у період репресій і голодомору на початку 30-х років і до Другої світової війни; третій – період Другої світової війни; четвертий – із середини 80-х років ХХ ст. й дотепер; також здійснено науковий огляд юридичної літератури, проаналізовано концепції, теоретичні положення вітчизняних й іноземних науковців, щоб простежити, як розвивалися підходи до висвітлення проблем запобігання злочинності бездоглядних і безпритульних дітей протягом цих періодів, а також оцінити сучасний стан дослідження означених проблем і сформулювати власне ставлення до них.

За допомогою компаративного методу проаналізовано міжнародні документи, які визначають захист дітей від будь-яких форм насилля, узагальнено результати вивчення досвіду Великої Британії, Італії, Нідерландів, Німеччини, Нової Зеландії, Норвегії, США, Фінляндії, Франції, Швеції та інших країн щодо форм і методів запобігання злочинності в середовищі бездоглядних та безпритульних дітей, які ефективно застосовують на практиці, з'ясовано важливі компоненти профілактичної діяльності органів державної влади та громадськості.

У процесі анкетування 358 працівників підрозділів карного розшуку та ювенальної превенції головних управлінь Національної поліції в областях та м. Києві, які проходили підвищення кваліфікації в Національній академії внутрішніх справ, а також 80 дітей, які перебувають на обліку в підрозділах ювенальної превенції головних управлінь Національної поліції в м. Києві, Львівській та Київській областях як безпритульні діти, окреслено проблемні

питання, пов'язані з попередженням злочинів, які вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми, а також запропоновано заходи з поліпшення профілактичної діяльності в цьому напрямі, для чого застосовано соціологічний і статистичний методи.

Анкетування працівників карного розшуку та ювенальної превенції проводили із січня до вересня 2018 року в Національній академії внутрішніх справ під час проходження курсів підвищення кваліфікації зазначеної категорії поліцейських. Форма анкетування – письмова шляхом заповнення/давання відповідей респондентами, час для відповіді на одну анкету респонденту – близько 40–45 хвилин. Особливості пропонованих варіантів відповідей: застосовано ускладнений підхід, який полягав у тому, що респондент обирав відповіді різноманітного змісту (у питаннях). Анкета передбачала вступну частину (положення про мету і правила заповнення анкети) й основну частину (13 питань з пропонованими варіантами відповідей, які різняться за характером і сутністю). Анкетування дало змогу отримати відповіді на питання, на підставі чого можна було б підтвердити або спростувати результати дисертаційного дослідження та використати отримані дані для формулювання теоретичних висновків і розроблення пропозицій прикладного характеру. Зокрема, встановлено практичний досвід респондентів щодо діяльності в запобіганні злочинності, визначено види злочинів, які найбільш притаманні для безпритульних дітей, обставини й мотиви, що спонукають на учинення їх, а також напрями запобігання злочинності безпритульних дітей тощо.

Анкетування 80 дітей, які перебувають на обліку в підрозділах ювенальної превенції головних управлінь Національної поліції в м. Києві, Львівській та Київській областях як безпритульні діти, проводили з березня до листопада 2018 року в містах Львові та Києві, Львівській і Київській областях. Форма анкетування – письмова шляхом заповнення/давання відповідей респондентами, час для відповіді на одну анкету – 30–35 хвилин. Особливості пропонованих варіантів відповідей: застосовано ускладнений підхід, який

полягав у тому, що респондент обирає відповіді різноманітного змісту (у питаннях). Опитування передбачало обов'язкову письмову згоду як дітей-респондентів, так і їхніх батьків та осіб, які їх замінюють, а також за присутності останніх. Анкетування дало змогу встановити: причини й умови, які спричиняють учинення безпритульними особами правопорушень.

Застосування логіко-нормативного методу надало можливість обґрунтувати необхідність внесення змін і доповнень до чинних нормативно-правових актів для вдосконалення правозастосовної практики запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми.

Також у дослідженні застосовано як загальнонаукові методи (спостереження, опису, порівняння, класифікації) для визначення правових категорій, що характеризують об'єкт дослідження, так і спеціальні методи, зокрема: системно-структурний, синтезу та аналізу – дали змогу вивчити кореляційні зв'язки злочинності неповнолітніх, бездоглядності та безпритульності дітей як негативних соціальних явищ; догматичний – для тлумачення юридичних і соціологічних категорій, уточнення понятійно-категоріального апарату дослідження; прогностичний – з метою планування та прогнозування віктимологічних заходів на загальному, спеціальному й індивідуальному рівнях.

Використання всіх зазначених методів наукового пізнання надає можливість для детального дослідження запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми. Проте поставлених завдань у наукових дослідженнях можна досягти лише за умови системного використання обраних методів, адже знання та результати, отримані внаслідок цього, будуть найбільш об'єктивними та прозорими.

Отже, у межах чотирьох етапів активізації бездоглядності та безпритульності наукову літературу, присвячену запобіганню злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми, можна умовно розділити на дві групи – радянську історіографію і літературу пострадянського періоду. Реальні дослідження було здійснено на першому

етапі, який охоплює 1920-ті – початок 1930-х років, і після набуття незалежності України – з 1991 року й донині. Зазначене пов'язано не тільки з розвитком історичної науки, а й з політичною ситуацією в країні та ступенем доступності джерельної бази.

1.2. Поняття безпритульності і бездоглядності як негативних суспільно-правових явищ та генезис їх правового регулювання

У будь-якому суспільстві неповнолітні є найменш захищеною верствою населення та найбільш вразливою. Унаслідок вікових особливостей, які охоплюють як фізіологічні, так і психологічні аспекти, вони стають жертвами недосконалості регулювання суспільних відносин. На нашу думку, неповнолітні, які входять до категорії безпритульних чи бездоглядних, є жертвами українського суспільства. Жодна демократична держава не повинна допускати грубого порушення основних прав людини – права на достатній життєвий рівень для себе та своєї сім'ї, що передбачає достатнє харчування, одяг, житло.

Для забезпечення повноти вивчення проблеми безпритульності та бездоглядності слід, насамперед, зауважити, який зміст вкладено в ці поняття та яку категорію осіб буде розглянуто. Важливою умовою якості будь-якого кримінологічного дослідження є встановлення чіткого змісту термінів. Деякі автори застосовують термін «бездомний», «бездоглядний», «безпритульний», «бродяга», «діти вулиць», маргінали [318], інші поняття – «безпритульність» і «бездоглядність» – розглядають як синоніми [286]. Останніми роками використовують таке поняття, як «соціальне сирітство». У вітчизняному законодавстві вживають різні терміни для позначення осіб, що перебувають у стані бездомності (наприклад, Закон України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей» від 2 червня 2005 року [245]; розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів

щодо реалізації Концепції соціального захисту бездомних громадян до 2012 року» від 5 листопада 2008 року № 1402-р [231]; постанова Верховної Ради України «Про дитячу безпритульність в Україні та шляхи подолання цього явища» від 6 вересня 2005 року № 2796-IV [222]; Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо запобігання дитячій бездоглядності» від 28 січня 2000 року № 113/2000 [224]). Тому слід чітко окреслити зміст цих понять.

У дефініції поняття «бездомний», що міститься у Великому тлумачному словнику сучасної української мови, зазначено, що це той, хто: 1) не має житла, притулку; безпритульний; 2) без постійного місця проживання; кочовий (про спосіб життя); 3) який не має сім'ї; самотній [46, с. 41]. Синонімами цього поняття є слова «бездоглядний», «безпритульний», «бродяга», «бездомівний», «бездвірний», «безхатній», «безхатченко» та «безхатко». З огляду на тлумачення слова «бездомний» у такому ряді синонімічних термінів, можна дійти висновку, що всі ці поняття є схожими за змістом [286].

У цьому контексті, зазначають В. С. Ботиргаєва та О. В. Дубович, слід з'ясувати, чи будь-який бездомний є бездоглядним або безпритульним; чи є такі особи бродягами; чи притаманна їм девіантна поведінка [23, с. 23]. Так, С. В. Ананко та Л. С. Соловій стверджують, що бездомність – це соціальне становище людини, зумовлене браком у неї житлового приміщення (будинку, квартири, кімнати тощо), яке вона могла б використовувати для проживання (перебування) і в якому вона могла б бути зареєстрована [14; 286, с. 299]. Таку позицію не поділяють В. С. Ботиргаєва та О. В. Дубович, адже особа, яка живе на «вулиці», може мати житло, яке їй належить на праві власності. Така ситуація притаманна передусім випадкам бездомності неповнолітніх, які за власною волею з різних причин (насильство в сім'ї, відсутність належного догляду за дитиною, алкоголізм та інші антисуспільні вияви) залишила домівку чи спеціальні установи. Тобто наявність/відсутність домівки з

юридичної позиції не є визначальним фактом для визнання особи бездомною [23].

Термін «безпритульний» виник у XVII ст. і пов'язаний із зародженням принципів державної політики стосовно зuboжілих верств суспільства. Наприкінці XVIII ст. його вживають як синонім до поняття підлітків віком 13–16 років без постійного місця мешкання [102].

Наприклад, у постанові Раднаркому про заходи боротьби з дитячою бездоглядністю було зазначено: «Неповнолітні віком до 18 років вважаються бездоглядними в випадках: а) залишення їх батьками або особами, які їх доглядають, без догляду і піклування; б) жорстокого поводження з ними осіб, зазначених у пункті а; в) ненадання їм необхідного мінімуму виховання й навчання, що передбачений законом; г) коли вплив побутових обставин є згубним; д) коли неповнолітній має ганебний спосіб життя, старцює чи бурлакує; е) коли займається промислом, вуличною чи будь-якою іншою торгівлею, а також бере участь у різних торговельних гешефтах» [76, с. 226–227].

У сучасному законодавстві України нормативно-правове визначення поняття «безпритульні діти» вперше було введено 2001 року в Законі України «Про охорону дитинства», яке було визначено так: «діти, які були покинуті батьками, самі залишили сім'ю або дитячі заклади, де вони виховувались, і не мають певного місця проживання» [246]. Невдовзі 2005 року в Законі України «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей» [245], який набрав чинності 1 січня 2006 року, термін «безпритульні діти» потлумачено так: «діти, які були вимушені залишити або самі залишили сім'ю чи дитячі заклади, де вони виховувались, і не мають певного місця проживання». Зіставлення цих двох визначень засвідчує, що в Законі 2005 року з дефініції вилучено словосполучення «діти, які були покинуті батьками». Це логічно постає з визначення терміна «безпритульність»: «...стан людини, пов'язаний з неможливістю фактично проживати (перебувати) в жилу приміщенні, на яке вона має право»; терміна «безпритульний»:

«...людина, яка перебуває в стані безпритульності». Тому ми поділяємо думку Л. Ф. Кривачука [161, с. 3], який зазначає, що діти, які були покинуті батьками, не обов'язково є безпритульними, але таку категорію дітей юридично не визначено. Учений пропонує їх віднести до категорії «бездоглядні діти» й узгодити Закон України «Про охорону дитинства» (ст. 1) із Законом України «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей» (ст. 2) стосовно визначення терміна «безпритульні діти».

Нині в чинному законодавстві термін «безпритульна дитина» потлумачено як «діти, що були покинуті батьками, самі залишили сім'ю або дитячі заклади, де вони виховувалися, і не мають певного місця проживання» [245; 246]. Поняття «безпритульна особа», на нашу думку, є складовим поняття «бездомна особа», тобто вужчим.

Водночас нормативно не врегульованим залишається термін «бездоглядні діти». Бездоглядність – це: 1) стан особи, що характеризується відсутністю мінімальної пристосованості до вимог, які висуває суспільство до поведінки, і ґрунтується на неуспішній соціалізації; 2) стан дитини, пов'язаний з розірванням її стосунків з батьками. Такі діти можуть виявляти девіантну поведінку, мати шкідливі звички чи відчувати самотність, комплекс неповноцінності, незадоволення власним життям тощо. Бездоглядність спричиняють такі фактори: субстанціальні (смерть батьків чи опікунів, розлучення батьків, конфлікти в сім'ї), девіантні (алкоголізм, наркоманія батьків чи опікунів, жорстоке ставлення до дитини батьків, опікунів, працівників дитячих державних закладів), організаційні (несвоєчасність виявлення таких дітей відповідними органами), фінансово-економічні (складне матеріальне становище сімей з дітьми). Бездоглядність може набувати масового, застійного характеру. Бездоглядні діти не забезпечені сприятливими умовами для фізичного, духовного й інтелектуального розвитку. Бездоглядною дитину вважають, якщо вона певний час живе на вулиці незалежно від того, благополучна її сім'я чи ні, має вона сім'ю чи є

вихованцем інтернатного закладу; якщо сім'я дитини асоціальна (соціально неблагополучна). Усі безпритульні діти є бездоглядними, однак не завжди легко визначити, до якої з цих категорій входить дитина. Під час ідентифікації важливо встановити не стільки наявність певного місця мешкання, скільки термін її перебування на вулиці, бажання повернутися в рідну домівку чи державний заклад, можливість реабілітації асоціальних батьків. Тому ці поняття розглядають паралельно. Передумовами й причинами бездоглядності та безпритульності дітей є: соціальні й економічні аспекти становища сучасного суспільства; функціональна неадекватність сім'ї; відчуження дітей від шкільного середовища; вади та обмеженість можливостей соціалізації дитини в інтернатних закладах; проблеми в організації дозвілля дітей; вплив засобів масової інформації на вияви негативної поведінки дітей [24].

У науковій літературі використовують ще декілька синонімічних визначень терміна «бездоглядні діти», зокрема: «діти, не забезпечені сприятливими умовами для фізичного, духовного й інтелектуального розвитку (матеріальний добробут сім'ї, належне виховання, догляд і дбайливе ставлення до дитини, здорова моральна атмосфера тощо)» [259, с. 13]; «діти, які залишилися без нагляду, уваги, турботи, позитивного впливу з боку батьків або осіб, що їх заміняють» [289, с. 145]; «діти, які мають сім'ю та визначене проживання, однак не забезпечені сприятливими умовами для духовного чи фізичного розвитку» [75, с. 44].

Отже, термін «бездоглядні діти» ми пропонуємо трактувати так: «діти, які мають постійне місце проживання, але у зв'язку з невиконанням та (або) неналежним виконанням щодо них батьками, опікунами, усиновлювачами або вихователями дитячих установ своїх батьківських зобов'язань (або педагогічно-виховних зобов'язань) з виховання, навчання чи утримання дитини, унаслідок чого таке ставлення призвело до безпідставного перебування цими особами на вулиці більшу частину дня, періодичного залишення своїх сімей, невідвідування навчальних закладів та дитячих установ».

У ст. 2 Закону України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей» [245] визначено, що бездомність – це соціальне становище людини, спричинене відсутністю в неї будь-якого житла, призначеного та придатного для проживання; бездомною є особа, яка перебуває в соціальному становищі бездомності. Бездомними є безпритульні особи й особи, які мають притулок. Отже, постає необхідність з'ясувати сутність такого можливого вияву стану бездомності, як безпритульність.

До основних законодавчих актів, що регулюють правовий аспект питання, належать: закони України «Про охорону дитинства» [246], «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» [227], «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей» [245].

Безпритульних дітей ототожнюють з категорією дітей, позбавлених батьківської опіки. Водночас Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» визначає, що діти, позбавлені батьківського піклування, це діти, які залишилися без піклування батьків у зв'язку з позбавленням їх батьківських прав, відібранням у батьків без позбавлення батьківських прав, визнанням батьків безвісно відсутніми або недієздатними, оголошенням їх померлими, відбуванням покарання в місцях позбавлення волі та перебуванням їх під вартою на час слідства, розшуком їх органами Національної поліції, пов'язаним з відсутністю відомостей про їх місцезнаходження, тривалою хворобою батьків, яка перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки, а також діти, розлучені із сім'єю, підкинуті діти, батьки яких невідомі, діти, від яких відмовилися батьки, діти, батьки яких не виконують своїх батьківських обов'язків з причин, які неможливо з'ясувати у зв'язку з перебуванням батьків на тимчасово окупованій території України або в районі проведення операції Об'єднаних сил, та безпритульні діти [227].

Проте в Законі України «Про основи соціального захисту бездомних громадян та безпритульних дітей» категорія «безпритульні діти» поширюється на «дітей, які були покинуті батьками, самі залишили сім'ю або дитячі заклади, де вони виховувалися, і не мають певного місця проживання». У цьому самому законодавчому акті, на противагу попередньому, законодавчо відокремлюються «безпритульні діти» від загальної маси дітей, що позбавлені батьківського піклування.

Таким чином, проаналізувавши наукові джерела та законодавство, доходимо висновку, що поняття бездомності та безпритульності ототожнено. На нашу думку, поняття «бездомна дитина» слід трактувати як стан особи, коли вона з певних причин мешкає поза місцем, призначеним і придатним для проживання, не залежно від наявності/відсутності в неї на юридичних підставах власного житла.

Ще одним поняттям, яке використовують для позначення розглядуваної категорії дітей, є поняття «діти вулиць». До категорії «діти вулиці» в Україні входять такі групи дітей: не мають постійного місця проживання через втрату батьків, асоціальні форми поведінки дорослих у сім'ї; вигнали з дому батьки; мають певне місце проживання, але змушені перебувати на вулиці через матеріальну неспроможність опікунів (родичів, бабусь, дідусів), психічні розлади батьків, їхнє байдуже ставлення до виховання; утікачі з виховних установ (закладів інтернатного типу та притулків), які зазнали психологічного, фізичного та сексуального насильства; утікачі із зовні благополучних сімей (діти з високим рівнем конфліктності, акцентуаціями та патологіями характеру, відхиленнями у психічному й особистісному розвитку); діти, які за своїми психологічними ознаками схильні до постійного перебування на вулиці (позбавлені систематичного батьківського піклування, аутсайтери шкільних колективів, діти з яскраво вираженими ознаками важковихованості, схильні до безцільного проведення часу [22]).

Згідно з визначенням ЮНІСЕФ, «діти вулиці» – це неповнолітні, для яких вулиця стала постійним місцем проживання, зокрема, це діти:

– які не спілкуються зі своїми сім'ями, живуть у тимчасових помешканнях (покинутих будинках тощо) або не мають взагалі постійного житла і щоразу ночують у новому місці; їхніми першочерговими потребами є фізіологічне виживання і пошук житла (безпритульні діти);

– які підтримують контакт із сім'єю, але через перенаселення житла, експлуатацію та різні види насилля (сексуальне, психічне) проводять більшу частину дня, а іноді й ночі на вулиці (бездоглядні діти);

– вихованці будинків-інтернатів і притулків, які з різних причин утекли з них і перебувають на вулиці (діти, які перебували під опікою держави) [203].

Дослідниця А. Й. Капська дітьми вулиць вважає тих дітей, які офіційно не позбавлені батьківського піклування, однак можуть бути визнані соціальними сиротами, адже батьки з певних причин не займаються їхнім вихованням. На її думку, поняття «діти вулиці» охоплює безпритульних і бездоглядних дітей [282].

Проте ми не цілком поділяємо таку позицію. По-перше, безпритульні або бездомні діти можуть бути «дітьми вулиці», оскільки їх об'єднує місце проживання – вулиці, парки, підвали, покинуті будівлі тощо. Проте пропозиція автора відносити до дітей вулиць лише тих дітей, які офіційно не позбавлені батьківського піклування, але можуть бути визнані соціальними сиротами, бо батьки з певних причин не займаються їхнім вихованням, видається спірною. Адже бездомними є і ті діти, які взагалі не мають батьків, які втекли зі спеціальних установ (інтернатів). Водночас соціальне сирітство, на нашу думку, характеризується ситуацією, коли діти мають батьків або осіб, що їх замінюють, але останні не здійснюють належного догляду за ними. Із 80 тис. дітей-сиріт, позбавлених батьківської опіки, лише близько 7 % – біологічні, тобто реально не мають батьків. Решта – діти, що стали сиротами із живими батьками. Частина таких дітей іде жити на «вулицю», і вулиця стає для них домівкою [99].

Необхідно проаналізувати ще одну категорію – «соціальні сироти». На нашу думку, така категорія дітей не належить до попередніх, адже такі діти

мають домівку й батьків чи осіб, що їх замінюють. Таке становище дитини може бути проміжною ланкою, передувати безпритульності. Термін «соціальні сироти» є, на наше переконання, синонімом поняття бездоглядності, тобто стану, за якого діти не отримують належного догляду.

На думку В. М. Оржеховської, дітьми вулиці є особи віком 10–14 років (переважно хлопчики – до 80 %) із неблагополучних асоціальних сімей, де панує авторитарний стиль виховання, жорстокість дорослих, байдужість до потреб дитини, алкоголізм, наркоманія тощо. З'являються нові угруповання покинутих батьками, навчальними закладами, іншими державними інституціями одиноких дітей. Вони живуть своїм життям, їх об'єднує відчай, зневіра, агресія, образа. Маленькі громадяни нашої країни опинилися на вулиці в період формування світогляду, життєвих орієнтацій, соціальних навичок і цінностей. На жаль, кількість дітей, яких можна віднести до категорії «дітей вулиці», досить велика, і вона не зменшується [204].

За даними досліджень ЮНІСЕФ, у межах проекту «Діти вулиці» з'ясовано, що більшість дітей вулиці мають родину й пішли з дому через асоціальне поведіння батьків: кожна третя дитина, яка опинилася на вулиці, постраждала від жорстокого ставлення до неї в родині; третина дітей удома недоїдали; кожен другий з вуличних дітей уживає алкоголь і наркотики; серед дітей вулиці 10 % – неграмотні, а інші мають рівень знань, що не відповідає віку дитини [291].

На думку О. Карпенко, соціально-економічними умовами, що спричиняють появу «дітей вулиці», є такі: 1) загострення розбіжностей і конфліктів між батьками і дітьми; 2) ослаблення роботи з організації дозвілля дітей за місцем їхнього проживання й навчання; 3) погіршення матеріального становища значної частини населення України; 4) збільшення кількості незайнятих дітей і підлітків; 5) зниження рівня відповідальності батьків за утримання й виховання дітей; 6) економічна експлуатація дорослими дитячої праці (залучення до жебракування, крадіжок, махінацій тощо); 7) негативні тенденції в засобах масової інформації, пропаганда насилля, легкого життя;

причинами відмежування дітей від сім'ї є безробіття одного чи обох батьків; розлучення батьків; відсутність постійного місця роботи батьків чи залучення їх до так званого човникового бізнесу; відсутність постійного житла; асоціальний спосіб життя одного чи обох батьків; примушення дітей дорослими членами родини до жебракування; злочинні дії батьків; різноманітні форми насилля, спрямовані на дітей; раннє і/або позашлюбне материнство; неповна родина; новостворені родини [291, с. 276].

Поділяючи позицію О. В. Дубович, слід зауважити, що в житті можуть траплятися випадки, коли й дорослій людині бракує відповідного нагляду (наприклад, за немічним старим, інвалідом або розумово відсталою особою, які у зв'язку з певними об'єктивними обставинами не можуть подбати про себе самостійно). Тому бездоглядною може виявитися й доросла особа. Таким чином, бездоглядність здебільшого є психологічним або психофізіологічним станом особи, який характеризується насамперед відсутністю суб'єктивного бажання людини вести соціалізований спосіб життя або нездатністю внаслідок певних об'єктивних причин самостійно без сторонньої допомоги повернутися або принаймні вести «нормальний» спосіб життя, не відчуваючи себе безпорадним, «зайвим». Водночас бездоглядною може бути й людина, яка має власне житло на законних підставах [104, с. 209–219].

Проаналізувавши сутність різних понять («бездомність», «безпритульність», «діти вулиць», «соціальні сироти», «бездоглядність»), можна дійти висновку, що ці явища в українському суспільстві характеризуються підвищеною небезпечністю, становлять загрозу для майбутнього нації та нерозривно пов'язані зі злочинністю. Під впливом соціального становища безпритульні діти схильні до девіантної та делінквентної поведінки.

Явище бездомності загалом і бездомності дітей зокрема та злочинність безпосередньо пов'язані з явищем злочинності. Злочинність становить сукупність злочинів, учинених на певній території за певний проміжок часу.

Поняттям «злочинність дітей» позначають сукупність суспільно небезпечних діянь, передбачених КК України, учинених особами, що не досягли віку повноліття – 18-ти років. Згідно з положеннями КК України, його окреслюють віком кримінальної відповідальності, кількістю злочинів осіб неповнолітнього віку, стосовно яких було відкрито кримінальне провадження, здійсненою державною реєстрацією, на підставі даних якої ці злочини охоплено офіційним (статистичним) поняттям «злочинність неповнолітніх». Таке визначення задовольняє вимоги кримінальної статистики. Ним послуговуються й кримінологи під час здійснення кримінологічного аналізу цього виду злочинності [112, с. 123].

Злочинністю дітей у кримінологічній науці вважають сукупність злочинних дій, учинених особами віком 14–18 років за певний проміжок часу на певній території, якій притаманні властивості системи та структурні характеристики. Натомість злочинність безпритульних дітей ми пропонуємо визначати як сукупність злочинів, учинених особами, які не досягли віку 18-ти років, що детермінуються особливим становищем неповнолітнього в суспільстві, а саме – проживанням поза місцем, призначеним і придатним для цього.

Неповнолітні злочинці, стверджує В. М. Мельничок, – це переважно особи з антисоціальною спрямованістю та схильністю до стійких стереотипів антисоціальної поведінки. Одна з особливостей підліткової злочинності полягає в її психологічному механізмі наслідування дорослих, що активно «рекламується» останніми, зокрема через засоби масової інформації в журналістському та художньому оформленні, з використанням соціальних психологічних прийомів впливу [190, с. 166].

Вважаючи потреби першопричинами поведінки людини, автор зауважує, що конкретні дії індивіда ґрунтуються не однією потребою, а й їх сукупністю. Детермінація конкретної поведінки декількома потребами відбувається тоді, коли потреби, що є в людини, зіставляють у ситуації, а, здійснюючи який-небудь учинок, людина може задовольнити одразу декілька своїх потреб одночасно. У такому разі наявність декількох зіставлених

усвідомлених потреб в індивіда зміцнює його рішучість вчинити конкретні дії. Отже, довільна активність людини зумовлена усвідомленими потребами, що визначають загальну мету у вигляді матеріального об'єкта або рівня виконання чи результату, досягнення якого прагне людина, і спонукають її діяти для досягнення цієї мети [190, с. 167].

У попередньому підрозділі зазначено, що на теренах України відбулися чотири хвилі поширення дитячої бездоглядності та безпритульності: перша – з початку Першої світової війни до 30-х років ХХ ст.; друга – у період репресій і голодомору початку 30-х років і до початку Другої світової війни; третя – протягом Другої світової війни; четверта – із середини 80-х років минулого століття й донині.

Перша світова війна, революція, громадянська війна, біженство, евакуація, голод, безробіття тощо (1910 рік – 2,5 млн безпритульних дітей; 1921 рік – близько 4,5 млн безпритульних дітей) [202, с. 340] спонукали органи влади вживати кардинальних заходів для протидії поширенню такому негативному суспільно-правовому явищу, як безпритульність і бездоглядність дітей.

Для ліквідації масової безпритульності дітей до кінця 20-х років минулого століття на теренах нашої країни сформувалася державна система захисту дитинства й подолання дитячої безпритульності [40]. Так, 1920 року було створено Раду захисту дітей, яка діяла до 1922 року й використовувала такі форми допомоги, як вилучення безпритульних неповнолітніх з вулиці, влаштування їх до відповідних будинків. правонаступницею Ради захисту дітей стала Центральна комісія допомоги дітям (ЦКДД), що діяла до 1932 року й мала більшу фінансову самостійність. ЦКДД здійснювала й протидію безпритульності, і профілактичну роботу, зокрема було створено виробничі майстерні, а у великих містах (Києві, Одесі, Харкові) відкрито клуби для бездоглядних неповнолітніх. Однією з найефективніших і найпоширеніших форм у подоланні безпритульності неповнолітніх також виявилася система патронату (індивідуального та колективного) [117, с. 8–11].

У структурі Наркомосу губернських та повітових відділів освіти на початку 20-х років утворено відділи соціального виховання (головсоцвих, губсоцвих, повітсоцвих), на які було покладено функції соціально-правового захисту дитинства та протидії дитячій безпритульності. Вони здійснювали й науково-теоретичні дослідження проблем дитячої безпритульності, опіку, патронат, фінансування, забезпечення та соціально-правовий захист дітей, організацію мережі дитячих закладів [208, с. 9–10].

Державна політика протидії безпритульності дітей та злочинності, зазначає О. Анатолієва [15, с. 14–15], характеризувалася активним використанням виховних методів. Серед заходів профілактики безпритульності, бездоглядності та правопорушень дітей визначальним було розроблення правової бази охорони трудових прав неповнолітніх. Зокрема, закріплено сприятливі умови їх праці, встановлено заходи з протидії безробіттю неповнолітніх. Для підвищення конкурентоспроможності підлітків на ринку праці було запроваджено виробниче навчання. Крім загальних гарантій трудових прав неповнолітніх, було передбачено і спеціальні – для безпритульних та бездоглядних.

Аналізуючи правові документи й архівні матеріали, А. Г. Зінченко [117, с. 8] зазначає, що вже в перші роки радянської влади розпочалося створення системи охорони дитинства, яка охоплювала: законодавство з охорони дитинства, державні та громадські установи протидії безпритульності неповнолітніх, мережу будинків для безпритульних неповнолітніх і різноманітні види соціальної допомоги нужденним підліткам.

З 1925 року розпочався процес розмежування функцій ЦКДД і наркоматів: комісія починала передавати дитбудинки у відомства Наркомосу та Наркомату охорони здоров'я. Остаточний розподіл функцій органів боротьби з безпритульністю відбувся після прийняття 23 листопада 1927 року постанови ВУЦВК і РНК УСРР «Про заходи боротьби з дитячою безпритульністю в УСРР» [40], де було визначено заходи щодо створення сприятливих умов для розвитку діяльності установ й організацій, які

здійснювали роботу з трудового навчання й облаштування безпритульних дітей. Система ліквідації безпритульності передбачала виявлення та надання допомоги бездоглядним дітям, неблагополучним родинам, охорону прав дитину, соціальну допомогу і профілактику безпритульності [195, с. 314–315]. Згодом 25 березня 1931 року постановою ВУЦВК і РНК УСРР «Про комісії у справах неповнолітніх» було створено комісії у справах неповнолітніх (районні або міські в містах, відокремлені в самостійні адміністративно-господарські одиниці, та всеукраїнська), до основних завдань яких належали, зокрема, заходи боротьби з дитячою безпритульністю в УСРР [195, с. 318–319].

Ще одним заходом протидії злочинності безпритульних дітей в СРСР було так зване соціальне оздоровлення, тобто залучення до праці безпритульної неповнолітньої особи, яке здійснювали за участю педагогів і громадських працівників. 31 травня 1935 року видано постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про ліквідацію дитячої безпритульності і бездоглядності», на виконання якої розгорнулася активна робота з патронажу дітей у сім'ях робітників, службовців, колгоспників. Патронаж здійснювали виключно на добровільних засадах. Особам, які взяли на виховання дітей, надавали через місцеві органи Наркомосвіти щомісячну допомогу в розмірі 50 карбованців на одну дитину [54; 205].

Невдовзі видано наказ НКВС СРСР «Про організацію роботи з ліквідації дитячої безпритульності і бездоглядності» від 7 червня 1935 року № 071. На підставі цього документа в центрі й на місцях створено відділи трудових колоній. У їхнє підпорядкування перейшли трудові комуни та трудові колонії для неповнолітніх, а також дитячі приймальники-розподільники. У наказі визначено, що «досвід перевиховання правопорушників ґрунтується на розумній праці, міцній дисципліні, засадах самоврядування. Ці принципи виховують у кожному колишньому правопорушнику інтерес і любов до праці, почуття відповідальності не тільки за себе, а й за весь колектив, гордість від усвідомлення людської гідності. Упроваджуючи сувору, але розумну

дисципліну, прищеплюючи трудові навички дітям, ми повинні поєднувати це із живим, чуйним і турботливим ставленням до них». Також відповідно до цього наказу було вдосконалено систему організації роботи підрозділів міліції з виявлення та ліквідації дитячої безпритульності й бездоглядності, яка передбачала відповідні обов'язки дільничних інспекторів міліції, начальника міліції із цього напрямку, порядок доставлення, опитування, обліку, звітності та подальшого направлення безпритульних і бездоглядних дітей до приймальників-розподільників НКВС [195, с. 321–323].

На початку 1940 року було видано наказ НКВС УРСР «Про боротьбу органів робітничо-селянської міліції з дитячою злочинністю і бездоглядністю», що визначав шляхи поліпшення роботи з неповнолітніми. При органах міліції створювали дитячі кімнати, а відділи реєстрації актів цивільного стану були зобов'язані вживати заходів щодо влаштування дітей-сиріт [54, с. 205–206].

У грудні 1940 року НКВС СРСР наказом оголосив нову інструкцію з ліквідації безпритульності, бездоглядності і дитячої злочинності, у якій було сконцентровано наявний досвід, набутий міліцією щодо розв'язання цієї проблеми. Інструкція зобов'язувала начальників органів міліції розробляти конкретні практичні пропозиції з ліквідації дитячої безпритульності й бездоглядності та вносити ці пропозиції на обговорення місцевих радянських, партійних, комсомольських, профспілкових, інших громадських організацій. Інструкція вимагала, щоб при відділах служби та бойової підготовки управління міліції були створені спеціальні відділення для роботи з неповнолітніми, щоб дитячі кімнати міліції були добре обладнані. Увагу необхідно було акцентувати на з'ясуванні конкретних причин безпритульності, огляді сімейно-побутових умов, наданні допомоги сім'ям, у яких батькам з певних причин складно було виховувати дітей, залученні до цієї роботи громадськості – бригад сприяння міліції, членів секцій рад, комсомольських дружин тощо [54; 206].

Слід проаналізувати й кримінально-правові заходи з протидії злочинності неповнолітніх, зокрема безпритульних. У КК УСРР у редакції 1926 року запроваджено відповідальність батьків та опікунів за втягнення неповнолітніх до жебрацтва [60, с. 314]. Згодом на підставі постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 квітня 1935 року «Про заходи боротьби зі злочинністю серед неповнолітніх» 9 квітня цього року прийнято постанову ВУЦВК і РНК УРСР «Про заходи боротьби зі злочинністю серед неповнолітніх» [195, с. 319–320], якою посилено відповідальність за підбурювання та схилення неповнолітніх до участі в різних злочинах, а також за спонукання неповнолітніх до зайняття спекуляцією, проституцією, жебрацтвом, що передбачало покарання не менше ніж на п'ять років.

Початок Другої світової війни в СРСР спричинив зростання рівня дитячої безпритульності, бездоглядності й злочинності серед неповнолітніх, вніс істотні корективи в діяльність правоохоронних органів і пенітенціарних установ. З усіх територій, над якими нависла загроза захоплення ворогом, дітей і дитячі установи за активною участю транспортної міліції терміново евакуювали в безпечні регіони, де створювали нові дитячі установи. У крайових і обласних органах НКВС було призначено спеціальних працівників для боротьби з дитячою безпритульністю й бездоглядністю. Відповідальність за роботу з евакуйованими дітьми на залізничному транспорті була покладена на помічників начальників політвідділів доріг і відділень по комсомолу. Виконками місцевих рад депутатів трудящих виділяли приміщення для організації нових дитячих приймачів-розподільників [325, с. 46–47]. У приймальниках-розподільниках діти могли перебувати не довше, ніж протягом двох тижнів, після чого, у разі неможливості повернення до батьків, дітей до 14 років направляли через органи народної освіти у відповідні установи чи призначалися на патрунування, а старших за 14 років – улаштовували до приймальників-розподільників НКВС СРСР за розверсткою Наркомосвіти союзних республік на роботу в промисловість чи сільське господарство.

23 січня 1942 року було прийнято Постанову РНК СРСР «Про влаштування дітей, що залишилися без батьків», у якій визначено, що виховання дітей-сиріт і здійснення заходів, спрямованих на попередження дитячої безпритульності та бездоглядності, є важливою державною справою. Згідно із цією постановою, раднарками союзних республік, виконавчі комітети крайових, обласних, міських і районних рад депутатів трудящих під особисту відповідальність голів мали забезпечити влаштування дітей, що залишилися сиротами чи втратили батьків під час переїзду в іншу місцевість. На органи НКВС було покладено завдання виявити й узяти на облік бездоглядних і безпритульних дітей і направити їх у дитячі кімнати міліції, через які проходили всі затримані діти. Дитячі кімнати сприяли профілактиці дитячої безпритульності, бездоглядності й злочинності, залучаючи актив громадськості. Свою роботу вони організували в тісному зв'язку з комісіями із влаштування дітей, які залишилися без батьків, здійснювали їх евакуацію в східні райони країни [106].

Відповідно до Постанови РНК СРСР, у роки війни поширеною стала така форма роботи міліції, як патрунування, тобто призначення дітей на виховання в родини робітників, службовців, колгоспників. Патрунування здійснювали виключно на добровільних засадах. Особам, що взяли на виховання дітей (патронат), видавали через місцеві органи Наркомосвіти щомісячну допомогу. У районних, міських, обласних відділах НКВС і народної освіти спеціальні інспектори займалися організацією патрунування. Крім того, за Постановою РНК СРСР у разі призначення дітей на патронат чи направлення на роботу в промисловість і сільське господарство приймальники-розподільники НКВС забезпечували їх одягом та взуттям. Для правильного здійснення патрунування дітей були організовані належні контроль та облік з боку органів НКВС і місцевих рад депутатів трудящих. Допомогу органам транспортної міліції надавали громадські організації. Партійні організації вживали практичних заходів для розширення мережі дитячих установ, зміцнення їх професійними кадрами педагогів і вихователів,

виділення коштів для систематичного забезпечення дітей-сиріт одягом, взуттям, харчуванням, навчальним приладдям [325, с. 47–50].

1 липня 1942 року було видано наказ НКВС СРСР № 001394, яким затверджено Положення про трудові колонії НКВС для неповнолітніх злочинців. У статті 5 цього документа зазначено, що в трудові колонії для неповнолітніх поміщають осіб віком від 12 до 16 років, визнаних винними у вчиненні злочину, за судовими вироками, які набрали законної сили. Відповідно до Положення, трудову колонію НКВС для неповнолітніх очолює начальник колонії, на якого покладено керівництво й відповідальність за діяльність трудової колонії. Викладачі та вихователі колонії повинні були мати гарну репутацію та не мати судимості. Вихователі повинні мати освіту не менше ніж сім класів. Управління колонії складалося з: навчально-виховної частини; виробничо-технічної частини; адміністративно-господарської частини; медико-санітарної частини; планової групи; груп постачання й збуту; бухгалтерії. До складу навчально-виховної частини належали: школа, клуб, фізкультурний сектор і вихователі. Основою загальної освіти в трудколонії була неповна середня школа (семилітка), усі неповнолітні, що не мали семилітньої освіти, проходили навчання в школі в обов'язковому порядку. Клубно-масова робота передбачала залучення всіх колоністів у кружки художньої самодіяльності, регулярне проведення лекцій, бесід, концертів, демонстрацій кінофільмів. З метою залучення вихованців до громадської роботи, розвитку в них ініціативи, свідомості й почуття відповідальності в колонії було створено різні громадські комісії неповнолітніх (конфліктна, виробнича, культурно-масова, господарська, санітарна, шкільна, фізкультурна, харчова). Громадські комісії обирали на загальних зборах колоністів у складі семи осіб, кожна – на термін до 3 місяців [297].

На підставі постанови РНК СРСР «Про посилення заходів боротьби з дитячою безпритульністю, бездоглядністю і хуліганством» від 15 червня 1943 року були створені трудові виховні колонії для утримання в них безпритульних і бездоглядних дітей, а також підлітків, неодноразово

затриманих за дрібне хуліганство й інші нетяжкі злочини, віком від 11-ти до 16 років. Важливу роль відіграло створення за цією постановою відділів боротьби з дитячою безпритульністю, бездоглядністю і злочинністю в складі НКВС СРСР, союзних і автономних республік, країв й областей, а також у складі дорожніх відділів міліції.

Одна з постанов НКВС УРСР від 20 листопада 1943 року «Про боротьбу із дитячою безпритульністю і бездоглядністю» окреслила коло завдань міліції у викоріненні цього негативного явища. Зокрема, це: вилучення з вулиць, залізничних станцій та інших місць безпритульних і бездоглядних дітей, направлення їх до спеціальних дитячих установ. Важливим заходом було також проведення роз'яснювальної роботи, агітації та пропаганди серед населення. У період з 1942 до 1943 року міліція завдяки громадськості затримала близько 300 тис. безпритульних [106]. Наприкінці 1944 року на транспортних магістралях було затримано 5347 безпритульних і 14 104 бездоглядних неповнолітніх. З них 3835 були направлені в дитячі приймальники, 207 – у дитячі будинки. Водночас у межах масово-роз'яснювальної роботи працівники дитячих кімнат міліції провели бесіди зі школярами, батьками, педагогами [324, с. 271–273]. Отже, упродовж 1943–1953 років основними формами ліквідації безпритульності та влаштування дітей-сиріт було: виявлення безпритульних і бездоглядних шляхом проведення масових рейдів за участю міліції, представників освіти, органів охорони здоров'я та представників громадськості, направлення виявлених дітей до кімнат міліції, приймальників-розподільників, а звідти – до дитячих будинків, будинків дитини, шкіл фабрично-заводського навчання та ремісничих училищ, на опіку, патронат і всиновлення.

Органи міліції становили першу ланку у виявленні та подальшому влаштуванні безпритульних неповнолітніх. Дитячі кімнати міліції та приймальники-розподільники мали низку недоліків переважно об'єктивного характеру: брак приміщень, коштів через спрямування всіх ресурсів держави на потреби промислової відбудови. Водночас правоохоронні органи

здійснювали розшук зниклих під час війни та окупації дітей, а також проводили пропагандистську роботу серед населення [316].

До функцій органів освіти належало виявлення та облік дітей, що залишилися без батьків; влаштування дітей-сиріт до дитячих виховних установ, на виховання до родин трудящих, на навчання та працевлаштування; здійснення контролю за умовами, у яких перебували бездоглядні діти; утримання дитячих будинків (їх фінансування, забезпечення керівним і виховним складом працівників, обстеження матеріально-побутових умов). Участь громадськості передбачала такі напрями: допомога співробітникам правоохоронних органів у виявленні та влаштуванні «дітей вулиці»; практична допомога в організації та проведенні виховних заходів з підопічними та бесід з батьками щодо підсилення виховної роботи з дітьми й підлітками, а також виховна робота з утриманцями виправних колоній для неповнолітніх з метою їх виправлення та перевиховання; матеріальна допомога в облаштуванні дитячих кімнат міліції, приймальників-розподільників, трудових виховних колоній, що виявлялася переважно у шефській роботі [138, с. 11, 13].

Важливими були заходи з попередження злочинів серед безпритульних після Другої світової війни. Тисячі підлітків, що залишилися без батьків і рідних, потрапили під вплив злочинного елемента, які схилили їх до вчинення злочинів. Органи внутрішніх справ зареєстрували багато порушень, учинених бездоглядними дітьми з вини їх батьків. За архівними даними, органи міліції УРСР на початок 1946 року визначили коло найпоширеніших видів порушень серед бездоглядних дітей, серед них: а) порушення громадського порядку – 58 %; б) торгівля на вулицях і ринках – 21 %; в) перебування на вулицях та інших громадських місцях пізніше за встановлений час – 17 %; г) хуліганство – 3,2 %; д) жебракування – 0,8 %. До найбільш неблагонадійних міст щодо зростання рівня бездоглядності та безпритульності дітей належать такі міста, як Київ, Львів, Харків, Одеса, Сталіне (Донецьк) [54, с. 207].

Протидія безпритульності та злочинності неповнолітніх осіб, зазначає О. М. Чебан, почалася ще за часів радянської влади. Саме тоді соціальне забезпечення й турбота про безпритульних дітей були проголошені державним обов'язком; шляхом формування правового поля для функціонування органів державної влади та громадських організацій здійснювали соціальний захист дітей, протистояли їхній злочинності, яка тоді мала корисливий характер (учинення дрібних крадіжок). Державній політиці боротьби зі злочинністю неповнолітніх було притаманне застосування медико-педагогічних заходів до осіб, які вчинили кримінальні злочини, але за віком не могли нести кримінальної відповідальності; виробничого навчання; гарантування трудових прав для безпритульних і бездоглядних неповнолітніх [316, с. 249]

Дієвим заходом боротьби з безпритульністю в СРСР було так зване соціальне оздоровлення, тобто залучення безпритульних осіб до праці, зокрема до сільськогосподарських робіт і роботи в різноманітних робочих майстернях. За виготовлені ними вироби в майстернях і за працю в підсобних сільських господарствах виплачували 50 % від вартості робіт, а решту 50 % – спрямовували на харчування та поліпшення побутових умов утриманців. Так, відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР від 7 червня 1951 року, Міністерству соціального забезпечення дозволено було виплачувати особам за виготовлені ними в майстернях відповідних будинків й інтернатів вироби та за працю в підсобних сільських господарствах при закладах соцзабезу в розмірі 50 % від її вартості, а решту 50 % грошей витратити на поліпшення культурно-побутових умов і харчування підопічних, що перебували на утриманні державних соціальних установ. Проблема полягала в іншому: жодні директивно-регламентуючі циркуляри реально не могли покращити ситуацію на місцях. Формалізм, зловживання, безініціативність і незацікавленість керівництва установ у вдосконаленні умов праці й відпочинку відповідного контингенту лише утверджували його переконання про необхідність утечі [323, с. 152–153].

Важливим кроками у попередженні безпритульності, протидії злочинності безпритульних і бездоглядних дітей було влаштування дітей та підлітків, охорона їхніх прав, що засвідчили такі нормативно-правові акти: наказ МВС СРСР 5 «Про об'яву Інструкції по роботі органів міліції з ліквідації дитячої безпритульності та безнаглядності» від 31 грудня 1953 року № 26, наказ Міністерства охорони громадського порядку СРСР «Про об'яву Інструкції з організації роботи органів міліції по боротьбі з дитячою безпритульністю та правопорушенням зі сторони неповнолітніх» від 11 травня 1964 року № 197 [194, с. 478–482]; затверджене указом Президії Верховної Ради УРСР від 30 грудня 1961 року Положення про комісії у справах неповнолітніх Української РСР [232], яке було замінено відповідним указом Президії Верховної Ради УРСР від 26 серпня 1967 року [233].

У 60-ті роки минулого століття запроваджено форму організації школи з продовженим днем. Зміцнюється концепція ширшого охоплення дітей дитячими установами, зміцнення сім'ї. Така політика активізувала процеси відчуження дітей від сім'ї та батьків, ослаблення батьківського авторитету, почуття відповідальності за своїх дітей трансформується в тягар. Цей період відомий тим, що слово «безпритульний» зникає з періодичної преси й офіційних документів. Почали констатувати лише поодинокі випадки тимчасового відлучення дітей з родини або з дитячих будинків через конфлікти з батьками або вихователями [162].

Четверта хвиля поширення дитячої бездоглядності та безпритульності розпочалася із середини 80-х років минулого століття і триває досі. Так, на початку 2000 року в Україні спостерігається катастрофічне збільшення кількості дітей, позбавлених батьківського піклування. Із 80 тис. дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківської опіки, лише близько 7 % – біологічні сироти, тобто реально не мають батьків. Решта – діти, що стали сиротами, маючи живих батьків. Частина таких дітей іде жити на вулицю, і вулиця стає для них домівкою [291, с. 267].

Одним з перших законодавчих актів незалежної України, що визначає правові засади діяльності органів і служб у справах дітей та спеціальних установ для дітей, на які покладено здійснення соціального захисту й профілактики правопорушень серед осіб, які не досягли віку 18-ти років, був Закон України «Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх», прийнятий 24 січня 1995 року [245]. Водночас аналіз цього Закону дає підстави для висновку, що в ньому визначено лише перелік спеціальних суб'єктів профілактики правопорушень серед дітей, основні принципи їхньої діяльності, завдання, обов'язки. Навіть після внесення змін і доповнень на законодавчому рівні залишаються не врегульованими складові системи попередження злочинності серед дітей, зокрема, не визначено: об'єкти профілактики; чіткий перелік заходів профілактики, підстави та порядок їх застосування; перелік найдоцільніших форм і методів профілактики з огляду на вікові особливості та спеціальний соціальний статус дітей; правові гарантії осіб, які долучені до сфери профілактичного впливу; пріоритетні напрями профілактики правопорушень серед дітей у контексті досягнень сучасної кримінологічної науки [332].

Прийнятий 26 квітня 2001 року Закон України «Про охорону дитинства» [246] був спрямований на охорону дитинства в Україні як стратегічний загальнонаціональний пріоритет, забезпечення реалізації прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист, усебічний розвиток і виховання в сімейному оточенні дітей. Водночас він не вирішував питання щодо соціального захисту бездомних і безпритульних дітей. Саме тому окреслену проблематику винесено на парламентські слухання Верховної Ради України [250], за результатами яких з метою розв'язання проблем дитячої бездоглядності, створення належних умов для соціально-психологічної реабілітації дітей, їх фізичного та розумового розвитку 21 лютого 2003 року Указом Президента України затверджена Державна програма запобігання дитячій бездоглядності на 2003–2005 роки [89], основними завданнями якої є:

а) підвищення ефективності роботи із запобігання дитячій бездоглядності шляхом удосконалення нормативно-правової бази;

б) поліпшення наявних і вишукування нових форм соціальної підтримки дітей, які перебувають у складних життєвих умовах;

в) виявлення неблагополучних сімей, забезпечення захисту прав дітей, яких виховують у таких сім'ях;

г) удосконалення мережі та підвищення ефективності діяльності закладів соціального захисту дітей (із поліпшенням побутових умов);

д) розроблення науково-методичних засад запобігання дитячій бездоглядності;

е) забезпечення підготовки та перепідготовки фахівців закладів соціального захисту дітей.

З метою належної реалізації цієї програми постановою Кабінету Міністрів України від 2 вересня 2005 року № 861 [214] затверджено порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення заходів, спрямованих на подолання дитячої бездоглядності й безпритульності.

Попри окремі позитивні аспекти виконання зазначеної державної програми, зокрема прийняття 13 січня 2005 року Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» [227] та 2 червня 2005 року Закону України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей» [245], інших нормативно-правових актів [215], положення програми було впроваджено недостатньо ефективно. Саме тому для виконання попередніх парламентських рішень і підбиття підсумків реалізації Державної програми запобігання дитячій бездоглядності на 2003–2005 роки у вересні 2005 року Верховна Рада України заслухала звіт Кабінету Міністрів України, за результатами якого прийняла постанову «Про дитячу безпритульність в Україні та шляхи подолання цього явища» [222]. У цьому документі піддано критиці роботу центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування щодо запобігання дитячій

безпритульності та бездоглядності, розв'язання проблем дітей-сиріт, а їх робота визнана такою, що не відповідає реальним потребам суспільства. Увагу Кабінету Міністрів України було акцентовано на тому, що невіршеність питань безпритульності та бездоглядності дітей посилює демографічну небезпеку, провокує її довгострокові негативні наслідки, створюючи загрозу безпеці держави загалом.

Наслідками парламентських слухань стало затвердження 11 травня 2006 року нової Державної програми подолання дитячої безпритульності і бездоглядності на 2006–2010 роки [230] та відповідної Концепції Державної програми подолання дитячої безпритульності і бездоглядності на 2006–2010 роки [254].

З-поміж істотних недоліків цієї програми слід виокремити такі: а) вона мала строковий характер, а потреби в попередженні злочинності безпритульних і бездоглядних дітей не обмежені в часі; б) визначені в програмі заходи мають загальнопрофілактичне значення і не містять переліку заходів індивідуальної профілактики дітей, підстав та порядку їх застосування, а також спеціальних методів, форм профілактики, які зазвичай найдоцільніше застосовувати до дітей-правопорушників; в) передбачені в програмі заходи спрямовані лише на бездоглядність і безпритульність, тобто інші криміногенні фактори, які також пов'язані зі злочинністю дітей, залишаються поза сферою профілактики (негативний вплив засобів масової інформації, вади родинного виховання, наркотизм, пияцтво, недоліки в діяльності спеціальних суб'єктів попередження злочинності та проблеми віктимної поведінки неповнолітніх тощо) [332].

У цей час змінюється філософія державної політики щодо безпритульних і бездоглядних дітей, оскільки суспільство дійшло такого висновку: щоб усунути це негативне явище, необхідно боротися не з його наслідками, а виявляти та нейтралізувати причини його виникнення. Пріоритетом у попередженні та подоланні дитячої безпритульності постає дитина, яка потребує допомоги, а не неповнолітні, до яких потрібно застосовувати примусові заходи [202, с. 347]. За результатами реалізації

програми були прийнято Типове положень про службу у справах дітей [236], затверджено в новій редакції Положення про школу соціальної реабілітації [242], в окремих регіонах нашої держави запроваджено експерименти щодо інноваційної форми влаштування дітей [248] тощо.

З метою надання соціальної допомоги дітям кризових категорій запроваджено облік дітей, які опинилися в складних життєвих обставинах (діти, батьки яких ухиляються від виконання батьківських обов'язків; діти, які систематично самовільно залишають місце постійного мешкання; діти, які зазнали фізичного, психологічного, сексуального або економічного насилля в сім'ї). Відбувається перехід від колективних форм виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які були поширеними за радянського періоду, до сімейних форм виховання (усиновлення, опіки, піклування, прийомних сімей і дитячих будинків сімейного типу) [202, с. 347].

Нині явище дитячої безпритульності та бездоглядності вже не має такого масового характеру, як у попередні періоди, проте своєї нагальності не втрачає, оскільки внаслідок батьківської безвідповідальності сиротами із живими батьками залишаються тисячі дітей. Слід урахувати фактор збільшення кількості безпритульних і бездоглядних дітей після окупації окремих територій Донецької та Луганської областей, де діти потребують комплексної соціальної, психологічної, педагогічної, медичної та інших видів допомоги, оскільки вони опинилися в складних життєвих обставинах.

У межах чотирьох етапів масового поширення бездоглядності та безпритульності дітей проаналізовано нормативно-правові акти, спрямовані на запобігання злочинам, що вчиняються цією категорією дітей. З огляду на ситуацію, яка склалася у зв'язку з військовим конфліктом на Сході України, що призвів до появи значної кількості безпритульних і бездоглядних дітей, а також на те, що термін дії останньої державної програми в цій сфері закінчився 2010 року, необхідно розробити та прийняти нову Концепцію подолання дитячої безпритульності й бездоглядності, що враховуватиме можливість повномасштабних військових дій на території нашої держави.

1.3. Досвід окремих зарубіжних країн щодо запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми

Сучасні умови суспільного життя, що супроводжуються соціально-політичними, економічними й іншими суперечностями, економічною нестабільністю в суспільстві, негативно позначаються на нормальному функціонуванні громадських інститутів у державі. У цій ситуації нагальною є проблема соціальної бездоглядності та нерозривно пов'язаної з нею злочинності дітей.

Бездоглядність дітей, що становить соціальну та психолого-педагогічну проблему, набуває кримінологічного значення. Досліджуючи злочинність, ми спостерігаємо її тісний зв'язок з низкою негативних явищ, що іменуються в кримінологічній літературі як фонові, антисоціальні, передкримінальні форми поведінки, які є живильним середовищем злочинності, зокрема неповнолітніх.

Причини виникнення та поширення цього явища як в Україні, так і у світі багатоаспектні. Вони мають комплексний характер, обумовлені системою правових і соціально-політичних умов функціонування держави, станом суспільної моралі, становищем інституту сім'ї в суспільстві.

У міжнародному аспекті ідея прав дитини розвивалася протягом століть. Проте активізувався цей процес тільки в XIX ст., коли було розвинено концепцію захисту дітей. Важливим документом у цьому напрямі стала прийнята 10 грудня 1948 року Генеральною Асамблеєю ООН Загальна декларація прав людини [57], у якій уперше було зафіксовано основи захисту прав дітей. Декларацію реалізовано в пактах прав людини, що гарантували рівні права всім дітям і забезпечення їхніх основних соціальних потреб.

Генеральна Асамблея ООН 20 листопада 1959 року прийняла Декларацію прав дитини – документ, що регулює становище дитини в сучасному суспільстві. Декларація визначає 10 принципів, згідно з якими дитині, незалежно від кольору шкіри, мови, статі, віри, законом повинен бути забезпечений соціальний захист, надано умови та можливості, що надали б

можливість їй розвиватися фізично, розумово, морально, духовно. У соціальному контексті висунуто вимоги щодо створення умов для здорової, нормальної життєдіяльності дитини, гарантування її свободи й гідності. Дитина повинна бути першою серед тих, хто одержує захист і допомогу, а також захищеною від усіх форм недбалого ставлення до неї [85].

Центральне місце серед цих документів посідає Конвенція про права дитини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1989 року і ратифікована Верховною Радою УРСР 27 лютого 1991 року. Цей документ встановлює на рівні міжнародного закону всі права для забезпечення виживання, розвитку й захисту дітей [150].

Світове співтовариство розробило низку інших важливих документів, що стосуються забезпечення захисту прав дітей, зокрема безпритульних. Це Міжнародна декларація по забезпеченню виживання, захисту розвитку дітей, яка прийнята на Всесвітній зустрічі на вищому рівні в інтересах дітей, що відбулася в ООН 30 вересня 1990 року, Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального розбещення, прийнята 25 січня 2007 року, та інші документи, які безпосередньо або дотично стосуються «дітей вулиць».

У країнах Європи запобігання злочинності безпритульних дітей має два види – соціальне та ситуаційне. Соціальне попередження зумовлює зміни негативних факторів формування особистості людини, насамперед мікросередовища й мікросоціальної ситуації. Ситуаційне попередження полягає в тому, що окремі категорії злочинних дій відбуваються внаслідок певних обставин у певний час і в певних місцях [86, с. 55].

Соціальну роботу у Великій Британії здійснюють державні та громадські організації, а також приватні агентства. Усю систему фінансують і підтримують муніципальні ради, ради громад, відділення соціальної допомоги, регіональні комітети охорони здоров'я та соціального забезпечення, громадські та приватні агентства [35, с. 153].

У Нідерландах поряд з дитячими будинками та притулками для дітей і підлітків із психосоціальними проблемами з'явилися й такі форми соціальної роботи, як переміщення дитини в іншу сім'ю, яка проживає в тому самому місті, або денна допомога. Виникнення таких форм соціально-педагогічної допомоги було пов'язано з усвідомленням того, що видалення підлітків з домашньої обстановки та звичного оточення має низку недоліків. По-перше, поміщені в спеціальні місця перебування (інтернати, притулки тощо), вони втрачають зв'язок зі своїм соціальним середовищем. По-друге, спільне утримання проблемних підлітків спричиняє ще більшу кількість проблем. Зрештою, утримання спеціальних місць перебування є дорогою формою надання соціальної допомоги. Крім того, одночасно можна працювати і з підлітком, і з його родиною, налагоджуючи їх взаємодію [35, с. 150].

У Німеччині, на відміну від США й низки інших європейських країн, соціальна робота і соціальна педагогіка хоча й тісно пов'язані, проте є самостійними галузями знань і професійними сферами діяльності. Соціальна допомога в Німеччині набуває комплексного характеру. Індивідуальні проблеми постійно розглядають у соціальному контексті. Поведінкові проблеми окремих клієнтів пояснюють особистісними рисами, водночас й умовами життя, родинними стосунками тощо [148, с. 159].

Важливе значення в загальній системі боротьби з безпритульністю мають соціальні служби, а саме соціальний працівник. У США, Німеччині, Франції, Італії в кожному навчальному закладі передбачено посаду соціального працівника. Обов'язком соціальних працівників є допомога батькам і дітям, вони з'ясовують причини невідвідування дітьми навчальних занять, оскільки регулярна відсутність на уроках може бути свідченням того, що дитина має проблеми в родинному оточенні [102, с. 57].

У Німеччині з 1991 року діє загальнонаціональний Закон про допомогу молоді. Відповідно до цього документа, допомога молоді має превентивний характер. Закон скасував систему виправного примусового виховання. Міністерствам у справах молоді доручено засновувати служби допомоги дітям

і підліткам так, щоб вони були розташовані в місцях проживання дітей, які перебувають у кризовому становищі. У законі також зазначено, що всі види допомоги мають здійснювати тільки на добровільних засадах, за безпосередньої участі дитини або підлітка в пошуку придатної пропозиції, наприклад, місця проживання [102, с. 57].

За результатами досліджень, у Великій Британії кількість безпритульної молоді на 2005 рік сягала від 36 тис. до 52 тис. (віком від 16 до 24 років). У цій країні щороку близько 100 тис. дітей віком до 11 років залишають домівки. У Франції щороку кількість молоді, яка залишає домівки, становить 40 тисяч. Для більшості європейських країн безпритульність, передусім серед дітей і молоді, пов'язана з міграційними тенденціями. Значну частину безпритульних дітей становлять вихідці з Марокко, Алжиру, Африки, Афганістану [336, с. 14–17].

Поширення злочинності серед дітей, зокрема безпритульних, змушує Велику Британію вживати відповідних заходів реагування. Так, 1988 року прийнято Закон про кримінальну юстицію [338], яким спрощується система покарання, пов'язана з обмеженням свободи неповнолітніх. Якщо раніше до дітей застосовували покарання у виді позбавлення волі та розміщення в центрах затримання, то згодом таких осіб поміщали в установи для молодих злочинців. Туди можуть направляти за судовим рішенням осіб віком від 15-ти до 21 року за правопорушення, за які дорослому порушнику може бути призначено відбуття покарання у в'язниці. Мінімальний строк утримання в установі для молодих злочинців для осіб віком від 15-ти до 18 років становить два місяці, а для осіб віком від 18-ти до 21 року – 21 день; максимальний строк – 12 місяців. За молодими злочинцями, які звільнилися, обов'язково встановлюють нагляд до досягнення ними віку 22 років.

У такі установи поміщають також дітей віком від 10 років і старше, засуджених за тяжке або просте вбивство, і підлітків віком від 14 років і старше, засуджених за знущання, пограбування, залякування або інші тяжкі

насильницькі злочини, максимальне покарання за які для дорослих злочинців передбачає тюремне ув'язнення на строк від 14-ти років.

Закон про кримінальну юстицію та публічний порядок 1994 року [339] надав судам повноваження направляти до закритих навчальних центрів неповнолітніх віком від 12-ти до 15 років за вчинення злочинів, за які дорослому злочинцю може бути призначено покарання у вигляді ув'язнення. Термін утримання в закритому навчальному центрі може становити 4, 6, 8, 10, 12, 18 або 24 місяці. Неповнолітніх утримують у закритих навчальних центрах під вартою, де вони здобувають трудові навички й освіту.

Суд може видавати розпорядження про направлення правопорушника в центр відвідань. Цей захід застосовують до осіб, які раніше не були засуджені. Закон про кримінальну юстицію 1982 року [337] встановлює, що тривалість проживання неповнолітнього в центрі відвідування становить 12 год, яке може бути подовжене судом до 24 год для особи віком до 16 років, до 36 год – для особи старше 16 років, але яка не досягла віку 21 року. Неповнолітні зобов'язані відвідувати центр раз на тиждень і перебувати там не більше ніж три години, причому час перебування в центрі не повинен збігатися з навчальними заняттями в школі або роботою.

У Швеції 1984 року у зв'язку зі зростанням рівня злочинності серед неповнолітніх муніципалітет Стокгольма прийняв рішення про створення й фінансування групи соціальної допомоги при відділі поліції Стокгольма у справах молоді. При управлінні соціальними ресурсами було сформовано спеціальну чергову молодіжну службу, що складається з двох груп, одна з яких здійснює оперативну роботу на вулицях у вечірній та нічний час і здійснює прийом відвідувачів з питань, що стосуються підлітків групи ризику (токсикоманія, наркоманія, злочинність, проституція). Інша працює безпосередньо в поліцейському управлінні Стокгольма, зокрема, її співробітники допомагають неповнолітнім жертвам злочинів зважитися на дачу показань у поліції та суді [102, с. 57].

У Фінляндії застосовують такі форми, як тимчасове або постійне утримання в іншій родині або спеціалізованому дитячому закладі. В обов'язковому порядку дітям надано можливість підтримувати контакти з близькими людьми [35, с. 157].

Важливу роль у превентивних діях більшості зарубіжних країн відіграють приватні соціально-економічні та регіональні організації. Основною ланкою в цій структурі є соціальне агентство. Агентство укомплектовано професійними соціальними працівниками, представниками інших спеціальностей, технічним персоналом. Ці організації мають чіткі статутні правила, що визначають, яких клієнтів обслуговувати, які проблеми розв'язувати і які методи використовувати [102, с. 57–58].

До таких організацій в США, наприклад, належить Американська служба родини (Family Service America). Це національна організація, що охоплює місцеві агентства служби родини, а також професіоналів у цьому середовищі й окремих громадян, зацікавлених у її розвитку. Національна організація розробляє програми агентств, які до неї входять, забезпечує суспільні зв'язки й освітні програми та є спонсором досліджень і публікацій у сфері соціальної роботи з родиною. Місцеві агентства забезпечують сімейну терапію, програми щодо керівництва та навчання, соціальні послуги для громади [288, с. 123–138].

Досвід окремих іноземних країн (Австрія, Данія, Ізраїль, Іспанія, Канада, Норвегія, Перу) у вирішенні питань дитячої безпритульності стосовно створення єдиного державного інституту, який опікується такими дітьми, засвідчує, що такими можуть бути дитячі омбудсмени, які працюють відповідно до чотирьох основних моделей. Омбудсменів першої групи запроваджують спеціальними законами, які приймає парламент (Норвегія, Швеція, Ісландія, Гватемала, Перу, Коста-Ріка, Колумбія, Люксембург). Омбудсменів другої групи впроваджують законодавством про охорону дитинства (Нова Зеландія, провінція Онтаріо в Канаді). Омбудсмени третьої

групи діють у межах відповідних державних органів (Австрія, Іспанія, Данія), четвертої – під егідою неурядових організацій [79].

Необхідність існування такого спеціалізованого омбудсмена зумовлена щонайменше трьома причинами: по-перше, діти внаслідок особливостей психічного та фізичного розвитку потребують особливого підходу; по-друге, у зв'язку з браком життєвого досвіду та залежного становища вони не завжди самостійно можуть захистити свої права й законні інтереси; по-третє, добробут і нормальний розвиток дітей визначають майбутнє будь-якої країни. Дитячий омбудсмен покликаний домагатися не тільки дотримання законодавчо закріплених прав дітей, а й розширення та більш повного дотримання батьками обов'язків перед дітьми. Діяльність дитячих омбудсменів зосереджена виключно на питаннях забезпечення прав дитини. Функції та повноваження цих спеціалізованих омбудсменів у різних країнах різняться. Наприклад, омбудсмен Швеції повинен відстоювати потреби, права й інтереси дітей і молоді та забезпечувати виконання країною взятих зобов'язань відповідно до Конвенції ООН про права дитини [79].

Омбудсмен Гватемали вповноважений вести просвітницьку роботу в галузі прав дитини, розслідувати випадки їх порушень, контролювати діяльність державних установ, що надають послуги дітям, стежити за тим, щоб національне законодавство не суперечило Конвенції про права дитини. Дитячому омбудсменові Норвегії доручено сприяти захисту дітей і представляти їх інтереси перед органами державної влади чи керівництвом приватних компаній та організацій, стежити за умовами, у яких зростають і розвиваються діти. В Ісландії служба омбудсмена зобов'язана полегшити долю дітей, а також стояти на сторожі їх прав, інтересів, потреб. Вона може проводити розслідування дій організацій чи їх службовців, які заподіюють шкоду правам дитини. Комісар з прав дитини Нової Зеландії розглядає скарги дітей на порушення їхніх прав, а також здійснює моніторинг дотримання національного закону про дітей, молодь, сім'ю. Комісар має право і зобов'язаний сприяти розробленню політики й розвитку послуг, спрямованих

забезпечити добробут дітей і підвищити поінформованість суспільства з питань охорони прав дітей [79].

Завдання Комісії з прав дітей Німеччини полягає в тому, щоб представляти інтереси дітей як у парламенті, так і за його межами, вносити пропозиції щодо політики у сфері захисту інтересів дітей, сприяти парламенту у визначенні пріоритетів його роботи в цьому напрямі. Служба дитячого омбудсмена Фінляндії утворена з метою надати молодим людям можливість одержувати інформацію, консультації з правових питань і за необхідності залучати омбудсмена як представника неповнолітнього під час розгляду в суді його справи [79].

Роль соціальних служб і соціальних працівників у вирішенні питань забезпечення прав дітей є досить важливою, зокрема в загальній системі боротьби з безпритульністю.

Розробляючи заходи із запобігання явищам безпритульності та бездоглядності, також слід зважати на супутні вияви, а саме наркотизацію й алкоголізацію середовища неповнолітніх. Зловживання алкоголем і наркотиками може бути як причиною стану безпритульності та бездоглядності, так і їх наслідком. За даними Державного інституту проблем сім'ї та молоді, протягом останніх 10 років кількість хворих на наркоманію серед неповнолітніх збільшилася в 6–8 разів. Особливо небезпечним є вживання алкогольних напоїв неповнолітніми, характер реакції яких на алкоголь сильно відрізняється від реакції дорослої людини. Унаслідок чутливості та вразливості центральної нервової системи в більшості дітей буквально через кілька днів після вживання спиртних напоїв може виникнути потреба в алкоголі, тобто рання алкогольна залежність. Розвиток недуги відбувається в 3–4 рази швидше, ніж у дорослих. В осіб віком 16–18 років, а подеколи й раніше, виникає початкова стадія захворювання на алкоголізм. Серед алкоголіків основну масу (до 90 %) становлять особи, які почали систематично вживати алкоголь у віці до 15 років, а одна третина – до 10 років. Тому залучення в неповнолітньому віці до непомірного або

систематичного вживання алкоголю є основою для розвитку пияцтва та алкоголізму в старших вікових групах [156, с. 14].

Так, білоруські лікарі запропонували ввести в школах новий предмет «Профілактика наркоманії». На думку наркологів, такий курс, що розповідає підліткам про наркотичну залежність, необхідно вводити вже із 6–7 класу. Крім предмета, фахівці також мають намір видати спеціальний підручник з описом проблеми наркотиків. Білоруські наркологи вже кілька років проводять спеціальні семінари для педагогів і психологів, де навчають їх розпізнавати перші ознаки хвороби серед дітей [18].

Властиві неповнолітнім вікові особливості, зокрема нерозвиненість навичок самоконтролю в поведінці, нерідко виявляються в них у стані сп'яніння, у вчиненні більш тяжких злочинів, ніж дорослими, що перебувають в аналогічному стані, відмітними рисами яких є підвищена імпульсивність, байдужість до наслідків, жорстокість [18].

У Швеції профілактика наркоманії починається зі школи, хоча спеціального предмета там немає. Шведські вчителі зобов'язані повідомляти в соціальну службу, якщо помітять, що підліток уживає наркотики або його поведінка змінилася. Діє спеціальна «молодіжна поліція», її працівники патрулюють вулиці у вечірній час. Вони можуть доставити осіб з підозрілої компанії на тестування [18].

Програми з профілактики алкоголізації та наркотизації суспільства, спрямовані на роботу із сім'єю та молодіжним середовищем, також забезпечують позитивний результат. Прикладів таких програм за кордоном чимало. Усі вони спрямовані на роботу з раннього віку. Корисним може бути іноземний досвід проведення таких програм, зокрема німецького проекту «Звільни свою свідомість» (Німеччина). Проект орієнтований на тренування життєвих навичок, реалізується службою охорони здоров'я міста Лейпцига. Його особливість полягає в роботі за моделлю «навчання в однолітків» (peer education). Цей підхід ґрунтується на усвідомленні того факту, що відносини в групі однолітків, які спочатку ні до чого не зобов'язують, набувають для

підлітків дедалі важливішого значення й трансформуються в суттєвий фактор соціалізації. Мета – передання виховних функцій підліткам, оскільки підлітки наближені до специфічного повсякденного світу своєї групи. З-поміж підлітків готують пропагандистів (мультиплікаторів), які в колі друзів могли б вести компетентні бесіди про наркотики й різноманітні підходи до профілактики наркоманії. Ще однією особливістю Лейпцизького проекту є участь кураторів – студентів за фахом психології та соціальної педагогіки. Визначено десять напрямів впливу на проведення вільного часу школярами – від створення театральних гуртків, випуску шкільних газет до організації та проведення тематичних днів, шкільних свят й оформлення виставки на тему профілактики наркоманії. Студенти отримали завдання спільно зі школярами створювати в школах гуртки й давати професійні поради. Це охоплює також кураторство школярів-пропагандистів для виявлення успіхів у навчанні та в практичних діях. Для студентів це нагода поєднати теоретичні знання з практичною роботою [18].

Пияцтво є віктимогенним фактором, під впливом якого поведінка жертви, що перебуває в стані алкогольного сп'яніння, нерідко є умовою, яка сприяє вчиненню злочинів. Особи, які вживають алкоголь чи наркотики, є потенційними жертвами злочинних посягань тому, що в стані сп'яніння вони не можуть належно оцінювати ситуацію, яка склалася. Унаслідок неспроможності останніх через безпорадний стан, у якому вони перебувають майже постійно, реально оцінювати ситуацію і чинити адекватний опір іншим антисуспільним елементам, призводить до їх перетворення на потенційних жертв [212, с. 108–109].

Актуальність наукового дослідження проблем зловживання неповнолітніми алкогольними напоями та/чи наркотичними засобами з позицій кримінології полягає ще й у тому, що це є однією з основних детермінант учинення ними більшості злочинів. Також ще одним дієвим заходом профілактики бездоглядності та безпритульності є подолання сімейної кризи, розпаду сімей тощо.

Найбільш ефективним є «вакцинація» підлітків, схильних до вживання наркотиків під впливом однолітків (у США такі програми профілактики діють протягом двадцяти років) [340]. Школярів навчають адекватно реагувати на рекламу та пропозицію закурити, ужити алкоголь, наркотичний засіб. Пропонують способи протистояння такому пресу з метою знизити можливість утягування. На таких заходах учні отримують інформацію про небезпеку наркоманії та беруть участь у рольових іграх відмови, які самі й розробляють. Успішними за кордоном є такі методи роботи, як групові дискусії, під час яких учні самостійно доходять висновку щодо нераціональності власних спонукань, перебудовують їх. На нашу думку, у таких дискусіях має бути проблемність, а не повчальне моралізування. Залякування – віддалена перспектива, частіше сприймається як абстрактна і не стосується дитини. Тому варто говорити не стільки про те, чому не можна вживати алкоголь і наркотики, наводячи страхітливі факти, скільки про те, чому краще не вживати їх.

Нині найбільш ефективними видаються такі профілактичні програми, визначені В. Банацькою за результатами аналізу іноземного досвіду, а саме Програма з тренінгу життєвих навичок (США) – універсальна шкільна програма з тренінгу життєвих навичок – спрямована на вивчення широкого спектру факторів ризику й захисних факторів і реалізується шляхом навчання комбінації загальних особистісних та соціальних умінь, здатності опиратися вживанню наркотиків. Програма передбачає трирічний профілактичний курс, розрахований на учнів середніх і старших класів. Це 15 навчальних сесій протягом першого року, 10 – протягом другого року, 5 – протягом третього. Програма з тренінгу життєвих навичок спрямована на розвиток трьох головних здатностей: уміння опиратися пропозиціям уживати психоактивні речовини, уміння організувати своє життя й загальносоціальні навички [18].

Компонент щодо розвитку вміння опиратися пропозиціям уживати наркотики й рекламі наркотиків надає інформацію про соціальні фактори, що провокують уживання наркотиків. Компонент з розвитку вміння

організувати своє життя забезпечує навчання того, як бути незалежним й управляти своїм станом, розвиває почуття самоконтролю. Реципієнти розвивають навички подолання труднощів і прийняття рішень, критичного мислення для опору впливу однолітків, засобів масової інформації, самоконтролю й самоповаги (правильна самооцінка, визначення мети, навички саморефлексії та самопідтримки), опановують адаптовані копінг-стратегії щодо вміння керувати гнівом і стресами. Компонент з розвитку загальних соціальних навичок, крім закріплення загальних соціальних умінь, підвищує соціальну компетентність учнів (учить ефективно взаємодіяти, долати незручності, знайомитися з новими людьми й розвивати здорову дружбу). У навчанні поєднано різні настанови, використання наочних прикладів, обговорення досягнень і помилок тих, хто навчається, закріплення матеріалу, рольові ігри й виконання різноманітних домашніх завдань. Програму тренінгу життєвих навичок застосовують протягом останніх 16 років. Результати засвідчують, що цей підхід до профілактичних заходів спроможний на 59–75 % знизити рівень уживання тютюну, алкоголю й марихуани, порівняно з контрольними групами [18].

Також В. Банацька констатує ефективність експерименту із запровадження протиалкогольних профілактичних заходів серед підлітків (Adolescent Alcohol Prevention Trial, ААРТ) (США). Це універсальна шкільна програма для 5-го класу з курсом для закріплення навичок у 7-му класі. Вона ґрунтується на двох основних стратегіях. Нормативний курс спеціально розроблений для боротьби із впливом пасивного соціального тиску й ефекту соціального моделювання. Він сфокусований на виправлення помилкових уявлень про перевагу тих, хто зловживає алкоголем і наркотиками в суспільстві, про «природність» зловживання психоактивними речовинами, а також на утвердження усталених групових норм [18].

Сіетльський проект соціального розвитку (США) – це універсальна шкільна виховна програма для 1–6 класів, спрямована на зниження ризику здійснення негативних вчинків і вживання наркотиків серед дітей через

посилення захисних факторів. Багатокомпонентний курс заохочує педагогів початкової школи використовувати активне керування класом, інтерактивні навчальні стратегії, комбіноване навчання у своїх класах. Діти переходять із класу в клас, батькам пропонують тренінговий курс «Як допомогти вашій дитині бути успішною в школі», програма тренінгу навичок ведення сімейних справ «Спілкуйтеся з ними, коли вони в гарному настрої» і програма «Підготуємося до років без наркотиків». Програми спрямовані на поліпшення вмінь, розширення можливостей і заохочень у процесі соціально корисного залучення дітей до шкільних та сімейних заходів, зміцнення зв'язків зі школою й родиною, а також долучення до норм, що передбачають відмову від наркотиків. Американська програма зміцнення родин є вибірковою профілактичною багатокомпонентною програмою, орієнтованою на родину, повинна забезпечити захист дітей віком від 6-ти до 10 років від впливу людей, що вживають наркотики. Ця програма має три елементи: тренінг батьків, тренінг умінь дітей і тренінг сімейних умінь. У кожному з 14 щотижневих занять протягом першої години батьки й діти займаються окремо. Упродовж другої години батьки й діти збираються разом для тренінгу сімейних здібностей. Після цього родини вечеряють, дивляться фільм або розважаються разом [18].

Проект «STAR» (США) – це універсальна антинаркотична профілактична програма, спрямована на всі верстви населення громади. Вона охоплює шкільну програму, програму для батьків, залучає засоби масової інформації й органи самоврядування, зміни в політиці охорони здоров'я. Курс для середніх класів школи, що входить в STAR, є програмою суспільного впливу (social influence), що складається із занять у класах, які проводять протягом двох років спеціально підготовлені вчителі. Засоби масової інформації використовують для висвітлення, посилення й допомоги в розвитку проекту. У межах програми для батьків останні виконують зі своїми дітьми спеціальні домашні завдання, формують навички спілкування в родині й беруть участь у заходах проекту, що мають масштаби громади. Органи

самоврядування громади є основним формальним центром, що організовує та контролює всі заходи проекту. Зміни в політиці охорони здоров'я є завданням органів самоврядування; їх мета – розробляти й застосовувати політику й закони щодо алкоголю, тютюну й інших наркотиків. Також вони можуть стосуватися інших місцевих законів, наприклад, визначення зон (або місць), де заборонено вживати психоактивні речовини (зокрема алкоголь і тютюн), контролю за цими зонами. Результати досліджень за цим проектом зафіксували позитивний довгостроковий ефект: учні старших класів, які брали участь у програмі (їхня поведінка оцінювалася у випускному класі), значно рідше вживали марихуану (приблизно на 30 %), алкоголь (на 20 %) і курили (на 25 %), ніж учні в школах, які не були залучені до програми. Було встановлено, що найбільш впливовим фактором є посилення неприйняття вживання наркотиків серед друзів [18].

Аналіз іноземного досвіду з подолання злочинності й інших негативних соціальних явищ серед дітей, зокрема безпритульних і бездоглядних, засвідчив, що проблема безпритульності, яка є загрозливою не лише для українського суспільства, призводить до таких негативних явищ, як алкоголізм серед дітей, наркоманія, тютюнокуріння, дитяча проституція, збільшення кількості ВІЛ-інфікованих, злочинність тощо. Крім прийняття державних програм у боротьбі із цим явищем, необхідно також посилити контроль за їх виконанням. Ще одним способом подолання дитячої безпритульності, поряд зі створенням державних притулків, які, на жаль, засвідчили свою неефективність, є інститут усиновлення й удочеріння. Також паралельно з державними соціальними службами доцільно стимулювати створення приватних соціальних організацій (Американська служба родини (Family Service America) у США).

Висновки до розділу 1

З метою запобігання злочинам, які вчиняються дітьми, позбавленими батьківської опіки, на початку ХХ ст. створено мережу дитячих притулків виховного й освітнього типу, що утримувалися як за кошти держави, так і громадських (переважно благодійних) організацій. Порушення суспільних зв'язків і соціальна економічна криза, спричинені війнами, переворотами, політикою розкуркулення селян і голодом, спричинили небувале зростання кількості безпритульних дітей в Радянській Україні (за деякими оцінками, до 2 млн), а відтак питомої ваги вчинюваних ними правопорушень насамперед корисливого і насильницького спрямування. Серед способів соціально-виховного впливу на правопорушників найбільш дієвим на той час вважалося їх залучення до суспільно корисної праці (основною організаційною формою стали дитячі будинки, трудові колонії і дитячі містечка). У працях учених 1950-х – середини 1980-х років (О. О. Гусак, М. М. Черняк, С. М. Чех, В. І. Чубта та ін.) йшлося здебільшого про історичний аспект боротьби з безпритульністю, адже вважалося, що цю проблему в країні нарешті вирішено. Дослідження проблем злочинності серед безпритульних (бездоглядних) дітей у вітчизняній кримінології активізувалися з проголошенням Україною незалежності та поширенням так званої «третьої хвилі» дитячої безпритульності. Головними її джерелами стали економічна криза, масове збіднення населення, безробіття, маргіналізація та інші негативні соціальні явища перехідного періоду.

Проаналізовано підходи до визначення злочинності безпритульних та бездоглядних дітей. З урахуванням результатів соціологічних досліджень встановлено, що до безпритульних в Україні належать діти, які не мають постійного місця проживання через втрату батьків, асоціальну поведінку дорослих у сім'ї, втечу із спеціалізованих навчально-виховних закладів, виражені ознаки психологічних (психічних) розладів (захворювань).

Законодавче закріплення напрямів вирішення проблем захисту дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківської опіки, ґрунтується на положеннях Конституції України (ст. 52), законів України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» (1995 р.); «Про охорону дитинства», «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» (2001 р.), «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей» (2005 р.), «Про запобігання та протидію домашньому насильству» (2017 р.). На подолання зазначених негативних явищ спрямовано низку державних цільових програм (укази Президента України № 200/1998, № 113/2000, № 154/2003, розпорядження Кабінету Міністрів України № 503/2005). Ужиття заходів щодо запобігання дитячій бездоглядності, у тому числі шляхом здійснення поліцейського піклування щодо неповнолітніх, покладається на підрозділи ювенальної превенції Національної поліції України (наказ МВС України № 1044/2017). Проте юридична невизначеність багатьох положень, зокрема щодо реінтеграції та ресоціалізації безпритульних і бездоглядних дітей, призводить до проблем у сфері правозастосування, унеможлиблює реалізацію повною мірою профілактичних заходів. Позначається і відсутність системності в діяльності органів і служб у справах дітей та їх взаємодії між собою, що не сприяє формуванню узгоджених підходів стосовно роботи з жертвами злочинів.

Міжнародно-правові стандарти щодо охорони прав дітей, позбавлених належного сімейного виховання, попередження дитячої безпритульності і бездоглядності закріплено в Женевській декларації прав дитини (1924 р.), Декларації прав дитини (1959 р.), Конвенції про права дитини (1989 р.), Декларації по забезпеченню виживання, захисту розвитку дітей (1990 р.).

Важливим чинником зменшення рівня злочинності серед дітей у більшості європейських країн та США вважається організація своєчасного виявлення та обліку дітей, які залишилися без опіки батьків, належать до груп ризику, та їх розміщення в навчально-виховних закладах, створення механізму повернення дітей шкільного віку до навчання, надання медичної і

психологічної допомоги дітям, а також виявлення дорослих осіб, які втягують неповнолітніх у злочинну діяльність, зайняття проституцією, наркоманію, пияцтво, жебрацтво тощо з притягненням до відповідальності батьків за невиконання (неналежне виконання) своєї соціально-виховної функції стосовно дітей. Важливу роль у здійсненні контролю щодо профілактики бездоглядності й безпритульності відіграє дитячий омбудсмен. Дієвим способом впливу на злочинність серед безпритульних і бездоглядних дітей, поряд з функціонуванням державних притулків, вважається інститут усиновлення та удочеріння. Крім державних соціальних служб, діяльність яких в Україні визнано недостатньо ефективною, необхідно стимулювати створення соціальних організацій приватного та громадського типів (на кшталт Американської служби родини – Family Service America).

РОЗДІЛ 2

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИНІВ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ БЕЗПРИТУЛЬНИМИ ТА БЕЗДОГЛЯДНИМИ ДІТЬМИ В УКРАЇНІ

2.1. Стан, структура та динаміка злочинів, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми

Попри важливість використання в кримінології класифікацій дітей-злочинців, не менш значущою для диференціації та індивідуалізації заходів профілактики й покарання є кримінологічна та кримінально-правова класифікаційна характеристика злочинів, що вчиняються бездоглядними, яка надасть можливість висвітлити особливості їхньої протиправної поведінки крізь призму вчинених діянь.

Злочинності бездоглядних і безпритульних дітей притаманні риси, які виявляються передусім у причиновому комплексі та мотивації формування злочинної поведінки, як наслідок – у її рівні й тенденціях розвитку.

Так, О. В. Александренко та Н. О. Веселовська з-поміж особливостей злочинів неповнолітніх виокремлюють такі: зазначені злочини є частиною загальної злочинності, проте їх вчиняють особи віком від 14-ти до 18 років; перехідний вік має особливості, пов'язані з гормональною перебудовою організму дитини, до яких долучаються нестабільність інституту сім'ї, спотворення моральних цінностей, які зазвичай є основою формування особистості; безробіття, фільми та передачі, у яких культивується жорстокість, «красиве життя», якого можна досягти шляхом незаконного збагачення, незайнятість дітей і підлітків у позаурочний час тощо;

неповнолітні не можуть учиняти деякі види злочинів, наприклад посадові [9, с. 28].

Дослідник І. Б. Медицький визначає такі особливості структури злочинності дітей: 1) більш вузьким є коло вчинених злочинів; 2) порівняно меншою є питома вага тяжких злочинів; 3) незначну частку становлять злочини, учинені з необережності; 4) майже не стосується злочинів у сфері економіки, службових злочинів тощо; 5) має переважно груповий характер; б) досить високою є частка осіб, які вчинили злочин у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння; 7) протягом останніх років відбулися істотні зміни в мотивації злочинної поведінки – корислива мотивація домінує в усіх складах злочинів [189, с. 119].

Дослідники обґрунтовують складність, структурну неоднорідність злочинності дітей як соціального явища, у зв'язку із цим визначають об'єктом кримінологічного дослідження сукупність злочинів, що вчиняються бездоглядними та безпритульними. Злочини, учинені дітьми внаслідок бездоглядності та безпритульності, відрізняються характером та наслідками, сферою, у якій вони поширені, роллю, яку виконують бездоглядні, вибором жертви злочинного посягання, впливом на них сімейно-побутових і супутніх їм обставин.

Проте, аналізуючи стан і рівень злочинності дітей, слід урахувати, що вона, порівняно зі злочинністю дорослих, характеризується підвищеною латентністю. За експертними оцінками, рівень злочинності дітей у 3–4 рази перевищує офіційно зареєстрований [163, с. 275]. На латентність злочинності дітей опосередковано вказує й те, що з-поміж злочинів, учинених дітьми, майже 51–69 % щорічно становили тяжкі та особливо тяжкі злочини [333, с. 203].

Злочинність бездоглядних і безпритульних дітей передбачає причиновий комплекс та мотивацію формування злочинної поведінки, її

рівень і тенденції розвитку: орієнтованість на корисливу злочинність (крадіжки, грабежі, розбійні напади); збільшення кількості «кваліфікованих» злочинів (квартирні крадіжки, викрадення автотранспорту, вимагання); «омолодження» злочинності, причому щорічно близько 6 тис. підлітків учиняють суспільно небезпечні діяння до досягнення віку, з якого передбачена кримінальна відповідальність [317, с. 324]; певне збільшення питомої ваги дівчат серед злочинців, їх участь у тяжких й особливо тяжких злочинах (схиляння до вчинення злочинів, розбійних нападів); зниження мотиваційного порогу під час учинення злочинів – заподіяння тілесних ушкоджень через невагомий привід або й узагалі без приводу, жорстокість, цинізм окремих злочинців; поява «нетрадиційних» злочинів (вандалізм тощо); кількісне і якісне збільшення так званих фонових виявів (немедичне вживання наркотичних засобів та психотропних речовин, пияцтво, токсикоманія, проституція, небажання відвідувати заклад освіти, поширення венеричних хвороб і СНІДу); збільшення кількості дітей із психічними відхиленнями, які перебувають у пограничному з неосудністю стані (обмежена осудність); дедалі частіше трапляються випадки об'єднання дітей з дорослими злочинцями, які стають керівниками, порадниками, співвиконавцями злочинів; підвищення рівня організованості, створення чисельних кримінальних груп із суворою дисципліною та ієрархією, плануванням злочинної діяльності та розподілом обов'язків [97, с. 101–102].

Проблема злочинності серед дітей була й залишається однією з найактуальніших. До 2004 року в Україні щороку реєстрували 31–33 тис. злочинів, учинених дітьми та за їх участю; 2005 року їх кількість зменшилася до 26,5 тис., а 2006-го – до 17 тис. [112, с. 470]. Питома вага злочинів цього виду й осіб, які їх учинили, становить відповідно 4,8 % та 7,9 % від загальної кількості злочинів усіх видів, розкритих за той самий період, та осіб, що їх учинили. На той час (протягом 2004–2005 років) найвищий рівень злочинної

активності серед дітей зафіксовано в Луганській, Миколаївській, Запорізькій, Харківській областях, Автономній Республіці Крим, м. Києві. Найнижчі показники мають Херсонська, Кіровоградська, Житомирська, Полтавська, Чернігівська області [317, с. 324].

Дослідженню злочинності дітей упродовж 2016–2017 років присвячено аналітичні матеріали Т. Слущкої. Зокрема, 2017 року із загальної кількості засуджених дітей злочин у віці від 14-ти до 16 років учинили 870 осіб (2016 року – 1012), 311 дівчат (2016 року – 326). Звільнено від покарання 2021 дитина (2016 року – 2273), зокрема з випробуванням – у 1639 випадках (2016 року – в 1 991 випадку), на підставі закону про амністію – у 213 випадках (2016 року – у 15 випадках) [283].

За умисне вбивство 2016 року було засуджено 22 дітей (з них віком від 14-ти до 16 років – 6 осіб), 5 з яких учинили злочин у стані алкогольного сп'яніння, групою осіб – у 12 випадках (за участю дітей – у 9 випадках, за участю дорослих – у 3). Серед них у родині з одним із батьків виховувалися 14 дітей, у школі-інтернаті (дитячому будинку) – 1 дитина. На момент вчинення злочину у 3 випадках діти мали повну загальну середню освіту, у 6 – базову середню освіту та у 3 випадках початкову загальну освіту. Серед них у родині з одним із батьків виховувалися 14 дітей, у школі-інтернаті (дитячому будинку) – 1 дітей. До вчинення умисного вбивства 3 дітей перебувало на профілактичному обліку поліції та 2 вже вчинили злочин і були раніше засуджені. Всім дітям (22 особи) було призначено покарання у виді позбавлення волі на певний строк, зокрема строком від 3 до 5 років позбавлення волі було призначено 1 дитині, від 5 до 10 років – 12 дітям, від 10 до 15 років – 9 дітям [283].

За умисне вбивство 2017 року було засуджено 14 дітей (із них у віці від 14-ти до 16 років – 3 дитини), зокрема одну дівчину. Переважна більшість, а саме 8 дітей, учинили цей злочин у стані алкогольного сп'яніння. Групою осіб

вчинили умисне вбивство 5 дітей, усі – за участю дорослих. Діти, засуджені за умисне вбивство, виховувалися в родині з одним із батьків у 6 випадках, у школі-інтернаті (дитячому будинку) – 1 дитина, решта – у повних сім'ях. Всім 14 засудженим дітям було призначено покарання у виді позбавлення волі на певний строк, зокрема в межах від 3 до 5 років позбавлення волі було призначено 1 дитині, від 5 до 10 – 4 дітям, від 10 до 15 років – 9 [283].

За умисне завдання тяжких тілесних ушкоджень 2016 року засуджено 43 дитини (з них у віці від 14-ти до 16 років – 9 осіб), серед них 5 дівчат. У 16 випадках цей злочин учинили діти в стані алкогольного сп'яніння, у 5 випадках – група осіб, зокрема за участю дітей – в 1 випадку, а в 4 – за участю дорослих; 27 дітей мали базову загальну середню освіту, 12 – повну загальну середню освіту, 3 – початкову, без освіти – 1 дитина. Ці діти виховувалися в родині з одним із батьків у 22 випадках, у школі-інтернаті (дитячому будинку) – 1 дитина, 3 дітей – поза родиною. До вчинення цього злочину 3 дітей перебували на профілактичному обліку поліції та 8 уже були раніше засуджені. Із 43 дітей покарання у виді позбавлення волі на певний строк застосовано у 12 випадках, одну дитину звільнено від покарання та 30 звільнено від відбування покарання з випробуванням [283].

2017 року за вчинення такого злочину засуджено 29 дітей (з них у віці від 14-ти до 16 років – 4), зокрема 1 дівчина. У стані алкогольного сп'яніння вчинили цей злочин 8 дітей, групою осіб – 6 дітей, із них за участю інших дітей – 4 та за участю дорослих – 2. З 29 засуджених дітей було 14 учнів школи, ліцею, коледжу та гімназії, 5 студентів навчальних закладів. 16 із них виховувалися в родині з одним із батьків та 3 – поза родиною. До вчинення цього злочину 5 дітей раніше були засуджені. Покарання у виді позбавлення волі на певний строк було застосовано до 15 дітей, звільнено від покарання 14, у тому числі від відбування покарання з випробуванням 13 та на підставі акта про амністію – 1 дитину [283].

За зґвалтування 2016 року засуджено 5 дітей (як і 2017 року), 2 з них учинено в стані алкогольного сп'яніння (2017 року 2 дитини вчинило цей злочин у стані алкогольного та наркотичного сп'яніння), 1 дитина вчинила злочин групою осіб за участю дорослих (як і 2017 року). Усім 5 засудженим було призначено покарання у виді позбавлення волі на певний строк, зокрема в межах від 2 до 3 та від 3 до 5 років позбавлення волі було призначено по 1 дитині, 3 дітям – від 5 до 10 років. У 2017 році за зґвалтування дітям призначено покарання у виді позбавлення волі на певний строк у 3 випадках, 2 дитини звільнено від відбування покарання з випробуванням [283].

За злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів 2016 року засуджено 74 неповнолітніх, зокрема 2 дівчат. У стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння ці злочини діти не вчиняли. Групою осіб було вчинено 5 злочинів, 2 з яких – за участю дітей, 3 – за участю дорослих. 24 дитини були студентами навчальних закладів, 29 – учнями шкіл, ліцеїв, коледжів і гімназій. Із 74 дітей покарання у виді позбавлення волі на певний строк призначено у 3 випадках, 28 дітям призначено покарання у виді штрафу, 2 – громадських робіт, звільнено від покарання 40, у 37 випадках – від відбування покарання з випробуванням. За ці злочини 2017 року засуджено 94 дитини, серед них 6 дівчат. У стані наркотичного сп'яніння вчинено 1 злочин, групою осіб – 4 злочини (і всі – за участю дорослих). Учнями шкіл, ліцеїв, коледжів і гімназій були 38 дітей, студентами навчальних закладів – 29. Покарання у виді позбавлення волі на певний строк із 94 засуджених призначено 10 дітям, арешт – 1, громадські роботи – 2, штраф – 42 дітям. 36 дітей звільнено від покарання, серед них 29 звільнено від відбування покарання з випробуванням та 6 – внаслідок застосування закону про амністію [283].

Найбільшу кількість учинених дітьми злочинів становлять злочини проти власності. Так, 2016 року за вчинення таких злочинів засуджено 2734

дитини (з них 888 – учинили злочин у віці від 14-ти до 16 років), зокрема 296 дівчат. У стані алкогольного сп'яніння вчинено 140 злочинів проти власності, у стані наркотичного сп'яніння – 2 злочини, групою осіб – 1242 злочини, серед них за участю дітей – 660 та за участю дорослих – 582 злочини. З 2734 дітей, засуджених за такі злочини, 1539 є учнями шкіл, ліцеїв, коледжів і гімназій, 537 – студенти навчальних закладів. У родині з одним із батьків виховувалися 1186 дітей, у школі-інтернаті (дитячому будинку) – 81 дитина, поза родиною – 137. Решта виховувалися в повних сім'ях (майже половина від загальної кількості). До вчинення цього злочину 150 дітей перебували на профілактичному обліку поліції або направлялися в спеціальні навчально-виховні заклади, 453 вже були раніше засуджені. Слід зазначити, що покарання у виді позбавлення на певний строк було застосовано до 372 осіб, арешт – до 25 дітей, громадські роботи призначалися 246 неповнолітнім та штраф – 243. Звільнено від покарання 1 797 дітей, у тому числі від відбування покарання з випробуванням – 1 546 та внаслідок застосування акта про амністію – 6 дітей. [283].

2017 року за вчинення зазначених злочинів засуджено 2453 неповнолітніх (із них 787 дітей учинило злочин у віці від 14-ти до 16 років), серед них 280 дівчат. У стані алкогольного та наркотичного сп'яніння діти вчинили злочини проти власності у 106 випадках, групою осіб – 1131 дитина, за участю дітей – 672 злочини, за участю дорослих – 456 злочинів, 3 – вчинили злочин організованою групою. 516 дітей були студентами навчальних закладів, а учнями шкіл, ліцеїв, коледжів і гімназій – 1295 дітей. У родині з одним із батьків виховувалися 1061 дитина, у школі-інтернаті (дитячому будинку) – 63 дітей, поза родиною – 114, решта виховувалися в повних сім'ях (понад половина від загальної кількості). До вчинення цього злочину 94 дітей перебувало на профілактичному обліку поліції або направлялися у спеціальні навчально-виховні заклади, 357 були засуджені

раніше. До вчинення цього злочину 94 дітей перебувало на профілактичному обліку поліції або направлялись у спеціальні навчально-виховні заклади та 357 були засуджені раніше. Покарання у виді позбавлення волі на певний строк було застосовано до 306 дітей, арешт – до 13, громадські роботи призначалися 155 дітям та штраф – 260. Звільнено від покарання 1654 дітей, у тому числі від відбування покарання з випробуванням – 1348 та внаслідок застосування закону про амністію – 156 дітей [283].

Аналіз статистичних даних Національної МВС України дає змогу встановити особливості злочинів, учинених дітьми. Попри те, що динаміка виявлення злочинів, які вчиняють неповнолітні протягом 2015–2017 років, демонструє тенденції до зменшення їх кількості на 23,1 % (з 8,3 тис. 2015 року до 6,7 тис. 2017 року), збільшення кількості вчинення зґвалтувань (2015 року – 15 злочинів, 2017 року – 21 (+40 %), завдання тяжких тілесних ушкоджень (2015 року – 56, 2017 року – 68 (+17,7 %), хуліганства (2015 року – 113, 2017 року – 131 (+13,7 %), розбійних нападів (2015 року – 145, 2017 року – 163 (+11,0 %), шахрайства (2015 року – 209, 2017 року – 215 (+2,8 %)). Згідно з даними статистичного аналізу, близько половини всіх злочинів реєструють за ст. 185 (59,7 %) і ст. 186 КК України (8,5 %) [62].

У структурі злочинності неповнолітніх питома вага злочинів, що вчиняються безпритульними й бездоглядними, становить майже 15 %. Зростає інтенсивність учинення злочинів корисливої мотивації (65,0 %) та учинених у складі групи (18 %). Щорічне зростання кількості виявлених злочинів – +5,0 %. Більше половини всіх злочинів реєструють за ст. 140 КК України (56 %). У зазначений період збільшувалася кількість злочинів, учинених неповнолітніми повторно (+3,0 %), під впливом алкогольних, наркотичних і психотропних речовин (+4,0 %). Найбільшою є питома вага злочинів, учинюваних безпритульними й бездоглядними дітьми в мегаполісах (понад 60,0 %) та інших містах (30,0 %) переважно південно-східного та

центрального регіонів. Високою залишається питома вага рецидивної злочинності серед цієї категорії дітей (серед бездоглядних становить до 20–25 %, серед безпритульних – до 70 %). Більшість злочинів мають корисливу мотивацію (65,0 %) та майже кожен п'ятий – учинений у складі групи (близько 25 % крадіжок і грабежів учинено внаслідок підбурювання з боку дорослих) [101].

Злочини цієї категорії в загальній структурі злочинності вирізняються високим рівнем латентності (рівень злочинності дітей у 3–4 рази перевищує офіційно зареєстрований), що засвідчує проведене опитування поліцейських, 56 % яких повідомило, що він високий, 17 % – середній, 3 % – низький, 24 респонденти не змогли дати відповідь (додаток А).

Аналіз проведеного опитування безпритульних дітей віком 14–18 років, які вчинили корисливо-насильницькі злочини, дає підстави констатувати, що 44 % з них виховувалися в багатодітних сім'ях, зокрема вимушено переселених зі східних областей; 85 % – зазнали експлуатації або насильства з боку ровесників і дорослих на вулиці та вдома; 51 % – уживали алкоголь, психотропні речовини, нюхали клей; 9 % – утекли зі спеціалізованих закладів; 30 % – жебракували (додаток Б).

Більшість злочинів (близько 65 %), учинених бездоглядними та безпритульними дітьми, мають корисливу мотивацію та груповий характер. Високою є ймовірність утягнення до вчинення злочинів дорослими. Із цього приводу дослідники неодноразово зауважували, що втягнення дітей у кримінальну діяльність найчастіше пов'язано з крадіжками, грабежами, розбоями, убивствами [100; 276, с. 4].

Деякі кримінологи стверджують, що, на відміну від злочинів дорослих, злочинність неповнолітніх менш небезпечна для суспільства. Така думка є дискусійною, оскільки останніми роками серед злочинів неповнолітніх значною стала частка тяжких та особливо тяжких злочинів.

Кримінологи детально аналізують особливості злочинності дітей, пов'язані з місцем і часом учинення злочинів. До середини 80-х років минулого століття переважно акцентували увагу на тому, що найпоширенішим місцем учинення злочинів є район їх проживання, навчання, роботи. Дані останніх років засвідчують, що ситуація змінилася. Низку злочинів вчиняють діти в місцях дозвілля (зокрема на вулиці), які частіше розташовуються в інших районах або навіть у найближчих містах. Певна частина злочинів, передусім ті, що потребують попередньої підготовки, пов'язана з навмисним виїздом їх за межі районів безпосереднього місця проживання або навчання.

Усі правоохоронні органи систематично аналізують на територіальному рівні злочинність дітей, обов'язково виділяють злочини, учинені дітьми, які проживають в іншому місті, районі.

Певні особливості має характеристика злочинів, що вчиняються бездоглядними неповнолітніми, і за часом їх здійснення. За даними дослідження В. Д. Воднік, 25,4 % неповнолітніх учинили злочин з 20⁰⁰ до 24⁰⁰, 11,9 % – з 0⁰⁰ до 4⁰⁰. Однією з умов учинення злочину визначають низький рівень контролю за підлітками (61,6 %) (за даними аналізу судових справ неповнолітніх злочинців). Ідеться не просто про послаблення формального контролю батьків за поведінкою дітей, а й про сформований мікроклімат у сім'ї, серйозні недоліки в ставленні батьків до своїх функцій вихователів, демонстрування дітям соціальної безвідповідальності, байдужості до їхньої долі або очевидної для дітей неможливості повноцінного виконання цих функцій [52, с. 160].

Важливі дані, що характеризують особливості злочинності бездоглядних та безпритульних дітей, надає підхід у вивченні, що враховує типологічні властивості потерпілих, вплив їхньої поведінки на виникнення ситуацій, що призводять до злочинів. Він дає змогу виявити деякі особливості механізму

злочинної поведінки дітей, точніше визначити мотивацію їхньої поведінки, оцінити суспільну небезпечність учиненого й особистості дитини, виявити ступінь відповідальності, що лежить на потерпілому за виникнення ситуації злочину [272, с. 29].

Для безпритульних і бездоглядних дітей притаманні є групові форми злочинної діяльності, що пов'язано з віковими особливостями. Зокрема, частка групових злочинів становить 75 %. За даними досліджень специфіки злочинності безпритульних, у 80 % діяльність таких злочинних угруповань була організована ровесниками або тими, хто старші за віком, і лише 20 % – дорослими. Причому ці 20 % дорослих на момент утягнення неповнолітніх до злочинної діяльності вже мають судимість. Безпритульні переважно входять до складу «дорослих» злочинних груп. У структурі злочинності безпритульних домінують крадіжки, завдання тілесних ушкоджень, хуліганство, вимагання, шахрайство, викрадення транспортних засобів [41, с. 60–62].

З віктимологічних позицій слід зауважити, що значна частина злочинів вчиняється безпритульними та бездоглядними дітьми стосовно членів сім'ї, інших родичів. За деякими справами потерпілими є також неповнолітні, які входять до побутового мікросередовища злочинця, зокрема й до однієї групи антигромадської спрямованості або до «ворожої» групи. Це стосується не тільки насильницьких злочинів, а й корисливих. Приблизно в 18–25 % таких злочинів потерпілими є особи, знайомі дітей, які вчиняють злочини. Насправді цей відсоток вищий, передусім якщо врахувати, що заходи кримінального покарання не застосовують до дітей за крадіжки в батьків або інших членів сім'ї, якщо самі потерпілі не звертаються з відповідним проханням.

У 10–15 % випадків об'єктами злочинного посягання з боку дітей є п'яні й діти. Крім того, поширеною є тенденція вчинення злочинів стосовно

членів сім'ї – батька, вітчима, зведених братів і сестер. Дедалі частіше внаслідок переділу «сфер впливу» (горищ, підвалів, теплотрас) жертвами дій бездоглядних і безпритульних дітей є особи без постійного місця проживання.

Науковці зазначають, що в Україні, порівняно з іншими державами (наприклад Німеччина), найчастіше жертвами злочинів стають діти [304, с. 152]. Безпритульні та бездоглядні діти стають жертвами різних злочинів. Передусім ідеться про вчинення щодо них злочину, відповідальність за який передбачено в ст. 304 КК України, – втягнення неповнолітніх у злочинну й іншу антигромадську діяльність (пияцтво, жебрацтво, азартні ігри) [164]. Згідно з даним Генеральної прокуратури України, 2017 року було обліковано 282 кримінальні правопорушення за цією статтею, з них 275 – утягнення дітей у злочинну діяльність [62].

Безпритульних і бездоглядних дітей використовують для заняття жебрацтвом. Вони стають жертвами таких самих безпритульних і бездоглядних: у боротьбі за місце ночівлі, доступ до смітників для здобуття їжі чи за наркотики. Якщо безпритульні діти проживають на вулиці разом з батьками, то вони стають жертвами жорстокого поводження чи насильства з боку батьків чи інших дорослих.

Торгівля дітьми – ще один вид злочину, жертвами якого стають безпритульні та бездоглядні діти. Таких дітей використовують у важкій нелегальній праці, для роботи у сфері секс-послуг, створення дитячої порнографії або з метою випрошування милостині.

Проблема віктимологічного запобігання злочинам, жертвами яких стають безпритульні та бездоглядні, полягає у відсутності статистики потерпілих, а саме статистики потерпілих безпритульних і бездоглядних. Віктимологічну профілактику злочинів доцільно покласти на соціальні заклади для бездомних осіб і безпритульних дітей. У профілактичній роботі із жертвами злочинів активну участь повинні брати саме фахівці із

психологічною та/або педагогічною освітою, що мають спеціалізуватися на корекційній, ресоціалізаційній та реінтегративній роботі. У Законі України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей» [245] такі заклади соціального захисту мають саме соціально-реабілітаційний і соціально-психологічний характер.

2017 року з 117,9 тис. виявлених осіб, що вчинили злочин, неповнолітні становлять 4,5 тисячі. Дослідниця Т. Слущка зазначає, що протягом 2016 року на розгляді суддів суду першої інстанції перебувало 6041 кримінальне провадження щодо 7438 неповнолітніх. Із цієї кількості справ судами першої інстанції 2016 року завершено судовий розгляд 4240 кримінальних проваджень. Кількість нерозглянутих кримінальних проваджень стосовно неповнолітніх на кінець звітного періоду становила 1801. Кількість кримінальних проваджень щодо неповнолітніх 2017 року збільшилася. Зокрема, протягом року в судах першої інстанції знаходилося на розгляді 6408 кримінальних проваджень щодо 7976 неповнолітніх осіб. Про застосування до неповнолітніх примусових заходів виховного характеру 2016 року місцевими загальними судами розглянуто 379 клопотань. 2017 року місцевими загальними судами розглянуто 308 клопотань про застосування до неповнолітніх примусових заходів виховного характеру [283].

Отже, антигромадська поведінка дітей не завжди безпосередньо пов'язана з їхнім статусом безпритульного чи бездоглядного. Причини такої поведінки полягають у дефектах на етапах ранньої соціалізації особистості, а входження дитини в маргінальне середовище лише посилює дефекти морального розвитку. Безпритульність і бездоглядність як соціальне явище не обов'язково є протиправним явищем, але майже завжди криміногенним.

Знання особливостей кримінологічної характеристики злочинів, учинених цією групою дітей, надасть можливість правоохоронним органам не тільки правильно спрогнозувати тенденції дитячої злочинності, а й

запланувати та ефективно реалізувати заходи щодо профілактики злочинів з боку цієї категорії неповнолітніх уже сьогодні.

2.2. Детермінанти злочинності безпритульних та бездоглядних дітей

Явище дитячої бездоглядності та безпритульності, як і будь-яке інше явище, має певні причини й умови. Детермінацію слід визначати як підпорядкований об'єктивним законам природи й суспільного розвитку складний процес породження, зумовлення, взаємних трансформацій і динамічних змін явищ, процесів, подій і станів навколишньої дійсності. У процесі детермінації відбувається безперервне відтворення й оновлення різних форм життя, типів відносин, класів явищ і процесів. Кримінологічна детермінація пояснює закономірний розвиток і взаємозв'язок суспільного буття із суспільною свідомістю через відносини між людьми, різні види діяльності, зокрема злочинної [169, с. 78]. Причина в статичному стані нічого не породжує. Для настання наслідку (реалізації причини в динаміці) необхідне поєднання її з умовою. За своєю сутністю умова є потенційною можливістю утворення чогось іншого. Роль умови щодо злочинності виконує соціальне середовище, що попередньо формує причину, а потім створює об'єктивну можливість для переходу причини у свою діалектичну протилежність – наслідок. Умови поділяють на два види: необхідні й достатні.

Якщо перші забезпечують абстрактну можливість породження змін, то другі дають поштовх для реалізації причини та сприяють переходу можливості в дійсність. Достатніми умовами переважно є певні події, ситуації, що «запускають» механізм спричинення й забезпечують закономірне настання результату (дійсності). Специфічною особливістю дії причинових зв'язків між різними явищами суспільного життя та діяльністю людей є те, що вони відображають у суспільній свідомості об'єктивні закономірності

функціонування суспільства та логіки людського мислення. Звідси випливає декілька важливих висновків. Причинний зв'язок у суспільстві не однозначний (динамічний), а статистичний (вірогіднісний), не прямий, а опосередкований психічними структурами суспільної свідомості. Причинний зв'язок між суспільними явищами та діяльністю людей є інформаційним. Ключовою ланкою в причинному ланцюзі є свідомість людей. Вона одночасно сприймає як позитивні, так і негативні впливи, причинові й інші детермінаційні чинники непричинного характеру. Соціальні закономірності породження та відтворення злочинності підпорядковані загальним закономірностям суспільного розвитку як системі вищого рівня організації [36, с. 167].

Складність дослідження злочинності безпритульних і бездоглядних дітей полягає у вікових особливостях досліджуваних осіб. Неповнолітній вік характеризується нерозвиненістю психологічного та фізіологічного станів, браком досвіду соціального спілкування, здатності правильно оцінювати життєві ситуації, зокрема з позицій закону. Діти через психофізіологічний стан, обумовлений віковими особливостями, можуть вступати в конфлікт із суспільством, що подеколи виявляється у вчиненні злочину. Із цього приводу А. О. Кацера зазначає, що потреба реалізації власного внутрішнього світу стимулює підлітка до розширення життєвого простору, спричиняє появу таких різних феноменів, як почуття самотності, дорослості, включення до сприйняття життєвого простору його часового виміру. Саме в часовому вимірі відбувається найбільш суттєва трансформація життєвого простору підлітка, яка полягає в появі майбутнього як психологічної детермінанти розвитку його особистості [139, с. 42–45].

Явища психологічної кризи в період пубертату зумовлюють зростання частоти поведінкових порушень. Такі реакції підлітка є найпоширенішим способом психологічного захисту особи. Їх закріплення спричиняється несприятливими мікросередовищними впливами. Встановлено, що чим більш сформованим й адекватним є образ «Я» підлітка, тим нижчою є вірогідність

імпульсивної дезадаптованої поведінки останнього. Прийняття підлітком маргінальної ролі позначається на його уявленні про себе, самостваленні й ціннісній сфері. Крім того, його діяльність, яку відкидає суспільство, змінює в ньому структуру образу «Я» [139, с. 42–45].

Психіка дитини, на відміну від дорослого індивіда, знаходиться в стадії інтенсивного формування, обумовлюючи підвищену сприйнятливність як до позитивних, так і до негативних впливів факторів соціального середовища.

Науковець І. В. Пеша [210, с. 10] пропонує чинники появи соціального сирітства розділяти на: економічні (матеріальна скрута сімей, які виховують дітей; поширення безробіття; погіршення функціонування державних установ, покликаних займатися вихованням, навчанням дітей; погіршення умов утримання дітей у державних закладах тощо); соціальні (збільшення кількості кризових сімей, алкоголізація, наркотизація населення; послаблення моральної відповідальності батьків за виховання дітей) тощо [210, с. 46].

На думку В. В. Чечета [321, с. 105–106], причинами соціального сирітства є такі проблеми світового масштабу, як: бідність, війна та соціальні потрясіння, структурні зміни в сім'ях, соціальна незрілість неповнолітніх матерів, насилля і зловживання, функціональні порушення в дітей, поширеності серед них ВІЛ/СНІДу. Поділяючи позицію Н. Павлик, Л. В. Рень такі причини класифікує на: об'єктивні, соціальні, загальнодержавні мегачинники або макрочинники (рівень економічного розвитку держави та зумовленого ним стану соціального захисту населення; рівень духовного, морального, ціннісного розвитку суспільства й відповідної значущості інституту сім'ї в ньому; демографічна ситуація в країні, яка характеризується кількістю народжень, розлучень, позашлюбних дітей тощо); суб'єктивні, внутрішньосімейні мікрочинники (матеріально-економічне становище конкретної сім'ї, її тип і склад, психологічний клімат стосунків, дисфункції та патології в сім'ї) [270, с. 102–107].

Із цього приводу О. Я. Шишко зазначає, що небезпека для розвитку дитини постає тоді, коли в дитини немає матері. Від матері залежить не тільки

догляд, а й задоволення більшості психічних потреб дитини. Унаслідок материнської депривації в дитини формується активне неприйняття самої себе, нездатність до дружби й любові, відсутність відчуття спільності з іншими людьми, подібності до них, самозаперечення, нехтування собою та іншими. Тривале перебування в стані депривації може спричинити стійкі зміни в особистості, сприйманні та діяльності індивіда. Депривація негативно позначається на самосвідомості, призводить до появи відхилень у формуванні адекватної самооцінки, є причиною розладів і дисгармоній у процесі становлення образу «Я», шкодить психічному здоров'ю. Найчастіше це виражається в агресії, що спрямована на інших людей і виявляється або на зовнішньому рівні (забіжуватість, брутальність, утрата самоконтролю, гнів, обурення, агресивна жестикуляція), або на внутрішньому, «прихованому» (озлобленість, недоброчливість, готовність «дати здачу» у найдошкульніший момент, «зігнати зло» на будь-кому, перекласти провину на невинного) [327, с. 278–279].

З-поміж причин злочинності безпритульних і бездоглядних дітей визначальними є соціально-психологічні. Досліджуючи особливості формування особистості дитини-злочинця, а, на нашу думку, явище безпритульності та бездоглядності серед дітей і злочинність тісно пов'язані між собою, причому безпритульність чи бездоглядність не неминуче, проте в більшості випадків призводить до вчинення злочинів, Н. Д. Туз зазначає, що соціально-психологічні детермінанти формування особистості неповнолітнього злочинця утворюють комплекс взаємопов'язаних і взаємозумовлених факторів, усередині якого несприятливі умови соціального середовища, взаємодіючи із психолого-віковими особливостями особистості підлітка, продукують у неї стійкі деформації, здатні в поєднанні з конкретною життєвою ситуацією виявитися у вчиненні кримінально караного діяння [302, с. 41]. Таким чином, саме поєднання соціальних і психологічних детермінант має наслідком формування негативної установки в підлітка.

Соціально-психологічні детермінанти Н. Д. Туз пропонує умовно розділити на дві групи, помістивши в них тільки фактори підвищеного ризику. До першої групи належить комплекс таких негативних соціальних явищ: масова сімейна неблагонадійність; негативний вплив найближчого побутового оточення поза сім'єю (неформальних груп і зв'язків), зокрема втягнення у злочинну діяльність з боку дорослих злочинців та неповнолітніх, які мають злочинний досвід; криза системи шкільної і професійної освіти; відсутність належного правового виховання; тривала трудова незайнятість підлітків як наслідок тотального безробіття; неорганізованість дозвілля неповнолітніх і, насамперед, за місцем проживання; послаблення соціального контролю (сукупність засобів і методів впливу суспільства на форми поведінки, що відхиляються від норми, з метою їх лімітування та мінімізації) з боку державних і громадських організацій, правоохоронних органів, різні недоліки й упущення в їхній діяльності; десоціалізаційний вплив масової культури на особистість неповнолітнього за допомогою мас-медіа, загострення соціокультурної кризи; неухильне зростання таких соціально негативних явищ серед підлітків та їхніх батьків або осіб, які їх замінюють, як: пияцтво, наркотизм, токсикоманія, соціальний паразитизм, статева деморалізація; глобальні соціальні процеси, пов'язані зі збільшенням щільності, гетерохронності населення, міграцією, урбанізацією, економічними, національними й етнічними проблемами, що спричиняють накопичення стресових і конфліктних ситуацій – як макро-, так і мікроконфліктних, а також безліч інших факторів.

Другу групу становлять кримінологічно значущі психологічні особливості формування особистості в підлітковому віці: загострені критичними фазами розвитку особистості біологічні зміни, що відбуваються в організмі підлітка; явище акселерації; акцентуації характеру й аномалії психіки в неповнолітніх; підліткова емансипація, виражена в потребі самоствердження; психологічне відчуження як наслідок психічної депривації; феномен психологічної установки особистості; імітація, навіювання,

конформізм, ідентифікація як психологічні механізми соціалізації; гедоністичний ризик, а також інші особливості формування особистості неповнолітнього, що вивчають у межах психології та психіатрії [302, с. 43–45].

Найбільш високий ступінь дестабілізаційного впливу на суспільні відносини, кількісні та якісні показники злочинності безпритульних і бездоглядних дітей мають соціально-психологічні детермінанти. Це, зокрема, криза інституту сім'ї; високий рівень розлучень і позашлюбної народжуваності; раннє материнство; зниження виховного впливу родини на дитину; зниження почуття відповідальності за дитину; поширення випадків фізичного впливу на неповнолітніх; відсутність позитивного впливу школи на дитину тощо.

Норми міжнародного та внутрішньодержавного права наділили дитину правами жити й виховуватися в сім'ї, одержувати турботу й утримання від батьків. Сім'я для дитини – це первинне середовище соціалізації. Тому всі проблеми й недоліки рано чи пізно можуть позначитися на характері дитини, її життєвій позиції. Процес цілеспрямованого систематичного формування особистості дитини відповідно до загальноприйнятих норм поведінки порушується. Саме тому необхідним є всебічне вивчення умов життя й обставин виховання дітей.

Асоціальний спосіб життя батьків (алкоголізм, наркоманія, протиправна поведінка тощо); девіантна поведінка дітей, вияв важковихованості; фінансово-економічні проблеми сучасної сім'ї, бідність; недостатня соціально-педагогічна підтримка інституту сім'ї державними закладами; насильство в сім'ї щодо дитини, змушування дитини дорослими членами родини до жебракування; розлучення батьків; конфліктні взаємини між батьками та дітьми; незадовільний соціальний статус учня в класі, відчуження його класним колективом; психологічна схильність дитини до бродяжництва – це соціально-психологічні та сімейно-побутові причини, що сприяють учиненню злочинів бездоглядними й безпритульними дітьми.

Ще однією проблемою сімейної сфери є раннє батьківство. Дівчатка у віці молодше 15 років 2011 року народили 141 дитину, у віці 15 років – 609 дітей. Питома вага дітей, які народжені матерями у віці молодше 18 років, 2011 року становила 1,6 % від загальної кількості живонароджених. Вагітність, пологи та післяпологовий період (на 100 000 дівчат 0–17 років) 2010 року становила 168 випадків, 2011 року – 158, 2012 року – 144, 2013 року – 131 [90].

Звісно, ці особи не зможуть самотійно виховувати й утримувати своїх дітей. Новонароджених або зовсім не забирають додому, або, награвшись, здають у дитячі будинки. У цьому випадку право дитини жити й виховуватися саме у своїй сім'ї не може бути реалізовано.

Різко загострилися проблеми поліпшення житлових умов. На ринку праці склалася ситуація, коли безробіття стало реальністю. Демографічна катастрофа дедалі частіше стає предметом для обговорення: рівень народжуваності неухильно знижується, а рівень смертності неухильно зростає. Одночасно збільшується й кількість структурно неповноцінних сімей, у яких виховується близько п'ятої частини дітей [272, с. 134–136].

Також з'явилася практика передачі дітей для виховання й утримання на певний час до державних установ, без оплати їх перебування там. Батьки не позбавляються своїх прав, можуть безперешкодно спілкуватися зі своєю дитиною, забирати іноді на вихідні додому. Проте постає питання, чи мають такі батьки моральне право вимагати в майбутньому від своїх дітей турботи й утримання.

Так, близько 80 % досліджених безпритульних мають батьків, що розлучені або живуть у незареєстрованому (цивільному) шлюбі. Якщо раніше таке ставлення до сімейних стосунків було притаманно, насамперед, для міста, то нині територіальні межі нівельовано. Наслідки такого ставлення батьків до шлюбу однаково негативні для дітей, які проживають як у міській, так і в сільській місцевості. У будь-якому разі за таких умов відповідальність батьків за своїх дітей знижується або її взагалі немає (додаток Б).

Тривожною є тенденція збільшення кількості розлучень за низького показника реєстрованої кількості показників шлюбів загалом. Однією з істотних проблем сімейних відносин є неповні сім'ї. Така сім'я не здатна забезпечити всі потреби неповнолітніх членів родини. Зокрема, 2016 року зареєстровано 35,5 тис. розірвань шлюбів в органах державної реєстрації актів цивільного стану та розглянуто судами першої інстанції 94,5 тис. справ про розірвання шлюбу окремого провадження із задоволенням заяви і позовного провадження із задоволенням позову. Коефіцієнт розлучень становив 3,3 розлучення на тисячу населення.

Потребує уваги проблема дітей, позбавлених батьківського піклування, і залишених ними (сиріт). Згідно з даними статистики, на кінець 2014 року у 881 дитячому будинку сімейного типу перебувало 5890 вихованців, у 4199 прийомних сім'ях – 7579 прийомних дітей, у 86 центрах соціально-психологічної реабілітації протягом року перебувало 9070 дітей [268, с. 119].

Розпад сім'ї відбувається здебільшого, коли діти ще неповнолітні й потребують любові і турботи обох батьків. Ця тенденція характеризує зниження авторитету сім'ї, вступаючи в шлюб, люди часто не усвідомлюють наслідків заподіяння непоправної психологічної шкоди дитині.

У разі розлучення батьків дитина залишається з одним із них, а інший самоусувається від виховання, а нерідко – і від утримання дитини. У випадку з безпритульними цією людиною може бути як мати, так і батько. Психологи встановили, що в дитини, батьки якої розлучилися, протягом першого року життя посилюються агресія, конфліктність, недовірливість і вимогливість, порівняно з дітьми, у яких є батько й мати. Це призводить до деформації цінностей особи і спотворення соціалізації дитини. У батьків, на піклування яких була залишена дитина, спочатку настає депресія, відчуття себе як жертви, загострюється почуття образи й самотності. Нерідко це поєднано з такими емоціями, як відчай, страх, тривога за майбутнє тощо. Все це негативно позначається на ставленні до дитини й обстановці в сім'ї.

Можливим є й інший розвиток ситуації, коли кожен з батьків намагається знову влаштувати своє особисте життя. Мати або батько починають уживати спиртні напої, постійною змінюють співмешканців, поступово деградуючи. Дитина або заважає, і її віддають на виховання бабусям, тіткам, або на неї просто не зважають. Дитина відчуває свою непотрібність, обділена увагою і турботою батьків. Така особа йде на вулицю, щоб там відчути свою значущість, самоствердитися. Брак уваги призводить до сповільнення психічного та фізичного розвитку дитини.

Крім того, після розлучення батьків рівень достатку в сім'ї істотно знижується, а аліментні зобов'язання на утримання дітей неблагополучні батьки не виконують у зв'язку із суб'єктивними (не хочуть) чи об'єктивними причинами (не мають доходу, невідоме місцеперебування тощо).

Антигромадський спосіб життя батьків, зловживання спиртними напоями можуть бути причиною розпаду сім'ї, провокувати дітей на залишення домівки. Розрізняють побутове, антисоціальна і протиправне пияцтво. Надзвичайну небезпеку для розвитку дитини становить алкоголізм батьків. Це захворювання спричинене систематичним і тривалим уживанням спиртних напоїв, полягає у психологічній та фізіологічній залежності від алкоголю, призводить до різних розладів здоров'я [268, с. 120].

Ще одна несприятлива тенденція – високий рівень позашлюбної народжуваності, який реєструють і впродовж останніх років. 2011 року 21,9 % дітей народилися поза офіційно зареєстрованим шлюбом. Частка таких народжень більша в сільській місцевості (міські поселення – 21,1 %, сільська місцевість – 23,4 %) [268, с. 119–120].

Це пов'язано з низкою причин. По-перше, зі зниженням авторитету інституту сім'ї в українському суспільстві. По-друге, з модою на спільне проживання та ведення господарства без офіційної реєстрації, що культивується в різних вікових і соціальних колах. По-третє, люди стали користуватися будь-якою можливістю поліпшити своє матеріальне становище, зокрема й оформляючи документи на отримання допомоги на

дитину як самотні батьки. У всіх випадках моральна відповідальність членів сім'ї один за одного знижена. Вони не усвідомлюють, як позначиться на особистості й майбутньому дитини таке розуміння сім'ї.

Зростає повсякчас і рівень сімейного неблагополуччя, аморальної та протиправної поведінки батьків, результатом чого є притягнення їх до адміністративної, кримінальної відповідальності й позбавлення батьківських прав. Соціологи виокремлюють кілька типів сімей: гармонійна, така що розпадається, така, що розпалася, неповна, кожна з яких має певний виховний потенціал.

Серйозну небезпеку становлять насильницькі сексуальні злочини щодо безпритульних і бездоглядних дітей, зокрема: умисні вбивства (30–40 %), зґвалтування та насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом (з-поміж неповнолітніх потерпілих кожен третій – безпритульна та бездоглядна дитина), інші посягання на статево недоторканність.

Невиконання або неналежне виконання батьками чи іншими особами, які їх замінюють, своїх обов'язків щодо дитини під час її виховання, навчання дестабілізує її поведінку, може стати причиною бездоглядності та безпритульності, учинення правопорушень. Випадки, коли невиконання обов'язків щодо виховання пов'язане із жорстоким поводженням з дитиною, слід виділити, оскільки саме жорстоке поводження з дітьми є одним з головних детермінантів їх безпритульності. Зазначену проблему було порушено ще на початку ХХ ст., коли діти ставали жертвами такого ставлення з боку не тільки батьків, а й вихователів ремісничих майстерень, власників торгово-промислових закладів [268, с. 120].

Здійснене С. Л. Сибіряковим дослідження дало підстави визначити кілька негативних моделей поведінки в сім'ї (ігнорування, руйнування тощо). У контексті розглянутої проблеми слід виокремити модель «відхилень», коли батьки й особи, які їх замінюють, здійснюють щодо своїх дітей аморальні та протиправні вчинки, зокрема жорстоке поводження [281].

Згідно з повідомленням представника омбудсмена з питань рівності й недискримінації, щороку в Україні зазнають насильства близько 800 дітей. Кожна третя дитина зазнає насильства. 90 % дітей, зокрема в Україні, заявляють, що насильство щодо них чинять близькі люди [142].

Директор департаменту національних гарячих ліній громадської організації «Ла Страда – Україна» А. Кривуляк стверджує, що лише за півроку (2016) на «дорослу» гарячу лінію надійшло 16 124 дзвінки, на «дитячу» – 26 473 дзвінки. Такі показники – рекордні. Упродовж 2013–2015 років про насильство в сім'ї повідомило від 7036 до 9135 осіб [306]. Заступник начальника управління дільничних офіцерів поліції Департаменту превентивної діяльності Національної поліції зазначав, що впродовж 2017 року до Національної поліції надійшло понад 110 тис. заяв, повідомлень про вчинені правопорушення та інші події, пов'язані з насильством у сім'ї. Майже 1,4 тис. заяв із цієї кількості подали діти [198].

За повідомленням Національної поліції, 2017 року стосовно осіб, які вчинили насильство в сім'ї, поліція склала понад 80 тис. адміністративних протоколів. Також домашнім насильникам винесено понад 70 тис. офіційних попереджень про неприпустимість учинення таких правопорушень. На обліку Національної поліції перебуває понад 67 тис. осіб (з них 5,7 тис. – жінки), які вчинили насильство в сім'ї. З початку роботи пілотного проекту «Поліна», метою якого є ефективне реагування на насильство в сім'ї, мобільні групи здійснили 1692 виїзди за повідомленнями про факти насильства в сім'ї. У 1195 випадках до роботи залучали працівників соціальних служб. Поліцейські винесли 235 офіційних попереджень про неприпустимість учинення насильства в сім'ї. Складено 488 адміністративних протоколів за ст. 173² КУпАП. У цій статті передбачено відповідальність за вчинення насильства в сім'ї, невиконання захисного припису або ж за непроходження корекційної програми. Також відкрито 28 кримінальних проваджень. З початку роботи мобільних груп на національну «гарячу лінію» громадської організації «Ла Страда – Україна» вже звернулося 230 осіб з повідомленнями

про якісну й ефективну роботу поліції та соціальних служб у межах цього проекту [198].

Попри певні зрушення в напрямі розв'язання надважливої проблеми – насильства над дітьми, кількість жертв залишається значною, і це призводить до збільшення кількості безпритульних неповнолітніх.

Діти страждають від насильства не тільки в родині. У школах побиття стало звичним явищем, яке освітні заклади вже не вважають аморальним. Проблеми в сім'ї, відсутність порозуміння й уваги з боку батьків призводять і до таких наслідків, як самогубство. За даними Держкомстату, чисельність померлих дітей від самокалічення (зокрема самогубства) 2005 року становила 196, 2009 року – 168, 2010 року – 182, 2011 року – 209, 2012 року – 167, 2013 року – 159 осіб (віком від 0 до 17 років) [302, с. 65].

Не всі факти жорстокого поводження з дітьми отримують кримінально-правову оцінку. Випадки застосування насильства обумовлені, переважно, спробами домогтися від дитини слухняності, однак найчастіше такий «виховний» процес переростає в побиття. Жорстокість батьків безпосередньо ініціює безпритульність дітей, коли неповнолітні втікають з дому, щоб урятувати своє життя і здоров'я.

З огляду на викладене вище, слід визнати реальність появи нової категорії сімей, яку соціологи назвали «соціально дезадаптовані». Вони не спроможні забезпечити прожитковий мінімум; мають неоптимальні соціально-психологічні показники функціонування; щодо неї громадськість налаштована негативно.

Що більше негативних характеристик, то вищим є ступінь соціальної дезадаптації сім'ї. Так, Г. М. Міньковський бездоглядність неповнолітніх вважав умовою вчинення злочинів неповнолітніх [193, с. 86]. Водночас до причин злочинів неповнолітніх відносив такі обставини: негативний вплив у сім'ї, несприятливе побутове оточення, зв'язки й контакти за місцем проживання, навчання або роботи, тривала відсутність на заняттях, залишення навчання тощо. Останні три обставини є формами вияву бездоглядності, тому

і власне бездоглядність можна вважати причиною вчинення злочинів неповнолітніми.

Інший погляд на несприятливі умови в сім'ї як обставину, що обумовлює злочини неповнолітніх, обстоюють С. С. Остроумов і Н. Ф. Кузнецова. Вони переконані, що упущення в сімейному вихованні – лише умови, а не причини вчинення злочинів [205].

Оцінюючи роль сім'ї в соціалізації дитини, слід акцентувати на важливості виховного впливу на неї з боку батьків, спілкування з нею. Держава ж має створювати умови для налагодження гармонійних стосунків у сім'ї, щоб запобігти формуванню асоціальної установки її членів.

У жодному разі виховання дитини в неповній сім'ї чи надто молодими батьками апріорі призведе до бездоглядності, безпритульності чи вчинення дитиною злочину. Видається слушною позиція Н. Д. Туза, який зазначає, що сімейне неблагополуччя слід розглядати лише як потенційний фактор у механізмі формування особистості неповнолітнього злочинця (як причину формування асоціальної спрямованості та як умову становлення на шлях злочину). Злочинний акт не є неминучим наслідком негативного впливу сім'ї. Асоціальна спрямованість особистості реалізується лише в разі збігу певних обставин, а може бути зовсім нейтралізована за допомогою подальших позитивних впливів.

Визнаючи в кожному конкретному випадку сімейні відносини як неблагополучні, ми визнаємо, що вони чинять примусовий вплив на формування особистості дитини (з огляду на її залежність від батьків). Таким чином, примусовий характер передання підліткам асоціальних зразків мислення й поведінки характеризує неблагополучну сім'ю як криміногенне явище [302, с. 53].

За ступенем значущості впливу на особистість дитини важливим фактором є школа. Відповідно до Закону України «Про освіту», метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування

цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентностей, виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству, збагачення на цій основі інтелектуального, економічного, творчого, культурного потенціалу українського народу, підвищення освітнього рівня громадян задля забезпечення сталого розвитку України та її європейського вибору [244]. Вплив навчальних закладів на формування особистості в сучасних умовах україні ослаб. По-перше, середня освіта перестала бути нормою. По-друге, доводиться констатувати повну втрату школами й іншими навчальними закладами своїх виховних функцій.

Школа не має авторитету. Вона не може не тільки прищепити дитині позитивні риси, а й навіть проконтролювати поведінку дітей, сформувати в них інтерес до навчання. Спостерігається також тенденція диференціації навчальних закладів за рівнем їх престижності, що розшаровує дітей уже з дитинства. Найкращі з-поміж таких закладів (серед них і школи) виявляються недоступними дітям з неблагополучних сімей.

У школах не оновлюють технічні засоби навчання, триває скорочення гуртків і секцій. Система професійної технічної освіти занепадає [77, с. 255] Навчання дітей безпосередньо залежить від матеріальних можливостей сім'ї. Занепокоєння кримінологів пов'язане з відсівом учнів зі шкіл, а саме тих, хто не проходить за конкурсом після дев'ятого класу. За даними Державної служби статистики України, на початок 2013/2014 навчального року з 406 348 учнів, які закінчили 9-й клас, продовжили навчання в 10-му класі 250 690 учнів (61,7 %). З них: у міських поселеннях з 267 414 учнів продовжують навчання 173 667 (64,9 %), у сільській місцевості: з 138 934 учнів продовжують навчання 77 023 (55,4 %) [90].

За результатами дослідження, здійсненого Н. Д. Тузом, учні середніх навчальних закладів учинили 120 (43 %) кримінальних правопорушень, студенти професійно-технічних навчальних закладів – 62 (22 %); працездатні, які не працюють і не навчаються, – 18 (6,4 %) [82; 302].

Крім цього, робота з педагогічно запущеними дітьми, більшість з яких мають низький культурний рівень, у школах організована погано. Тому діяльність соціального педагога неефективна. Неблагополучні діти постійно порушують дисципліну, пропускають заняття, мають низьку успішність. Такі діти мають відхилення в психічному розвитку, що ускладнює встановлення з ними контакту. Так, за даними Державної служби статистики України, у дітей віком від 0 до 17 років (на 100 000 дітей віком 0–17 років) 2010 року було виявлено 583 випадки розладів психіки та поведінки, 2011 року – 571, 2012 року – 533, 2013 року – 525. Хвороби нервової системи зареєстровано 2010 року – у 2211 випадках, 2011 року – 2244, 2012 року – 2126, 2013 року – 2027 [90]. У дітей із психічними аномаліями переважають нормальні явища і процеси, а отже, вони зберігають здебільшого свої соціальні зв'язки, працездатні, дієздатні й осудні. Однак психічні відхилення спричиняють виникнення та розвиток таких рис характеру, як дратівливість, агресивність, жорстокість, водночас – сповільнення вольових процесів, підвищення рівня сугестивності, ослаблення стримувальних контрольних механізмів.

Школа замість того, щоб допомогти, розібратися в причинах негативної поведінки дитини, починає всіляко принижувати, таврувати, протиставляти іншим учням, намагається позбутися від неї шляхом направлення в спеціальний навчальний заклад. Зрештою, дитині це набридає, у неї виникає почуття озлобленості, ненависті до вчителів, вона не відвідує заняття. Дитина позбавляється можливості отримати навіть обов'язкову загальну середню освіту.

Очевидно, що група «важких» дітей викликає в педагогів україн неприязне ставлення, що нерідко виражається в грубих формах і не сприяє встановленню позитивних емоційних контактів між цією категорією учнів і педагогами. Унаслідок цього позитивні сторони дитини не розвиваються, а негативні закріплюються, знижується авторитет учителя, посилюється напруження в соціально-психологічному кліматі навчальної групи. Здійснене Н. Д. Тузом дослідження серед учнів-школярів засвідчило, що колективи

вчителів мають дедалі слабший авторитет серед учнів. Отримані дані виявили відсутність довіри та порозуміння у відносинах педагог–учень, оскільки тільки 5 % старшокласників могли довірити своєму вчителю те, що не могли довірити іншим (батькам, одноліткам). У разі виникнення проблеми до вчителя за допомогою зверталися лише 5 %. Більшість опитаних респондентів (40 %) заявили, що «шкільні наставники» нехтували їх думкою і не цікавилися проблемами. Такі відносини загострюють відчуження підлітка від школи, схиляють його до пошуку небажаних контактів у сфері дозвілля [302, с. 84].

Іншою проблемою є неорганізованість дозвілля й відпочинку дітей як у містах, так і в сільській місцевості. Установи додаткової освіти відіграють важливу роль у становленні особистості дитини, розвитку її здібностей і визначенню схильностей. Раніше сформована система, що охоплювала найрізноманітніші за спрямованістю установи, виявилася незатребуваною та була зруйнована. Зараз триває її поступове відновлення, проте недостатньою є кількість або ж недоступними є центри дозвілля й місць відпочинку. Найбільш цікаві розваги залишаються платними, а тому недоступними для більшості населення. Комп'ютерні клуби через поширеність і доступність стали найпопулярнішими в середовищі дітей місцями проведення вільного часу, зокрема й у нічний час доби.

Проблема проведення вільного часу дітьми загострюється в літній період, коли виявляється неспроможність батьків організувати літній відпочинок через високі ціни на путівки. Попри збільшення кількості літніх оздоровчих таборів різного типу, чисельність дітей, які там відпочили, щорічно скорочується. Такі обставини призводять до того, що діти весь вільний час проводять перед телевізором чи комп'ютером. Саме засоби масової інформації сьогодні формують світогляд дитини. Діти виховуються на рекламі спиртного, кумирами обирають кіногероїв бойовиків. Неодноразово було порушено проблему обмеження насильства, демонстрування агресії та вседозволеності з екранів, проте досі держава не втрутилася в цей процес. Вона також не обмежує доступ дітей до інформації, що має сексуальну

спрямованість, що вже призвело до численних випадків здійснення насильницьких дій сексуального характеру особами, які не досягли віку кримінальної відповідальності, зокрема безпритульними [278; 326; 334, с. 25].

Досліджуючи цю проблему, іноземні вчені В. Гьобель, М. Гльокнер стверджують, що діти, які регулярно споживають продукцію засобів масової інформації, вирізняються тим, що вони: міркують швидкими та готовими асоціаціями; ставлять поверхові запитання, але відповідь їх не дуже цікавить; дають поверхові та стереотипні відповіді на запитання дорослих; їм властива неглибока цікавість до певних предметів; не відчувають дистанції у спілкуванні з людьми, не вміють реалізовувати реальні особистісні контакти; не здатні відповідати спокійним поглядом; почуття їхні примітивні, а поведінка має тенденцію до безцеремонності [34, с. 9; 83].

Посилаючись на аналіз наукових джерел з питань впливу засобів масової інформації (зокрема телебачення та комп'ютерних технологій на дітей дошкільного віку), Г. Апостолова визначила такі аспекти їхніх особистісних рис: залишається примітивним мовлення як засіб самовираження; знижується здатність виокремлювати головний зміст із прочитаного тексту; виникають стандартні зорові образи й асоціації, тому складно спрямувати дитину на створення власних уявлень під час усного спілкування; дитина майже не читає, їй подобається розглядати малюнки (комікси); не відбувається активне опрацювання того, що дитина бачить, чує або читає, тому затримується розвиток здатності до зосередження й уважного спостереження, творчого пошуку, цілеспрямованої діяльності; підвищується схильність до вживання алкоголю, токсико- і наркоманії, оскільки дитина привчається отримувати лише враження та відчуття задоволення; порушується розвиток волі, бо дитина перед екраном не спроможна діяти активно-наслідково, як це має бути в цьому віці, натомість відбувається агресивний та неупорядкований вибух накопиченої і невтраченої активності [17, с. 2].

Комп'ютерні технології спричинили формування специфічної субкультури – так званого кіберпанку, що передбачає специфічний світогляд,

який через штучне походження дає змогу керувати дитиною. Нове покоління комп'ютерів віртуозно створює комп'ютерну віртуальну реальність, маніпулює свідомістю й поведінкою дитини [37, с. 8].

Комп'ютер наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. став для дітей найулюбленішою іграшкою, порадиником, навіть другом. Інтернет, комп'ютерні й телевізійні ігри захоплюють увагу дітей, приваблюють їх динамічними сюжетами, дають змогу переживати гострі відчуття. Дедалі більше дітей просиджують за комп'ютерним і телевізійним екранами, які дуже часто негативно впливають на них, спричинюючи певні зміни в їхній свідомості, у взаєминах з оточенням і поглядах загалом [37].

У процесі засвоєння й використання комп'ютера в психіці дітей дошкільного віку виникає низка змін як позитивного, так і негативного характеру [29, с. 41]. Науковець О. Белінська констатує очевидність і наукове підтвердження наслідків інформатизації нашого життя. Серед них найбільш істотними для дітей дошкільного віку є адинамія, порушення спілкування, формалізація знань [28, с. 27].

Крім цих загальних наслідків, є й один специфічний. У дослідженнях інформаційно-психологічної безпеки зазначено, що за умови доступу в глобальну комп'ютерну мережу Інтернет у користувачів подекуди виникає так званий синдром Інтернет-залежності, що полягає, насамперед, в абсолютній «поглиненості» інформаційним, комунікативним, ігровим видами діяльності в мережі Інтернет [28, с. 27].

Психологи (К. Янг, Ф. Сарасота) ще 2001 року заявили, що діти дошкільного віку особливо підпадають під вплив Інтернет-залежності. Кількість користувачів цього віку невпинно зростає [341, с. 19]. Посилаючись на дослідження К. Янг, В. Бондаровська та Н. Пов'якель визначили такі ознаки Інтернет-залежності: ейфорія (піднесений стан) від перебування в Інтернеті; відмова від харчування та сну заради розваг в Інтернеті; багатогодинне просиджування в Інтернеті; погіршення пам'яті й уваги; нехтування інтересів рідних, близьких і друзів заради перебування в Інтернеті;

роздратованість від того, що хтось або щось не дає змоги користуватися Інтернетом [37]. Зазначені автори, ґрунтуючись на дослідженні Дж. Вейценбаума, стверджують, що «комп'ютерні технології спотворили життєвий простір дитини». З приводу цього автори висловлюються досить категорично: «Можливо, найбільший ефект впливу телебачення у світі – це майже цілковите “отупіння” значної частини населення світу, особливо дітей» [37, с. 5–7]. Учені стверджують, що сучасна дитина є рабом двох екранів – телевізійного й комп'ютерного. Знання про світ надходять дитині з телевізійного екрана, а відповіді на всі можливі запитання вона отримує з комп'ютерного екрана [37, с. 5–7].

У сучасних наукових джерелах широко висвітлюють переваги поширення телевізійних і комп'ютерних технологій – віртуальна освіта, мобільні телефони-радіоприймачі, Інтернет-аукціони, нові субкультури, що виникли в мережі Інтернет [279, с. 277]. Водночас широко обговорюють і негативні наслідки розвитку мережі Інтернет: 1) страхи перед інформаційною війною, втрата державного суверенітету, засилля порнографії та її згубна дія на розум і почуття юних відвідувачів мережі Інтернет; 2) страшні історії про захоплення найбільших банків, усебічну поінформованість терористів щодо справ своїх майбутніх жертв [38, с. 10].

У цьому контексті С. Лемсон зазначає, що «діти привчаються до думки, що страхи та насилля – це норма, побоюються стати жертвою злочинця і найменше спроможні допомогти жертві злочину. Вони зростають більш агресивними і жорстокими» [340, с. 25]. Слушною є і думка А. В. Федорова про те, що «медіа показують дітям значну кількість лякливих образів, які викликають страх. Більшість з них імовірно діти ніколи б не побачили в реальному житті» [308, с. 47].

Соціалізаційні можливості засобів масової інформації полягають передусім у їх здатності до поширення знань, формування способів їх сприйняття й оцінювання, утвердження того чи того ставлення до подій. Вони

конструюють суб'єктивну реальність і «занурюють» у неї молоде покоління [174, с. 166].

Психологи-дослідники вважають, що комп'ютерні технології надають дітям більше можливостей для активного відпочинку, ніж пасивне вбирання емоційних вражень біля екрана телевізора. Крім того, науковці довели, що у великих дозах комп'ютерні технології призводять до накопичення хронічного стресу з усіма негативними наслідками для дитячого організму [33, с. 111].

Такий тісний зв'язок зі злочинністю цілком зрозумілий. У бездоглядних дітей, позбавлених піклування з боку сім'ї, суспільства і держави, формується стереотип протиправної поведінки, відчуження від загально визнаних духовно-моральних цінностей і життєствердних орієнтирів. Бездоглядність і безпритульність дітей як негативне соціальне явище характеризується не тільки відсутністю чи ослабленням соціального контролю за вчинками та поведінкою дитини, а й серйозними «прогалинами» в організації виховання в сім'ї, спотворенням позитивної сутності цього процесу, що має своїм наслідком учинення особами правопорушень і злочинів.

Таким чином, достовірно встановлено, що сім'я чинить не тільки позитивний вплив на становлення особистості дитини, а й може спровокувати її безпритульність, що підтверджує тезу: основним джерелом злочинності безпритульних і бездоглядних дітей є неблагополучна сім'я. Найбільш аргументованими причинами покидання домівки дітьми є жорстоке поводження з ними батьків або осіб, які їх замінюють; підвищена конфліктність у сім'ї, коли дитина фактично стає «заручником» цих відносин. Алкоголізм близьких провокує дитину самостійно шукати більш сприятливу обстановку для життя, і єдиний вихід – вулиця. Іншими приводами стають брак уваги до дитини, відсутність інтересу до її долі, що призводять до спроб самоствердження і самореалізації дитиною поза стінами будинку, зокрема шляхом учинення правопорушень. За низького рівня контролю з боку батьків або осіб, які їх замінюють, а також інших суб'єктів соціального контролю процес соціалізації дітей набуває негативних ознак. Діти відчувають духовний

пресинг кримінального світу та його цінностей, а не інститутів громадянського суспільства.

Проведене опитування працівників поліції підтвердило окреслені вище основні причини, які сприяють учиненню бездоглядними (безпритульними) дітьми злочинів, а саме неспроможність сімей виконувати виховні функції (84 %); скрутне матеріальне становище сімей з дітьми (73 %); безкарність (52 %); асоціальний спосіб життя батьків (71 %); насильство щодо дитини (48 %); наркотизація та алкоголізація молодіжного середовища (39 %); економічна й інші види експлуатації дітей з боку дорослих (30 %); недосконалість системи опіки і піклування (25 %); психологічна схильність дитини до девіантної поведінки (17 %).

Також з-поміж першочергових чинників, які обумовлюють злочинність серед безпритульних і бездоглядних дітей, респонденти виокремили такі: бездоглядність, безпритульність – 68 %; бажання забезпечити «авторитет» серед однолітків – 56 %; вплив вулиці – 52 %; незайнятість навчанням або суспільно корисною працею – 41 %; негативний вплив дорослих-правопорушників – 25 %; негативний вплив телебачення й Інтернету – 18 %; негативний вплив однолітків – 17 %. До інших чинників належать: бездіяльність школи (3%), неналежна увага з боку відповідних органів влади – 2 % (додаток А).

Злочинність бездоглядних і безпритульних дітей як один з наслідків сімейного неблагополуччя – це явище, у певних формах притаманне будь-якій суспільній формації. Криміногенну й іншу негативну роль у вихованні воно починає відігравати в тих випадках, коли своєчасно та в необхідному обсязі не нейтралізується суспільством і державою, зокрема наявними в них спеціалізованими інститутами соціалізації.

Усі криміногенні чинники, що обумовлюють учинення злочинів бездоглядними та безпритульними дітьми, можна класифікувати залежно від обраного критерію на кілька видів. Так, їх можна розділити на об'єктивні та

суб'єктивні. До об'єктивних факторів належать криміногенні обставини соціального середовища, які можна поділити на:

економічні (низький матеріальний рівень життя сім'ї, нерегулярні доходи; погані житлові умови або повна їх відсутність);

соціально-демографічні (неповна або багатодітна сім'я, сім'ї з неповнолітніми батьками, зі старими батьками, сім'ї з повторним шлюбом і зведеними дітьми);

соціально-психологічні (брак контролю з боку батьків або осіб, які їх замінюють; відсутність батьківського піклування; виховання дітей у сім'ях з деструктивними емоційно конфліктними відносинами подружжя, батьків і дітей; низький загальноосвітній рівень, деформовані ціннісні орієнтації; педагогічна неспроможність батьків; знуцання (фізичне та психічне) батьків і соціальних вихователів над дитиною);

криміногенні (аморальний та паразитичний спосіб життя членів сім'ї, вияв жорстокості, садизму стосовно дітей, наявність судимих членів сім'ї, які поділяють норми і традиції злочинного середовища); алкоголізм, наркоманія.

Кожен з перелічених вище факторів самотійно або в сукупності з іншими може стати причиною вчинення злочинів бездоглядними та безпритульними дітьми. Водночас наявність певного чинника соціального ризику не означає обов'язкового виникнення соціальних відхилень у поведінці дітей (зокрема й учинення злочинів), проте підвищує ступінь імовірності цих відхилень з поглибленням факторів ризику.

До суб'єктивних належать різні дефекти в інтелектуальній, вольовій та емоційно-вольовій сферах особистості. Кримінологи відводять бездоглядності різну роль у системі детермінант злочинності дітей. Бездоглядність називають то причиною, то умовою, що сприяє вчиненню злочинів дітьми, то супутнім явищем, а отже, неоднаковим є її значення в генезі злочинів. Іноді бездоглядність у конкретному випадку має вирішальне значення в процесі морального формування особистості дитини, утвердження антигромадських поглядів, установок, що реалізуються в злочинній діяльності. Саме в такому

разі бездоглядність і безпритульність постають як причини формування злочинного задуму та злочинів. Між бездоглядністю та безпритульністю дітей, їхньою поведінкою та злочинною діяльністю виявлено тісний зв'язок. Причому такий зв'язок надає можливість розглядати бездоглядність і безпритульність як один з потенційних факторів злочинної поведінки. За певних обставин (впливу середовища) цей фактор може стати реально дієвим, причому середовище може як посилювати, так і гальмувати вплив на вияв цього фактора.

Бездоглядність і безпритульність дітей не спричиняє злочинність автоматично, оскільки між цими факторами і злочином знаходиться людська особистість з різноманітним варіантом її морально-психологічних рис, однак відіграє важливу роль у механізмі злочинної поведінки неповнолітнього як на стадії виникнення злочинного наміру, так і на стадії його реалізації.

Об'єктивні та суб'єктивні криміногенні чинники потрібно розглядати в нерозривній єдності, оскільки всі зовнішні впливи проходять «фільтрацію» в інтелектуальній та емоційно-вольовій сферах особистості, лише після цього реалізуються в її діях. Причому як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники можуть бути пов'язані з бездоглядністю та змінюватися під її впливом.

Залежно від значення в генезисі злочинної поведінки об'єктивні та суб'єктивні криміногенні чинники можна розділити на фактори, що обумовлюють формування антисоціальної орієнтації особистості; сприяють прийняттю рішення вчинити конкретний злочин; полегшують процес його реалізації. Бездоглядність і безпритульність дітей як негативне соціальне явище через різні свої вияви безпосередньо впливає на формування антигромадської орієнтації особистості дитини та її злочинного наміру, прийняття рішення вчинити злочин, можливість реалізації злочинного наміру.

2.3. Віктимінологічна характеристика злочинності безпритульних і бездоглядних дітей

У кримінологічній літературі неодноразово зазначено, що злочинність як соціальна реальність виявляється через поведінку конкретних осіб. Її поняття охоплює як сукупність учинених діянь, так і контингент осіб, які їх учиняють, має певні характеристики, закономірності формування й розвитку. Будь-який злочин пов'язаний з попереднім життям людини, тими особистісними рисами, які сформовані в процесі виховання та які в конкретній, часом досить складній або конфліктній ситуації призводять до вибору суспільно небезпечного варіанту поведінки. Саме ця поведінка є «реалізацією ззовні (об'єктивізацією) певних рис, властивостей внутрішнього світу особи» [118, с. 80]. Саме цим зумовлена значущість виявлення та аналізу специфічних деформацій та інших особливостей осіб, які вчиняють злочини.

Реалізуючи особистісний підхід у дослідженнях злочинності, необхідно враховувати, що особистісні причини – це не першопричина злочину, оскільки вони формуються та конкретизуються середовищем виховання, умовами життя. Із цього приводу В. Д. Єрмаков зауважив: «залежність “особистість – злочин” завжди доповнюється залежністю “середовище – особистість”». Сформовані під впливом певного середовища, особистісні особливості пов'язані з конкретною життєвою ситуацією та визначають вибір варіанта поведінки правомірного або протиправного, вибір мети і засобів [107, с. 40].

Особистість дитини-злочинця є предметом вивчення ювенальної кримінології, необхідність дослідження якої зумовлена загальною потребою розроблення заходів запобігання злочинності загалом. Під час дослідження особи дитини-злочинця необхідно враховувати її біологічні, тобто вроджені, особливості, а також специфіку виховання та психологічні риси [122].

Поняття особи злочинця, тобто особистості людини, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, заборонене законом під загрозою притягнення до кримінальної відповідальності, виявляє її соціальну сутність, складний комплекс властивостей, зв'язків, відносин, які характеризують її моральний і духовний світ у динаміці, взаємодії із соціальними умовами, психологічними особливостями, що позначилися на вчиненні нею злочину [181, с. 21].

Проблема особи злочинця актуалізувалася, насамперед, у зв'язку з тим, що без наукового пізнання тих, хто вчиняє злочини, неможливо протидіяти злочинності загалом та її окремим видам. Особа злочинця в кримінології – це системна наукова проблема, оскільки вона передбачає дослідження власне особи злочинця, злочинної поведінки, способу життя, особливостей його соціального середовища, зв'язків і відносин, а також їх віктимологічна характеристика. Тому об'єктом кримінологічного дослідження слід вважати особистість дитини, яка вчинила злочин унаслідок бездоглядності та безпритульності.

Однак необхідно висвітлити питання впливу способу життя бездоглядного (безпритульного) на його злочинну поведінку.

Соціалізацію особистості визначають як безперервний процес засвоєння суспільних норм (правил, цінностей), що забезпечує узгодженість індивідуально-психологічних виявів і соціальних вимог. У зовнішньому аспекті соціалізація виявляється у формі дотримання норм і правил, успішної соціальної адаптації особистості та продуктивної самореалізації. Внутрішній зміст соціалізації забезпечений формуванням ціннісного ставлення особистості до себе та свого місця в суспільстві, до соціальних норм. Процес соціалізації характеризує особистість як таку, що не порушує заборон, або як таку, що допускає відхилення від загальноприйнятих норм, порушує певні заборони [122].

Кримінологія керується тим, що будь-яка поведінка (позитивна чи негативна) пов'язана з конкретними діями особи, а поняття «спосіб життя» фіксує найбільш істотні риси людини, соціальних груп, станів, спільнот, для яких притаманні певні форми поведінки. Змістом цього поняття кримінологія охоплює не тільки форми життєдіяльності, а й усе те об'єктивне, що детермінує життєдіяльність, утворює соціальний стрижень механізму діяльності та поведінки і, зрештою, є підсумком конкретних дій особи (метою життя). На окреслених засадах ґрунтується кримінологічне дослідження злочинного способу життя та злочинної поведінки.

Деякі вчені вважають за можливе ототожнювати спосіб життя з усією сукупністю умов людського буття. Інші трактують його як якісний аспект добробуту людей. Побутує також думка про те, що спосіб життя – це склад думок, учинків і поведінки людей. Водночас головними є соціальні умови, що визначають форми поведінки.

Не цілком правильно видається ототожнювати спосіб життя та його умови. Без сумніву, ці умови визначають спосіб життя, його межі, проте не стають поведінковою категорією. В одних і тих самих соціальних умовах, економічних відносинах люди мають цілком різний спосіб життя. У кожної людини свої погляди, звички та потреби. На наш погляд, категорія «спосіб життя» може бути визначена у зв'язку з категорією «потреба», що має об'єктивно-суб'єктивний зміст. Отже, спосіб життя – це сукупність форм життєдіяльності людей і способів задоволення потреб, що виражають сутність їхньої поведінки, регульованої не тільки мораллю і правом, а й іншими соціальними цінностями [3, с. 22].

Категорія «антигромадський спосіб життя» фіксує всі елементи життєдіяльності бездоглядних дітей-правопорушників: деформовану систему міжособистісних відносин і спілкування, дефекти в структурі видів діяльності й негативне ставлення до основних соціальних функцій. Ознаки, охоплені цим

визначенням, надають можливість розглядати в єдності спосіб життя неповнолітнього, позбавленого внаслідок об'єктивних і суб'єктивних обставин нагляду з боку батьків та інших осіб, які їх замінюють, і його поведінку.

Кримінологія розглядає цю проблему в контексті необхідності виявлення та аналізу негативних факторів, що детермінують збереження шкідливих звичок і традицій як елементів «системи способу життя» та форм діяльності людей, небезпечних для суспільства, а також способів задоволення потреб, які суперечать моралі та праву. Одним з таких негативних чинників формування криміногенної мотивації особистості дитини та її вияву в злочинній поведінці може бути бездоглядність. Поведінка такої особи є явищем складним і багатогранним, урегульованим як соціальними нормами, так і правовими.

Одним з провідних мотивів учинення злочинів підлітками з маргінального середовища після необхідності задовольнити життєво важливі потреби А. О. Йосипів визначає такі специфічні неконструктивні мотиви, як помста, злоба, заздрість, ненависть (а не, наприклад, користь, патологічна жадібність, цілеспрямована агресія й ненависть) [120, с. 218].

Злочинний спосіб життя безпритульної (бездоглядної) дитини – це особлива кримінологічна категорія, яка може бути підставою для визначення особливостей особи бездоглядного злочинця та його поведінки в суспільстві. Хоча поняття «особистість безпритульної (бездоглядної) дитини, яка вчинила злочин» є умовним, ця умовність не перешкоджає необхідності всебічного вивчення такої особистості.

Проблема злочинного способу життя безпритульних (бездоглядних) дітей пов'язана з таким негативним процесом, як маргіналізація населення. Термін «маргінал» дослівно означає «той, що знаходиться на краю» (від лат. *marginalis*). Маргінальне середовище формує та продукує злочини, що

вчиняють діти внаслідок бездоглядності. Зростання рівня маргінальності та злочинності дітей – паралельні соціальні процеси. Маргінальність найчастіше є наслідком того, що внаслідок інших обставин (сирітство, хвороба, стрес, фізичні чи психічні вади) дитина виявляється витісненою зі сфери розподілу національних ресурсів. Головним фактором цього є недоліки соціальної організації, формування в суспільстві механізмів несправедливого розподілу. Соціальне розшарування, істотний розрив у матеріальному забезпеченні дітей, вихідців з різних соціальних груп, є криміногенним фактором злочинності дітей.

Особа бездоглядних (безпритульних) дітей кримінологів цікавить саме в контексті формування злочинної поведінки. За певних умов життя під впливом тих чи тих обставин, конкретної ситуації ці властивості особистості можуть призвести до вчинення злочину. Ставши безпритульною, дитина потрапляє ніби в соціальний вакуум, розриває будь-який зв'язок з нормальним середовищем. Для неї немає законів, що призначені для звичайних громадян. Чимало безпритульних дітей зневажають загальноприйняті правила, живуть за неписаними законами того суспільства, у яке вони потрапляють, заохочуються, де свої мораль, правда, авторитети. Таким чином, маргінальне середовище асоціальне (позасоціальне). Підлітки з маргінального середовища стають безпритульними, тобто бездоглядними, що не мають місця проживання [70, с. 26].

Досліджуючи особистісні характеристики безпритульних (бездоглядних) дітей, слід виокремити демографічні та соціальні ознаки таких дітей, оскільки саме вони визначають місце людини в суспільстві, взаємини з іншими людьми й навколишнім середовищем, дають змогу глибше вивчити причини вчинення злочину.

Статеві-вікова градація безпритульних дітей засвідчує переважання осіб чоловічої статі підліткового віку. Зокрема, співвідношення хлопців до дівчат

становить 94,5 % до 5,5 % відповідно. Безпритульні діти віком до 6-ти років у загальній структурі безпритульних становлять 9,1 %, від 6-ти до 10 років – 14,5 %, від 11-ти до 15 років – 40,8 %, від 16-ти до 18 років – 35,6 %. Тобто майже кожна десята безпритульна дитина не досягає шкільного віку, коли з певних причин залишає місце проживання, що не може не позначитися на загальному рівні підліткової делінквентності, а згодом – і злочинності неповнолітніх [197, с. 48].

Кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, упродовж 2006–2009 років перевищувала 100 тис. осіб, і лише з 2010 року вона почала зменшуватися. Станом на кінець 2017 року кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, становить 70 240 осіб (без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях), що на 1,4 % менше, ніж 2016 року (71 178 осіб), і на 4,0 %, ніж 2015 року (73 183 особи) [90].

Найвищий рівень дитячої безпритульності в розрахунку на 100 тис. населення зафіксовано в Дніпропетровській (76,4), Житомирській (62,6), Миколаївській (71,8), Херсонській (70,4) областях та м. Києві (89,3). Найбільш сприятливою є ситуація за цим показником в Івано-Франківській, Кіровоградській, Львівській, Полтавській областях [197, с. 48].

Стійкими є зворотні залежності між ступенем деформації особистості неповнолітнього злочинця та ступенем віктимності потерпілого, а «бідність життєвого досвіду, незрілість емоційно-вольової сфери, недостатня розвиненість системи самоконтролю підвищує, порівняно з аналогічними злочинами дорослих, роль віктимогенних чинників у механізмі злочинів неповнолітніх» [273, с. 29].

Дослідники Ю. М. Антонян, А. Б. Сахаров, В. А. Серебрякова констатують негативні зміни в характері та спрямованості злочинної

діяльності неповнолітніх жіночої статі. Посилюються агресивність, зухвалість, цинізм у злочинній поведінці неповнолітніх дівчат. Це виявляється, з одного боку, у підвищенні інтенсивності, багатоепізодності злочинної діяльності цього контингенту, з іншого – у способах учинення злочинів (озброєність, особлива жорстокість, садизм, що виражається в застосуванні тортур, катувань, позбавлення життя жертв, розбійних нападів, зґвалтувань тощо) [310, с. 330–331].

Важливе значення в кримінологічній характеристиці особи має вивчення її віку. Законодавець встановив дві мінімальні вікові межі кримінальної відповідальності: загальна, звичайна – із 16-ти років, особлива, знижена – із 14 років. Стосовно останньої в ч. 2 ст. 22 КК України міститься вичерпний перелік злочинних діянь [164]. Цей вік встановлено з огляду на те, що саме на цій стадії соціального, розумового й морального розвитку дитини можна майже цілком усвідомлювати суспільно небезпечний характер своїх дій і серйозність настання кримінальної відповідальності. Тому поняття злочинності дітей тісно пов'язане з їхніми віковими групами (від 14-ти до 18 років включно).

Водночас низка процесів, що впливають на злочинність дітей, наявна як у групі молодших вікових груп (10–13 років), підлітків (14–15 років), так і серед повнолітніх дітей (16–18 років). «Злочинна активність» у сфері зазначених вікових груп дітей істотно різниться. Це пов'язано з особливостями соціального статусу особи, умовами її формування, виховання та контролю, рівнем розвитку. Згідно зі статистичними даними, понад половина дітей, які вчинили злочини, входить до вікової групи 16–17 років. Однак останніми роками сформувалася тенденція «омолодження злочинності неповнолітніх», підвищення кримінальної активності дітей молодших вікових груп (зростання питомої ваги серед злочинців дітей віком 14–15 років).

Благополучною вважається сім'я, у якій немає аморальних і протиправних виявів, панують єдність переживань між батьками й дітьми, атмосфера любові, довіри, взаєморозуміння та взаємодопомоги, виявляється педагогічно обґрунтована турбота про всебічний розвиток дитини. З кримінологічної позиції сім'ї, що належать до благополучних, не є тим соціальним мікросередовищем, яке обумовлює появу важковиховуваних осіб, а тим більше криміногенним середовищем, що формує особистість неповнолітнього злочинця. Єдиний недолік у їхній виховній роботі полягає в тому, що вони не завжди припиняють негативний зовнішній вплив на своїх дітей.

До зовні благополучних належать сім'ї, у яких немає антигромадських виявів, однак їх виховний вплив є двояким. З одного боку, батьки на словах вчать «розумного, доброго, вічного», а з іншого – своїми конкретними справами демонструють байдужість до внутрішнього світу дитини, зловживають своїм авторитетом, принижують почуття власної гідності дитини. Це призводить до нестійкості й суперечливості емоційних зв'язків між батьками і дітьми. Дитина стає непосидючою, примхливою, упертою, дратівливою. Найчастіше батьки в зовні благополучних сім'ях байдужі до захоплень та інтересів своїх дітей.

Трапляються батьки, які прагнуть продовжити безтурботне дитинство своїх уже дорослих дітей, здійснюють «гіперпідклування». Зайва турбота, відсутність вимогливості, розпещеність спотворюють особистість дитини, формують почуття вседозволеності, утриманські настрої, перетворюють її на людину, не пристосовану до самостійної трудової активності й виконання найважливіших соціально корисних ролей, подолання труднощів чесним і законним шляхом. Зазначене вже має криміногенне значення в подальшій соціалізації індивіда.

Матеріально-побутове становище зовні благополучної сім'ї різне. Поряд з добре забезпеченими є і сім'ї з незначним доходом, передусім це стосується багатодітних і сімей, що розпалися. Виховання в них переважно здійснює мати, батько переважно виконує роль «наглядача». Неузгодженими є позиції подружжя щодо форм і методів виховання, застосування заохочень і покарань. Зв'язок сім'ї зі школою ослаблений.

З кримінологічної позиції зовні благополучні сім'ї, по-перше, є мікросередовищем для появи «важких» дітей, по-друге, не виключають можливості їх подальшого переходу на шлях правопорушень і злочинів, по-третє, допускають формування особистості неповнолітнього злочинця під зовнішнім впливом, оскільки не прищеплюють міцних морально-етичних і правових поглядів, які протистояли б антигромадським установкам.

Неблагополучні сім'ї – це сім'ї, у яких недоліки притаманні зовні благополучним сім'ям, поєднуються з низкою додаткових негативних факторів, а саме – відсутністю в батьків бажання займатися вихованням; злісним невиконанням обов'язків щодо виховання, навчання й утримання дітей; систематичними конфліктами, що переростають у сварки, бійки; пияцтвом й алкоголізмом одного чи обох батьків, їх аморальним способом життя; залученням дітей в антигромадську або злочинну діяльність, наявністю засуджених у сім'ї.

До категорії неблагополучних належать сім'ї зі значною криміногенною зараженістю мікросередовища. Навіть тоді, коли батьки свідомо й цілеспрямовано не вчать свою дитину зразків антигромадської поведінки, її до цього приводять умови життя, традиції, моральна атмосфера, ціннісні орієнтації. Криміногенні сімейні фактори відображаються на подальшій поведінці дитини, яка формується в систему поглядів і реакцій [42].

Більшість неблагополучних сімей створюють несприятливе середовище, яке спричиняє появу «важких» дітей і подальшу трансформацію їх

особистості в неповнолітніх правопорушників і злочинців. Учинення дітьми з таких сімей правопорушення є своєрідною формою протесту або самозахисту від зазіхань на їх особистість з боку батьків.

Отже, неблагополучна сім'я – це соціально неповноцінний, дисфункціональний інститут соціалізації особистості. З кримінологічної позиції неблагополучні сім'ї є, по-перше, першоджерелом появи важковиховуваних дітей, по-друге, малою соціальною групою, яка безпосередньо формує особистість неповнолітнього злочинця, по-третє, чинить криміногенний вплив на інших дітей, які перебувають із цією сім'єю в будь-якому контакті.

Зіставляючи результати досліджень, можна виявити таку закономірність: оскільки зовні благополучні й неблагополучні сім'ї є тим мікросередовищем, яке провокує важковиховуваність як початковий етап у генезі злочинної поведінки неповнолітніх, то на статистичному рівні загальна кількість таких сімей має корелювати з кількістю неповнолітніх злочинців, які до вчинення кримінально караних діянь пройшли стадію важковиховуваних.

Характерні особливості має й коло спілкування таких дітей. Для більшості безпритульних та бездоглядних дітей, які вчинили злочини, притаманні безладне проведення часу (часто в складі груп з негативною спрямованістю), «хитання» вулицями, участь у розпиванні алкоголю. У більшості осіб цієї категорії інтереси, бажання зводяться до споживацтва, володіння престижними речами, прагнення до постійних розваг, можливості не відмовляти собі в будь-яких бажаннях (зокрема за рахунок заподіяння шкоди іншим).

Стійкі інтереси, серед яких і комп'ютерні ігри, заняття спортом виявляються в них у 3–4 рази рідше, ніж у дітей, які не вчиняють злочинів. Що більше вільного часу в таких дітей, то вищою є ймовірність учинення правопорушень. Особистість безпритульної (бездоглядної) дитини визначає її

поведінку, попереднє вчинення злочину. Це закономірно, адже процес формування особистості правопорушника відбувається поступово, і більшості первинним злочинам передують різні адміністративні й інші правопорушення.

Високою, як і раніше, залишається питома вага рецидивної злочинності серед безпритульних та бездоглядних дітей. Особистість злочинця і злочинна поведінка завжди тісно пов'язані з проблемами типології. Деталізований підхід до аналізу злочинності часто зумовлює необхідність розроблення й використання різних типологій (класифікацій) осіб, які вчиняють злочини, що згодом стають основою для диференціації планування й організації цілеспрямованої боротьби, науково обґрунтованого визначення профілактичних і кримінально-правових її засобів.

Ідея типології (типізації) бездоглядних неповнолітніх полягає в об'єднанні цих злочинів в однорідні (однотипні) групи. «Для того, щоб більш глибоко вивчити особу злочинця і її структуру, треба пізнати типове в ній» [5, с. 262].

Типологія може передбачати різні підстави. Наприклад, О. М. Чебан виокремлює такі основні типи: за глибиною та стійкістю криміногенної мотиваційної спрямованості особистості в групі безпритульних і бездоглядних дітей:

а) особи, які вчинили злочини вперше внаслідок випадкового збігу обставин, легковажності й непередбаченості до опору ситуації, усупереч загальній позитивній спрямованості особи. У групових злочинах вони відіграють зазвичай другорядну роль;

б) особи, які вперше вчинили злочини під впливом несприятливих умов формування й життєдіяльності, але загалом характеризуються (наприклад, у побуті, шкільному колективі), крім цього злочину, більше позитивно, ніж негативно (ситуаційні злочинці). Цій групі безпритульних і бездоглядних дітей властивий «легкий ступінь занедбаності» внаслідок бездоглядності, коли

дитина не цілком втратила зв'язок з батьками і вони ще можуть справити позитивний виховний вплив на неповнолітнього;

в) особи, які вчинили злочини вперше, але раніше вже вчиняли правопорушення і загалом характеризуються переважно негативно (нестійкі злочинці). Найімовірніше безпритульні (бездоглядні) діти раніше були помічені у вживанні спиртних напоїв, епізодичному вживанні наркотичних засобів або вчиненні інших правопорушень, а батьки цієї категорії дітей уже притягувалися до адміністративної чи кримінальної відповідальності;

г) особи зі стійкою активною антигромадською спрямованістю, що спричиняє злочинну поведінку дитини, пов'язану з цілковитим браком контролю за її поведінкою з боку батьків та осіб, які їх замінюють (безпритульні (бездоглядні) діти, які вчиняли злочини неодноразово, учасники організованих злочинних угруповань та ін.) [315, с. 113–114].

Серед безпритульних (бездоглядних) дітей значною є частка з негативною і стійкою активною антигромадською спрямованістю поведінки. Така типологія безпритульних (бездоглядних) злочинців дає змогу не тільки виокремити основні варіанти спрямованості особистості дітей-злочинців, а й етапи поступового переходу від одиничних елементів безпритульності (бездоглядності), а отже, деформації особистості, до їх стійкої системи (що триває протягом одного-двох років).

На підставі аналізу кримінологічної, соціологічної, психологічної та педагогічної літератури можна розробити й інші типологічні варіанти особи злочинців. У процесі вивчення особливостей безпритульних (бездоглядних) дітей, які вчинили різні злочинні діяння, привертає увагу така інтегративна їхня риса, як соціальна адаптивність, що впливає на відносини суб'єкта в різних, зокрема й кримінальних, ситуаціях. Таке комплексне особистісне утворення позначається на відносинах безпритульних (бездоглядних) дітей у соціальному середовищі, визначає життєву стратегію, тактику повсякденної

поведінки, способи вирішення конфліктів за допомогою правових або неправових (кримінальних) засобів.

Дослідження засвідчили, що безпритульних (бездоглядних) дітей умовно можна розділити на два основні типи – соціально адаптивний і соціально дезадаптивний (з проміжними варіантами).

Основними факторами, що впливають на рівень соціальної адаптивності безпритульних (бездоглядних) дітей, є такі: нервово-психічна, емоційно-вольова стійкість особистості; інтелектуальний рівень розвитку суб'єкта; мотиваційна сфера, що охоплює не тільки мотиви досягнення мети, а й ціннісні орієнтації, світогляд особистості.

Соціально адаптивний тип особистості безпритульних (бездоглядних) дітей, які вчиняють злочини, вирізняється високим рівнем нервово-психічної, емоційно-вольової стійкості, опірністю до стресів, психофізичних перевантажень, розвиненими адаптивними властивостями нервової системи: силою, рухливістю нервових процесів. Ці риси можуть посилюватися добре розвиненим інтелектом, який дає змогу суб'єкту успішно освоювати певний спосіб учинення злочину, гнучким мисленням, кмітливістю, здатністю прогнозувати розвиток подій не тільки під час учинення злочину, а й в подальших ситуаціях. Такі особи нерідко мають широке коло інтересів, добре розвинені пам'ять, увагу й уяву, загострене сприймання.

Сукупність зазначених вище рис особистості надає представникам цього типу можливість довше за інших злочинців залишатися невиявленими, засвоювати кримінальний досвід, отримувати відповідну кримінальну кваліфікацію. Такі діти можуть протягом тривалого часу входити до складу злочинних груп, займатися злочинною діяльністю й мешкати вдома, спілкуватися з батьками, відвідувати або вдавати, що відвідують, навчальні заклади. Однак насправді ні батьки, ні навчальні колективи не знають, чим у

вільний час займається дитина, яке її коло спілкування. Сім'ї таких дітей зазвичай є «зовні благополучними».

Соціально дезадаптивний тип особистості безпритульних (бездоглядних) дітей, які вчиняють злочини, вирізняється низькою емоційно-вольовою стійкістю, зниженою опірністю до стресів, невротичною симптоматикою, іноді поєднаною із психічними аномаліями та розладами. Знижений поріг їх нервово-психічної стійкості найчастіше ускладнюється низьким рівнем інтелекту, відсутністю належного виховання, слабо розвиненими прогностичними здібностями. Дії таких дітей можуть бути пов'язані з підвищеною агресивністю, що виявляється під час учинення різних злочинів, найчастіше насильницьких, – від звичайного хуліганства до розбійних нападів і вбивств. Основною складовою цієї групи є не просто бездоглядні, а безпритульні діти, які потребують спеціального корекційного педагогічного й медичного впливу [305, с. 157–158].

Типологічні властивості бездоглядних мають різний ступінь вираженості, різноманітні поєднання, тому можна виокремити проміжні або змішані типи, яким притаманні різні компенсаторні властивості особистості, а отже, і різна поведінка в криміногенних ситуаціях.

У вітчизняній кримінології (М. Ю. Валуйський, В. В. Голіна, Б. М. Головкін, О. В. Лисодєд [66], О. М. Джужа, В. В. Василевич, Т. Л. Кальченко, О. Г. Колб [43], В. О. Коновалова, В. Ю. Шепітько [152], М. М. Кушнір [173]) визначено типології злочинців за мотивами вчинення злочинів. На підставі їх досліджень можна сформулювати такі групи безпритульних (бездоглядних) дітей, які вчиняють злочини за характером і змістом мотивації: а) з негативно-зневажливим ставленням до людської особистості, її найважливіших благ: життя, здоров'я, фізичної недоторканності (насильницький тип особистості); б) з корисливою спрямованістю (корисливий тип); в) з корисливо-насильницькою

спрямованістю; г) з легковажно-безвідповідальним і недбалим ставленням до вимог і обов'язків (необережні злочинці).

В умовах сьогодення діти, а саме безпритульні та бездоглядні, під час учинення злочинів використовують більш агресивні й жорстокі способи. Джерелом формування такої жорстокості дедалі частіше стає сім'я. Німецький кримінолог Г. І. Шнайдер встановив таку залежність: 64 % осіб, що в дитинстві та юності стали жертвами злочинів, у дорослому віці стають злочинцями, а з-поміж тих, хто не мав такого досвіду, – тільки 22 % [328, с. 358]. Згідно з результатами досліджень С. М. Абельцева, цей відсоток ще вищий: з-поміж дітей, щодо яких виявляли жорстокість, 75 % з них у дорослішому віці застосовують насильство до інших людей, а з-поміж дітей, які не зазнавали жорстокого ставлення, – лише 16 % [2, с. 198].

Під час розроблення заходів запобігання явищам безпритульності та бездоглядності також слід акцентувати увагу на супутніх виявах, а саме наркотизації та алкоголізації дітей, що засвідчують результати дослідницького проекту «Європейське опитування учнівської молоді щодо вживання алкоголю та наркотиків» (The European School Survey Project on Alcohol and Other Drugs – ESPAD), що реалізується в Україні з 1995 року. Опитування в межах проекту ESPAD проводять раз на чотири роки. Україна представлена у всіх проведених хвилях опитування, які відбулися 1995-го, 1999-го, 2003-го, 2007-го, 2011-го та 2015 року [307].

Опитування 2015 року в Україні проведено в 449 навчальних закладах, воно репрезентує вікову групу підлітків 15–17 років, які навчаються в загальноосвітніх школах (9–11 класи), професійно-технічних навчальних закладах (1–2 курс після базової середньої освіти) та вищих закладах освіти I–II рівнів акредитації (1–2 курс після базової середньої освіти). Загальна кількість опитаних визначеної вікової групи становить 7333 учні/студенти, з них до масиву даних включено відповіді 6674 респондентів (з них 3459 дівчат

і 3215 хлопців) [172]. Стисло проаналізуємо результати дослідження ESPAD 2015 року, які стосуються тематики дисертації:

– 12,1 % учнівської молоді зазначили про можливість за бажання «дуже просто» і «швидше просто» дістати марихуану або гашиш (коноплю). Частка тих, хто вважає, що дістати марихуану «неможливо» та «дуже складно», становить 59,9 % (серед дівчат – 63,4 %, а серед хлопців – 56 %). Що молодшими є респонденти, то менш доступною вважають марихуану: серед хлопців віком 15 років вважають недоступною та малодоступною 65,4 %, серед дівчат – 65,8 %; у віці 16 років таку відповідь дають 55,4 % хлопців і 64,9 % дівчат; у віці 17 років – 51,1 % хлопців і 61,0 % дівчат;

– майже чверть учнів/студентів мала у своєму житті можливість спробувати марихуану: 16,4 % 15-річних, 23,1 % 16-річних та 27,4 % 17-річних;

– серед усіх опитаних дітей уживали будь-які наркотики 11,3 %. Серед хлопців цей показник майже вдвічі вищий і становить 15,4 % на противагу 7,9 % серед дівчат. Серед 17-річних частка тих, хто має досвід уживання, удвічі більша, ніж серед 15-річних (13,3 % і 6,6 % відповідно);

– 7,6 % підлітків віком 15–17 років (9,4 % серед хлопців і 4,4 % серед дівчат) повідомили про вживання марихуани протягом останніх 12 місяців;

– протягом останніх 30 днів серед усіх опитаних марихуану вживали загалом 3,2 % учнівської молоді;

– кожен восьмий підліток віком 15–17 років курить щодня;

– кожен десятий опитаний курив кальян протягом останніх 30 днів;

– мають досвід уживання алкоголю 84 % (82 % серед хлопців і 86 % серед дівчат);

– кожен шостий підліток уживає алкогольні напої щотижня або частіше. Протягом останніх 30 днів: 41 % дівчат і 32 % хлопців вживали вино; 34 % молодих людей віком 15–17 років уживали пиво (48 % хлопців і

26,5% дівчат); 30 % споживали слабоалкогольні напої; кожен п'ятий підліток уживав міцні алкогольні напої.

Також Україна є учасником міжнародного дослідницького проекту «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді» («Health Behaviour in School-aged Children» – HBSC). Уже проведено чотири хвилі опитування (2002 року опитано 5267 осіб; 2006-го – 6535 осіб, 2010-го – 10 343 особи, 2014-го – 11 390 осіб) з метою аналізу впливу соціального середовища на формування здоров'я учнівської молоді віком 11–17 років, зокрема батьківської сім'ї та шкільного оточення. Результати дослідження формують уявлення про оцінку здоров'я та спосіб життя української молоді: режим харчування, сприйняття власного тіла, фізичну активність, психологічний клімат і комфорт, образи та насильство, шкідливі звички, статеву культуру й поінформованість про ВІЛ/СНІД [21, с. 5].

Рівень поширеності куріння серед опитаних осіб за результатами 2014 року становить: перейшли від спроб до звички курити щодня 7 % учнівської молоді, серед яких 46,2 % – учні професійно-технічних навчальних закладів; серед 15-річних дівчат – 5 % курять, а серед 17-річних – кожна десята; серед хлопців перші спроби курити тютюн найчастіше припадали на вік 11 років і раніше. Серед дівчат – 14 років; 32 % опитаних зазначили, що більшість друзів їхньої компанії курять часто; серед респондентів, у кого більшість друзів часто курить, 33 % курять щодня [21].

Уживання алкоголю: 44,8 % учнів принаймні один раз у житті вживали алкогольні напої (від 13,7 % 10-річних учнів до 76,2 % – 17-річних); 8,6 % учнів повідомили, що вперше вживали алкоголь у віці 11 років або молодше; 18% 17-річних респондентів уживали алкоголь 30 і більше днів протягом життя; майже 36,9 % хлопців і 38,7 % дівчат мали у своєму житті досвід так званого binge drinking; принаймні один раз протягом життя близько 26,5 % учнів віком 10–17 років були п'яними. У віці 10 років цей показник становить

5,7 %, у віці 17 років – 60,7 %. Частота вживання марихуани: марихуану вживали протягом життя 8,9 % респондентів. Така тенденція стосується і вживання наркотиків за останні 30 днів (0,4 % – серед 13-річних учнів та 5,7 % – 17-річних); вік першого вживання марихуани найчастіше припадає на вік 15–16 років [21, с. 11].

Важливість даних щодо поширеності алкоголізму та немедичного вживання наркотиків серед безпритульних і бездоглядних дітей засвідчує така інформація: 75,5 % охопленої опитуванням учнівської молоді проживає в повних сім'ях, 8 % – у реструктурованій родині [21, с. 7].

Дитина, яка перебуває в стані сп'яніння, значно швидше, ніж дорослий, утрачає над собою контроль, може втратити можливість критично ставитися до своєї поведінки, стати збудливим, грубим, черствим і злісним, навіть стосовно найближчих людей, можлива поява байдужості, млявості, апатії, водночас, загострення агресивності, схильності до антисуспільних, невмотивованих учинків, кульмінацією яких може бути вбивство або вчинення іншого насильницького злочину. Властиві неповнолітнім вікові особливості, зокрема нерозвиненість навичок самоконтролю в поведінці, нерідко виявляються в них у стані сп'яніння, вчиненні більш тяжких злочинів, ніж дорослими, що перебувають в аналогічному стані, вони вирізняються підвищеною імпульсивністю, байдужістю до наслідків, жорстокістю [108, с. 27].

Значною є роль пияцтва як віктимогенного фактора, коли поведінка жертви, що перебуває в стані алкогольного сп'яніння, нерідко стає умовою, що сприяє вчиненню злочинів. Особи, які вживають алкоголь чи наркотики, є потенційними жертвами злочинних посягань тому, що в стані сп'яніння вони не можуть оцінювати ситуацію, яка склалася. Крім того, неспроможність останніх через безпорадний стан, у якому вони перебувають майже постійно, реально оцінювати ситуацію та за необхідності чинити адекватний опір іншим

антисупільним елементам призводить до того, що вони стають «потенційними жертвами» [212, с. 108–109].

Актуальність наукового дослідження проблем зловживання дітьми алкогольними напоями та/чи наркотичними засобами з позицій кримінології полягає ще й у тому, що таке зловживання є однією з основних детермінант учинення ними низки злочинів. Також дієвим заходом профілактики бездоглядності та безпритульності є подолання сімейної кризи, розпаду сімей тощо.

Протягом останніх років соціологічні дослідження рівня безпритульності та бездоглядності в Україні, а також учинення такою категорією правопорушень не проводили. Лише 2011 року Український інститут соціальних досліджень ім. Олександра Яременка на прохання ЮНІСЕФ здійснив дослідження «Підлітки, які живуть чи працюють на вулиці: актуальні акценти для ефективної профілактики ВІЛ». Було опитано по 200 безпритульних дітей у Дніпропетровську, Донецьку і Миколаєві.

За даними цього дослідження, 96 % опитаних дітей, що живуть чи працюють на вулиці, зловживають алкоголем, 22 % – ін'єкційні наркомани, 65 % дівчат погоджуються на статеві стосунки за винагороду, а 7 % хлопців вступають у статеві контакти з чоловіками за гроші. Лише 13 % із них користуються презервативами. Дві третини опитаних підлітків не перебувають на контролі в жодній з державних служб чи відомств. Дві третини опитаних дітей живе на вулиці без постійного місця мешкання. З них на вокзалах живуть 27% опитаних дітей, 19 % – у помешканнях друзів чи знайомих, у покинутих будинках – 18 %, у випадкових знайомих – 10 %, у каналізації – 8 % і 1 % – в інтернатах. Кількість дітей, які входять до групи ризику щодо можливості зараження ВІЛ-інфекцією, за результатами дослідження, становить 85 тисяч. Результати дослідження засвідчують, що державна система протидії безпритульності дітей неефективна [307; 329].

Таким чином, вивчення особистості бездоглядного неповнолітнього має важливе значення для того, щоб вплинути на її поведінку й не допустити її переходу на злочинний шлях або вчинення повторного злочину, тобто є передумовою науково обґрунтованої профілактики злочинної поведінки неповнолітніх.

Розглянуті вище явища призводять до деформації системи цінностей особистості, що виразно виявляється в дітей. Наслідком цього є переважання в характері таких негативних рис, як агресивність, жорстокість, егоїзм, почуття власної переваги, що призводять до девіантної та делінквентної поведінки дитини. Зазначене ускладнюється незадовільним фізичним і психічним станом здоров'я, провокує виникнення й розвиток нових захворювань, наприклад дромоманії.

Висновки до розділу 2

Встановлено особливості злочинів, учинених безпритульними і бездоглядними дітьми, за способом і мотивацією злочинів, їх наслідками, механізмом поведінки злочинця і жертви, впливом на правопорушення сімейно-побутових і супутніх їм обставин, роллю дорослих. Підтверджено, що злочини цієї категорії в структурі усієї злочинності відрізняються високим рівнем латентності (за експертними оцінками, рівень злочинності дітей у 3–4 рази перевищує офіційно зареєстрований). Більшість злочинів мають корисливу мотивацію (65,0 %) і майже кожен п'ятий – вчинений у складі групи (близько 25,0 % крадіжок і грабежів учинено внаслідок підбурювання з боку дорослих). Опитування безпритульних дітей віком 14–18 років, які вчинили корисливо-насильницькі злочини, свідчить про те, що 44,0 % з них – виховувались у багатодітних сім'ях, у тому числі вимушено переселених зі східних областей; 85,0 % – зазнали експлуатації або насильства з боку

ровесників та дорослих на вулиці та вдома; 51,0 % – вживали алкоголь, психотропні речовини, нюхали клей; 9,0 % – втекли зі спеціалізованих закладів; 30,0 % – жебракували.

Незважаючи на те, що динаміка виявлення злочинів протягом 2015–2017 рр. демонструє тенденції до зменшення їх кількості на 23,1 % (з 8,3 тис. у 2015 р. до 6,7 тис. у 2017 р.), збільшується кількість вчинення зґвалтувань (у 2015 р. – 15 злочинів, у 2017 р. – 21 (+ 40,0 %), нанесення тяжких тілесних ушкоджень (у 2015 р. – 56, у 2017 р. – 68 (+ 17,7 %), хуліганств (у 2015 р. – 113, у 2017 р. – 131 (+ 13,7 %), розбійних нападів (у 2015 р. – 145, у 2017 р. – 163 (+ 11,0 %), шахрайств (у 2015 р. – 209, у 2017 р. – 215 (+ 2,8 %). Згідно з проведеним статистичним аналізом, близько половини усіх злочинів реєструються за ст. 185 КК України (59,7 %) та ст. 186 КК України (8,5 %).

На основі вивчення вітчизняних і зарубіжних наукових джерел щодо причин і наслідків безпритульності та бездоглядності, а також матеріалів опитувань здійснено розподіл таких чинників на соціально-економічні, морально-психологічні та сімейно-побутові. Усі вони впливають на особистість правопорушника як окремо, так і в комплексі.

Наголошено, що на злочинність безпритульних і бездоглядних дітей найбільшою мірою впливають: неспроможність сімей виконувати виховні функції (84,0 % опитаних працівників поліції); скрутне матеріальне становище сімей з дітьми (73,0 %); безкарність (52,0 %); асоціальний спосіб життя батьків (71,0 %); насильство щодо дитини (48,0 %); наркотизація та алкоголізація молодіжного середовища (39,0 %); економічна та інші види експлуатації дітей з боку дорослих (30,0 %); недосконалість системи опіки і піклування (25,0 %); психологічна схильність дитини до девіантної поведінки (17,0 %).

Віктимність дітей, як і латентність злочинності досліджуваного виду, слід віднести до явищ, що найбільшою мірою ускладнюють прогнозування стану злочинності, а також розроблення заходів запобігання. Головним

і найбільш стійким чинником віктимності є характеристики дитини, пов'язані з її віковими особливостями. Друге місце за ступенем значущості посідають ситуації, у яких перебуває дитина, і специфіка відповідної ролі, що вона виконує в певній ситуації. Позначаються також особистісні поведінкові (функціональні) характеристики потерпілих. До факторів віктимності неповнолітніх у генезисі злочинів має належати статева приналежність (у 92,0 % жертвами статевих злочинів є дівчатка), безпритульність жертв, уживання ними алкоголю і психотропних речовин, належність до певних молодіжних груп, зниження цензу моральності у свідомості дітей.

За віковими ознаками безпритульних і бездоглядних як потерпілих від злочинів виокремлено такі підгрупи: діти до 10 років, діти від 10 до 14 років, діти старше 14 років (першій віковій групі властива вікова віктимність, у другій і третій – вікова віктимність поєднується з поведінковою).

Серйозну небезпеку становлять насильницькі сексуальні злочини щодо безпритульних і бездоглядних дітей, зокрема: умисні вбивства (до 30 %), зґвалтування та насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом (з числа неповнолітніх потерпілих кожен третій – безпритульна та бездоглядна дитина), інші посягання на статеву недоторканість.

РОЗДІЛ 3

КОМПЛЕКС ЗАХОДІВ ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИНАМ, ЯКІ ВЧИНЯЮТЬСЯ БЕЗПРИТУЛЬНИМИ ТА БЕЗДОГЛЯДНИМИ ДІТЬМИ

3.1. Загальносоціальні заходи запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми

Сучасний стан дитячої безпритульності та бездоглядності в Україні, а також кількість злочинів, що вчиняються такими дітьми, дає підстави стверджувати, що державі не вдається вживати ефективних заходів щодо попередження цього негативного явища, вона й досі ще не створила відповідних управлінських механізмів протидії йому. В умовах несприятливої економічної ситуації, кризи інституту сім'ї важливе значення мають превентивні заходи держави щодо соціального сирітства та злочинності безпритульних і бездоглядних дітей. У країні давно постала нагальна потреба розроблення дієвої стратегії в галузі профілактики негативних соціальних відхилень, зокрема безпритульності, що враховуватиме позитивний зарубіжний досвід [53, с. 114].

Протистояння злочинності та правопорушенням з боку суспільства, держави різноманітними засобами й методами впливу на ці соціально негативні явища здійснюють двома основними шляхами: по-перше, через покарання; по-друге, шляхом усунення загрози протиправного посягання, завчасного попередження небезпеки, недопущення того, що може завдати шкоди благам і цінностям, які охороняє закон. Видається обґрунтованим зауваження В. В. Лунєєва, який зазначає, що вихід з кримінальної пастки, у яку загнало себе людство, полягає в розширенні й поглибленні соціально-

правового контролю над протиправною поведінкою; контролю кримінально-правового та кримінологічного, з перевагою останнього як найбільш радикального й ефективного [183, с. 75].

У кримінології залежно від ієрархії причин, рівня спрямованості, мотивів та умов злочинів у кримінології [10; 43; 96; 113] досліджують три рівні запобігання злочинам: загальносоціальні та спеціально-кримінологічні й індивідуальні заходи запобігання злочинності. Мета в усіх випадках одна – не допустити вчинення злочину чи його повторення.

Загальносоціальна запобіжна діяльність у широкому значенні має на меті виявлення, усунення й нейтралізацію причин та умов, що сприяють учиненню злочинів безпритульними та бездоглядними дітьми. Така діяльність може стати постійною функцією певних державних органів і громадських організацій лише тоді, коли для цього буде створено необхідні умови. По-перше, повинні сформуватися досить виразні уявлення про сутність цього явища, його причини. По-друге, для розвитку соціально-профілактичної діяльності необхідні відповідні матеріально-технічна й організаційна бази. Слід акцентувати увагу й на законотворчому процесі, розробленні законодавчих актів, спрямованих на захист прав та основоположних свобод людини і громадянина. Загальносоціальною запобіжною діяльністю слід вважати комплекс соціально-політичних, економічних, правових, ідеологічних, організаційних та інших запобіжних заходів, спрямованих на розвиток господарства, підвищення матеріального рівня життя населення, культури і свідомості громадян [53, с. 121].

Вагомий внесок у теоретичне розроблення та практичне втілення засобів, способів, методів запобігання правопорушенням зробили такі вчені, як Ю. В. Александров, Ю. М. Антонян, М. М. Бабаєв, І. Г. Богатирьов, В. І. Борисов, Р. В. Вереша, В. В. Голіна, Б. М. Головкін, О. М. Гумін, І. М. Даньшин, О. М. Джужа, А. О. Джужа, А. І. Долгова, А. П. Закалюк,

А. Ф. Зелінський, Ю. Ф. Іванов, О. М. Костенко, В. М. Кудрявцев, В. В. Кузнецов, І. П. Лановенко, О. М. Литвинов, В. В. Лунєєв, В. Т. Маляренко, С. І. Нежурбіда, М. І. Хавронюк, Л. В. Франк та ін. Попри досягнення в цій сфері, аналіз джерельної бази засвідчує, що нині в кримінології використовують декілька термінів, найбільш поширеними з яких є «попередження», «профілактика», «запобігання» і «припинення» злочинів. У кримінології профілактику визначають як суспільно-державний процес, основна спрямованість якого – усунення причин та умов, що сприяють відхиленню в поведінці людини, і запобігання вчиненню нею правопорушень [47].

Поняття «попередження злочинності» А. Ф. Зелінський трактує як «систему заходів, яких уживає суспільство для того, щоб стримувати зростання рівня злочинності, знизити його шляхом усунення та нейтралізації причин та умов, що їй сприяють (профілактики), а також через запобігання та припинення окремих конкретних злочинів» [115, с. 140]. Профілактика – це сукупність заходів уповноважених законом суб'єктів щодо нейтралізації, блокування, обмеження дії причин та умов, які детермінують злочинну поведінку [69, с. 12]. Учені В. В. Голіна та А. Ф. Зелінський усі форми та заходи превентивного характеру об'єднують терміном «попередження», а «профілактику» тлумачать як заходи щодо усунення або нейтралізації криміногенних чинників.

Співвідношення понять «профілактика», «припинення» та «запобігання» найбільш точно, на наш погляд, визначили Ю. Ф. Іванов та О. М. Джужа. Профілактикою злочинності вважають багаторівневу систему державних і громадських цілеспрямованих заходів щодо виявлення, усунення, нейтралізації причин та умов злочинності. З огляду на це, профілактику розглядають як діяльність з усунення, нейтралізації чи ослаблення факторів, які породжують злочинність або сприяють їй. Припинення полягає в діях,

спрямованих на зупинення злочинної діяльності, що вже почалася, і на недопущення настання злочинного результату. Запобігання є діяльністю держави та суспільства, спрямованою на утримання злочинності на мінімальному рівні через усунення її причин й умов, а також на недопущення та припинення конкретних злочинів [124, с. 165]. Така позиція видається нам обґрунтованою та найбільш прийнятною.

Злочинність – соціальний процес, тому метою попередження є не її викорінення, а такий вплив, який цей процес перетворить на менш небезпечний, «приборканий» і підконтрольний. Однак усі спроби розмежувати ці поняття виключно на підставі тлумачення термінів є безрезультатними. Не завжди виявляється можливим перенести загальне значення термінів у термінологічний апарат науки без змін або значення термінів з одних наук в інші.

Унаслідок підрахунку й аналізу законодавчої та нормативно-правової бази України, що визначає заходи запобігання злочинності, кримінологи дійшли висновку, що використання терміна «запобігання» паралельно з терміном «попередження» є обґрунтованим і доцільним. На наш погляд, розмежування понять «профілактика» і «попередження» суперечить буквальному змісту зазначених термінів, протиставляти їх не слід, оскільки вони обстоюють єдину думку про необхідність боротьби зі злочинністю та іншими антигромадськими явищами.

Одне з головних місць у системі запобіжних заходів, зокрема запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми, посідає суб'єкт як носій предметно-практичної діяльності й пізнання, джерело активності, спрямованої на об'єкт [68, с. 61]. У деяких кримінологічних роботах поняття «суб'єкти соціального механізму запобігання злочинності» охоплює всі органи, організації, громадяни, які беруть участь у створенні передумов, умов або безпосередньому процесі

виявлення й усунення причин та умов, що сприяють учиненню злочинів, сукупність державних органів і громадських організацій та громадян, що на різних рівнях державної влади й управління планують заходи щодо запобігання злочинам, здійснюють керівництво цими заходами або їх безпосередню реалізацію, мають у зв'язку із цим певні права, обов'язки і несуть відповідальність за досягнення поставлених цілей [16, с. 133].

Конкретизуючи поняття суб'єкта спеціального запобігання злочинності, деякі дослідники вважають, що суб'єктом є державний орган, організація або особа, які цілеспрямовано здійснюють: запобігання злочинам; координаційно і субординаційно пов'язані з іншими суб'єктами; вибудовують свою діяльність згідно з командами «керівного механізму» системи; мають можливість вибору лінії поведінки залежно від стану об'єкта запобіжного впливу [32, с. 32–33].

Науковці І. М. Даньшин, В. В. Голіна, М. Ю. Валуйська суб'єктом запобігання злочинності вважають державні органи, громадські організації, соціальні групи, службові особи чи громадяни, які спрямовують свою діяльність на розроблення та реалізацію заходів, пов'язаних із випередженням, обмеженням, усуненням криміногенних явищ і процесів, що породжують злочинність і злочини, а також на недопущення їх на різних злочинних стадіях, у зв'язку із чим мають права, обов'язки й несуть відповідальність [81].

Знаний учений О. М. Джужа суб'єктами запобігання правопорушенням і злочинам вважає органи, установи, організації, підприємства, а також посадових осіб (службовців) й окремих громадян, яким законом дозволено або на яких покладено завдання та функції з виявлення, усунення, послаблення, нейтралізації причин й умов, які сприяють існуванню та поширенню злочинності загалом, її окремих видів і конкретних злочинів, а також утримання від переходу на злочинний шлях і забезпечення ресоціалізації осіб, схильних до вчинення злочинів (рецидиву) [95].

Поняття суб'єктів запобігання злочинам, що вчиняються дітьми, визначено в законодавчих актах України, воно охоплює: центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері сім'ї та дітей, центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері сім'ї та дітей, орган виконавчої влади Автономної Республіки Крим у сфері сім'ї та дітей, відповідні структурні підрозділи обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій, виконавчих органів міських і районних у містах рад (служби у справах дітей); уповноважені підрозділи органів Національної поліції; приймальники-розподільники для дітей (ПРД) органів Національної поліції; школи соціальної реабілітації та професійні училища соціальної реабілітації органів освіти; центри медико-соціальної реабілітації дітей закладів охорони здоров'я; спеціальні виховні установи Державної кримінально-виконавчої служби України; притулки для дітей; центри соціально-психологічної реабілітації дітей; соціально-реабілітаційні центри (дитячі містечка). У здійсненні соціального захисту і профілактики правопорушень серед дітей беруть участь у межах своєї компетенції інші органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи й організації незалежно від форми власності, окремі громадяни [241].

На підставі дослідження Я. М. Квітки [141, с. 80–84] можна запропонувати класифікувати суб'єктів запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми, у такий спосіб: 1) суб'єкти, що здійснюють координацію та управління діяльністю щодо запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми (Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, міністерства й інші центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування); 2) суб'єкти, які здійснюють запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми, поряд з

виконанням контрольних-наглядових і правоохоронних функцій (підрозділи Національної поліції, прокуратури, суди); 3) суб'єкти, що безпосередньо здійснюють індивідуальну профілактику злочинів, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми. До них належать: загальноосвітні навчальні заклади; притулки для дітей служби у справах дітей, соціально-реабілітаційні центри (дитячі містечка), центри медико-соціальної реабілітації закладів охорони здоров'я, різноманітні громадські організації.

Запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми, мають здійснювати всі суб'єкти залежно від компетенції та повноважень, які доцільно об'єднати в три групи: а) суб'єкти, які запроваджують загальносоціальні запобіжні заходи, – вищі органи законодавчої та виконавчої влади (Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини), центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері усиновлення та захисту прав дітей (Міністерство соціальної політики України), органи виконавчої влади Автономної Республіки Крим у сфері сім'ї та дітей, служби у справах дітей районних, районних у містах Києві та Севастополі держадміністрацій, виконавчих органів міських, районних у містах (у разі їх утворення) рад, сільських, селищних рад об'єднаних територіальних громад (служби у справах дітей) [220]. Окремі функції – головні державні соціальні інспектори та державні соціальні інспектори. Органом координації та контролю діяльності всіх установ запобігання бездоглядності й правопорушенням дітей є комісії з питань захисту прав дитини [220].

Загальне керівництво державною системою запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми, здійснює Президент України, який, згідно з Конституцією України, є гарантом прав і свобод людини та громадянина. Він визначає основні напрями діяльності держави із

захисту життєво важливих інтересів особи, суспільства й держави від внутрішніх і зовнішніх погроз [154]. Так, з метою посилення контролю за додержанням конституційних прав дитини, на підставі указу Президента України й на виконання міжнародних зобов'язань щодо соціального захисту дітей 2011 року створено інститут Уповноваженого Президента України з прав дитини [257]. Попри нетривалий період його функціонування, компетенція Уповноваженого змінювалася, зокрема шляхом встановлення принципів його діяльності, уточнення та доповнення завдань і повноважень, які залишаються недостатньо забезпеченими ресурсами, необхідними для їх виконання. Функціонування інституту Уповноваженого Президента з прав дитини сприяло посиленню уваги органів влади до проблем соціального захисту дітей шляхом розроблення комплексу заходів щодо забезпечення прав дітей як складової Національної стратегії у сфері прав людини; розроблення стратегії деінституалізації догляду дітей, що передбачає перехід від інституційного до сімейного догляду дитини; посилення співпраці з Верховною Радою України в частині вдосконалення законодавчих норм щодо захисту прав дітей в умовах збройного конфлікту; залучення громадського сектору до моніторингу дотримання прав дітей в установах і тих, що перебувають на території проведення антитерористичної операції [88].

Верховна Рада України як єдиний законодавчий орган держави приймає законодавчі й інші нормативні акти про основи соціального захисту безпритульних і бездоглядних дітей. Зокрема, такі положення відображено в Конституції України [154], законах України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей» [245], «Про охорону дитинства» [246], «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» [241], «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» [253], «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» [227], «Про запобігання та

протидію домашньому насильству» [229], «Про соціальні послуги» [251], «Про Загальнодержавну програму “Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини” на період до 2016 року» [228], «Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» [252], «Про житловий фонд соціального призначення» [226] та інших нормативно-правових актах.

Водночас зауважимо, що у зв'язку з відсутністю базового закону «Про профілактику злочинів» чинна нормативна база не регулює в повному обсязі відповідні суспільні відносини. Інтересів єдності законодавчого регулювання не дотримано. Аналіз законодавчої бази дає підстави для висновку, що важливі питання застосування профілактичних заходів регулюються на рівні відомчих наказів та інструкцій, що, з огляду на гриф «для службового користування», є обмежені для загалу. Зазначене нерідко загострює проблеми дотримання законності під час реалізації діяльності з профілактики, запобігання та припинення злочинів, зокрема тих, що вчиняються безпритульними й бездоглядними дітьми. Передусім відсутність базового закону ускладнює реалізацію низки профілактичних заходів, що застосовують на ранніх стадіях профілактики, коли особа раніше не вчиняла злочинів, але кримінологічні прогнози з високою ймовірністю вказують на можливість його вчинення конкретною особою. На законодавчому рівні не визначено вичерпний перелік заходів, засобів ранньої індивідуальної профілактики, їх спрямованості, підстав і порядку застосування. Це стосується і дітей, які перебувають у складних умовах життя та виховання, мають асоціальну поведінку, систематично порушують навчальну чи трудову дисципліну. Отже, прийняття базового закону сприяло б усуненню цих прогалин [332]. У контексті положень Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» [241] недооціненою видається роль сім'ї у профілактиці правопорушень серед дітей, недостатньо уваги приділено

проблемі неухильності відповідальності за порушення законних прав та інтересів дітей. Саме тому ми схвалюємо пропозицію С. В. Якімова стосовно доповнення ст. 2 цього Закону України такими принциповими положеннями: 1 – «підтримка сім'ї та взаємодії з нею»; 2 – «забезпечення неухильної відповідальності за порушення законних прав та інтересів дітей»; 3 – «державна підтримка органів місцевого самоврядування й громадськості щодо профілактики та соціального захисту дітей» [332].

Необхідно також внести зміни й доповнення до Закону України «Про охорону дитинства» щодо покладання на служби у справах дітей при місцевих органах виконавчої влади та органах місцевого самоврядування здійснення цільових заходів з реінтеграції та соціалізації безпритульних і бездоглядних дітей, які вчинили правопорушення, зокрема до ст. 23¹ цього Закону (додаток В).

З метою здійснення парламентського контролю за дотриманням прав дитини призначено спеціального представника Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини [256] та створено в структурі Секретаріату Уповноваженого відповідний підрозділ, до повноважень якого віднесено питання моніторингу стану дотримання в Україні прав дитини, виконання Україною міжнародних зобов'язань у цій сфері та підготовка пропозицій щодо вживання заходів реагування з метою запобігання порушенням прав дитини або сприяння їх поновленню. За роки існування інституту Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини 2013 року наша держава вперше стала членом Європейської мережі омбудсменів з прав дітей.

Кабінет Міністрів України на підставі й на виконання Конституції України, указів Президента України, законів бере участь у розробленні й реалізації державної політики у сфері запобігання злочинності, забезпечення соціального становлення та розвитку дітей. Уряд у межах своєї компетенції здійснює керівництво міністерствами, державними комітетами, службами й

іншими підвідомчими йому органами щодо розроблення, реалізації та контролю за виконанням заходів з питань запобігання злочинності, зокрема серед безпритульних і бездоглядних дітей. Із цією метою він видає відповідні постанови й розпорядження, затверджує концепції та цільові програми із цього питання, упроваджує політику соціального становлення й розвитку дітей, недопущення поширення злочинності в їх середовищі, а також рекомендує органам місцевого самоврядування та виконавчої влади в межах засобів їх бюджетів розробляти і приймати комплексні регіональні програми із цих напрямів. Держава вже прийняла низку програм, спрямованих на посилення захисту прав дітей. Так, на період до 2020 року було затверджено Національну стратегію профілактики соціального сирітства. Її метою є створення належних умов для забезпечення реалізації права кожної дитини на виховання в сім'ї, запобігання поширенню соціального сирітства. Основні завдання стратегії спрямовані, зокрема, й на утвердження в суспільстві сімейних цінностей [199]. Відповідно до Державної цільової соціальної програми реформування системи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, від 17 жовтня 2007 року, у державі мають бути створені до 2017 року умови для реалізації державних гарантій і конституційних прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування [91].

Під час розроблення цих та інших заходів не враховано ситуацію, яка склалася у зв'язку з проведенням спочатку антитерористичної операції, а потім операції Об'єднаних сил в окремих районах Донецької та Луганської областях. Також не передбачено заходів, спрямованих на зменшення кількості безпритульних і бездоглядних дітей у разі подальших бойових дій, пов'язаних із можливою прямою агресією ворога чи силовим відновленням цілісності України й деокупацією цих територій, де також перебуває значна кількість безпритульних і бездоглядних дітей.

У контексті адміністративної реформи, розпочатої в грудні 2010 року, реорганізовано Міністерство у справах сім'ї, молоді та спорту та ліквідовано Державний департамент з усиновлення та захисту прав дитини, правонаступником яких було визначено спочатку Державну службу молоді та спорту при Міністерстві освіти і науки, молоді та спорту України, а згодом – Мінсоцполітики.

Передання функцій соціального захисту й забезпечення прав дітей зазначеному центральному органу влади створило певні передумови для покращення ефективної взаємодії між окремими соціальними службами та закладами, які покликані забезпечувати надання послуг соціально вразливим категоріям дітей і сім'ям з дітьми. Важливим напрямом роботи служби у справах дітей є своєчасне виявлення таких сімей і проведення з ними відповідної профілактично-виховної роботи, спрямованої на збереження для дитини її біологічної родини.

Водночас унаслідок безсистемного започаткування реформи, що супроводжувалася тривалою невизначеністю структури й підпорядкування органів виконавчої влади та соціальних закладів на регіональному і місцевому рівнях, загострилися проблеми чіткого визначення та повноти повноважень органів і служб у справах дітей для формування й реалізації політики загалом щодо дітей, а не тільки захисту прав найвразливіших груп, а також розмежування функцій між різними управлінськими рівнями. Скасування нормативу штатної чисельності працівників служб у справах дітей спровокувало її скорочення на 16 % 2011 року – I півріччя 2016 року, що послабило кадровий потенціал системи управління й негативно позначилося на якості забезпечення прав дітей. Знизився рівень фінансування заходів соціального захисту дитини, виявом чого стала нестабільність фінансового забезпечення Загальнодержавної програми, скорочення більше ніж удвічі обсягу бюджетних коштів за період її виконання (2010 року – 845 806,94 тис.

грн; 2011-го – 161 561,69 тис. грн; 2012-го – 328 111,3 тис. грн; 2013-го – 270 119,4 тис. грн; 2014-го – 213 094,9 тис. грн; 2015-го – 436 247,6 тис. грн; 2016-го – 408 518,1 тис. грн) [88, с. 122].

Наприклад, у Великій Британії діяльність недержавного сектору у сфері соціальних послуг фінансується державою на 26 %, Фінляндії – 57 %, Німеччині – аж 83 %, оскільки надання соціальних послуг є функцією недержавних суб'єктів. В Україні держава забезпечує функціонування закладів, які надають соціальні послуги, лише на 17 % [73].

Безпосереднє ведення справ і координацію діяльності щодо забезпечення захисту прав дітей, зокрема дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій і збройних конфліктів, покладено на центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері усиновлення та захисту прав дітей, органу виконавчої влади Автономної Республіки Крим у сфері сім'ї та дітей, служби у справах дітей районних, районних у містах Києві та Севастополі держадміністрацій, виконавчих органів міських, районних у містах (у разі їх утворення) рад, сільських, селищних рад об'єднаних територіальних громад (служби у справах дітей) [220]. Органом координації та контролю діяльності всіх установ із запобігання бездоглядності і правопорушенням дітей є комісії з питань захисту прав дитини [299].

Однак вони працюють здебільшого на громадських засадах, що стримує їх діяльність у нових соціальних умовах. Останніми роками робота районних і міських комісій із захисту їхніх прав зводиться переважно до підготовки для розгляду персональних справ дітей-правопорушників, батьків та осіб, які їх заміщають. Ці комісії перетворилися на адміністративні суди для дітей. Профілактичні функції втрачено, правовий статус координатора боротьби зі злочинністю безпритульних і бездоглядних дітей став формальним.

Причинами цього є надмірне навантаження цих органів, обмеженість організаційного та матеріального ресурсів, відомчий підхід до проблем молодого покоління тощо. Ця частина їхньої діяльності за обсягом перевищує навантаження судових органів, якщо врахувати, що підготовче й виконавче провадження за цими матеріалами, а саме канцелярсько-технічне забезпечення такої роботи, комісії здійснюють своїми силами, зокрема силами одного штатного працівника (часто поєднує ці функції з іншими). За таких умов створити, очолити й забезпечити функціонування регіональної системи запобігання злочинності безпритульних і бездоглядних дітей вони не можуть.

Формальним є право комісій перевіряти стан роботи підрозділів у справах дітей. На практиці таку роботу не проводять, з огляду на її складність і відсутність у комісій на це сил і засобів, а також брак відповідних фахівців.

Позитивним зрушенням на шляху усунення цих суперечностей стало утворення Міжвідомчої комісії з питань охорони дитинства [258]. Основними завданнями Комісії є: сприяння забезпеченню координації дій органів виконавчої влади з питань охорони дитинства; підготовка пропозицій щодо формування і реалізації державної політики з питань захисту прав та інтересів дітей; визначення шляхів, механізмів і способів вирішення проблемних питань, що постають під час реалізації державної політики у сфері охорони дитинства.

Така комісія відповідно до покладених на неї завдань: здійснює аналіз стану й причин виникнення проблем у процесі реалізації державної політики у сфері охорони дитинства; вивчає результати діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ й організацій з питань, що належать до її повноважень; проводить моніторинг стану виконання органами виконавчої влади покладених на них завдань з реалізації державної політики у сфері охорони дитинства; бере участь у розробленні проектів нормативно-правових актів,

спрямованих на забезпечення виконання пріоритетних завдань державної політики у сфері охорони дитинства; подає Кабінетові Міністрів України розроблені за результатами своєї роботи пропозиції та рекомендації; схвалює та подає в установленому порядку на розгляд Президента України щорічну державну доповідь про становище дітей в Україні та стан реалізації державної політики у сфері охорони дитинства [258].

Урядовими рішеннями щодо функціональних обов'язків державного соціального інспектора [219] запроваджено головного державного соціального інспектора та державного соціального інспектора: посадові особи структурних підрозділів з питань соціального захисту населення районних, районних у містах Києві та Севастополі держадміністрацій, виконавчих органів міських, районних у містах (у разі створення) рад наділені повноваженнями щодо здійснення контролю за правильністю надання державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям, допомоги на дітей одиноким матерям, яку призначають з урахуванням доходу сім'ї, субсидії для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг, придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива та компенсації додаткових витрат на оплату комунальних послуг в умовах підвищення цін і тарифів на послуги, за цільовим використанням коштів державного бюджету, спрямованих на цю мету. Водночас у Порядку виявлення сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах, надання їм соціальних послуг і здійснення соціального супроводу таких сімей [234] передбачено, що соціальний працівник чи фахівець із соціальної роботи системи центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді має діяти на підставі оцінки потреб сім'ї (особи) у наданні соціальних послуг. Інструментарій діагностування стану дитини, її сім'ї не враховує всіх потреб дитини, не забезпечує участь дитини, її батьків, інших членів сім'ї в процесі оцінювання,

не передбачає застосування міждисциплінарного підходу до розв'язання дитячих проблем [88].

Водночас у сфері управління соціальними процесами регіональних систем високим є ступінь централізації, сильною – владна вертикаль, а також наявний конфлікт повноважень органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування. За такої ситуації цілком очевидною є необхідність здійснення реформи децентралізації влади, яка у вітчизняних умовах передбачає передання значних повноважень і бюджетів від державних органів органам місцевого самоврядування за принципом субсидіарності.

Посилення ролі територіальної громади та її відповідальності за розвиток послуг щодо соціального захисту дітей об'єктивно зумовлене реформою децентралізації влади й управління, однією з найбільш всеохопних реформ, визначених у Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» [199].

Відповідно до законів України «Про місцеве самоврядування в Україні» [237] та «Про місцеві державні адміністрації» [238], функції щодо створення умов для виховання та/або влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, захисту особистих та майнових прав й інтересів дітей, інших заходів щодо соціального захисту дітей покладено на місцеві державні адміністрації. Крім того, районні, районні в містах Києві та Севастополі державні адміністрації, виконавчі органи міських, районних у містах, сільських, селищних рад є органами опіки та піклування [311]. Згідно з основними положеннями прийнятого в межах реформи місцевого самоврядування [255] Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» [223], такими органами також є виконавчі органи рад об'єднаних територіальних громад. Мінсоцполітики рекомендувало утворити у виконавчих органах таких рад (з огляду на їх фінансування на рівні міст обласного значення) відповідні структурні підрозділи або покласти повноваження у сфері захисту прав дітей на відповідальних працівників

виконавчого органу, а також визначити їхнім основним завданням забезпечення реалізації державної політики у сфері захисту прав дітей і здійснення майже всіх функцій, визначених законодавством у сфері соціального захисту дітей органам місцевого самоврядування [191]. Таким чином, усі об'єднані територіальні громади законодавчо наділені повноваженнями щодо соціального захисту дітей, які мають здійснюватися за відповідальності органів і посадових осіб місцевого самоврядування, а також брати участь у заходах, спрямованих на запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми.

Головним недоліком діяльності виконавчих органів рад об'єднаних територіальних громад є відсутність регіональних програм, спрямованих на профілактику дитячої злочинності, безпритульності та бездоглядності, запобігання поширенню негативних явищ у підлітковому середовищі (наркоманії, алкоголізму, токсикоманії). Саме тому органам місцевої влади запропоновано розробити й запровадити зазначені вище регіональні програми.

Практика засвідчила, що не всі виконавчі органи міських рад мають у своєму складі службу у справах дітей. Унаслідок цього основні рішення з питань соціального захисту дітей приймають на рівні району, лише за наявності належних організаційних умов – на рівні міста чи району в місті. Нелогічне зменшення кількісних показників кризових категорій сімей з дітьми в умовах соціально-економічної кризи та збройного конфлікту в Україні (від 102 924 сім'ї 2009 року до 73 182 сім'ї 2015 року) свідчить про неспроможність територіальних громад виконувати навіть обмежені повноваження органів місцевого самоврядування (насамперед, через надмірну слабкість матеріально-фінансової бази) [88].

Отже, в умовах децентралізації влади актуалізується необхідність розвитку спроможності територіальних громад забезпечувати реалізацію державної політики у сфері захисту прав та інтересів дітей; нагальним

залишається питання збереження та вдосконалення механізму чіткої міжвідомчої взаємодії щодо забезпечення прав та інтересів дитини на рівні територіальної громади [88].

У другу групу входять суб'єкти, які реалізують спеціально-кримінологічні заходи запобігання: державні органи, що здійснюють правоохоронні та наглядові функції (Національна поліція, спеціальні виховні установи Державної кримінально-виконавчої служби України, органи прокуратури), і суд.

Правоохоронні органи виконують значний обсяг роботи щодо здійснення профілактичної діяльності. Їх роль у цій справі визначається різноманітністю та широтою компетенції, широким спектром повноважень щодо здійснення оперативно-розшукової, адміністративно-юрисдикційної, кримінально-процесуальної та інших видів діяльності в боротьбі з антигромадськими явищами й злочинами, що вчиняються, зокрема безпритульними та бездоглядними дітьми.

Унаслідок реформи правоохоронних органів і реформи у сфері кримінальної юстиції стосовно дітей [155] ліквідовано кримінальну міліцію у справах дітей з переданням її функцій уповноваженому підрозділу Національної поліції – ювенальній превенції. На цей підрозділ і на ПРД Національної поліції України [216] покладено основні завдання із запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми.

Основними завданнями підрозділів ювенальної превенції є: профілактична діяльність, спрямована на запобігання вчиненню дітьми кримінальних й адміністративних правопорушень, виявлення причин та умов, які цьому сприяють, ужиття в межах компетенції заходів для їх усунення; ведення профілактичного обліку дітей, схильних до вчинення правопорушень, і проведення з ними заходів індивідуальної профілактики; участь в установленні місцеперебування дитини в разі її безвісного зникнення чи

отримання даних для цього в межах кримінального провадження, відкритого за фактом її безвісного зникнення; ужиття заходів щодо запобігання та протидії домашньому насильству, учиненому дітьми та стосовно них, а також жорстокому поводженню з дітьми; ужиття заходів щодо запобігання дитячій бездоглядності, зокрема здійснення поліцейського піклування щодо неповнолітніх осіб; провадження діяльності, пов'язаної із захистом права дитини на здобуття загальної середньої освіти [128].

До основних завдань ПРД належать: проведення індивідуальної профілактичної та виховної роботи з дітьми, запобігання вчиненню ними протиправних дій; виявлення причин та умов, що призводять до вчинення дітьми злочинів і правопорушень; дотримання прав дітей; взаємодія з органами державної влади, навчальними закладами і громадськими організаціями з питань проведення профілактичної та виховної роботи з дітьми, поміщеними до такого приймальника-розподільника [128].

Крім зазначених підрозділів, запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми, у структурі Національної поліції паралельно з основними функціональними обов'язками здійснюють такі підрозділи: карний розшук – запобігання підготовленим і припинення вже початих злочинів дітьми; розшук безпритульних та бездоглядних дітей, зокрема які вчинили злочин; слідчі підрозділи, у яких запроваджено спеціалізацію кримінальних проваджень щодо розслідування злочинів, що вчиняються дітьми, а також найбільш повне виявлення в процесі розслідування причин злочину й умов, що сприяли його вчиненню; патрульна поліція (виявлення безпритульних і бездоглядних дітей); підрозділи превентивної діяльності, зокрема дільничні офіцери поліції (виявлення безпритульних та бездоглядних дітей, батьків, які ставлять їх у скрутне становище, здійснення запобіжних заходів щодо таких осіб; запобігання підготовленим і припинення вже початих злочинів дітьми).

Попередження найбільш небезпечних видів злочинів, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми (групових і повторних), здійснюють апарати карного розшуку, які виявляють під час проведення оперативно-розшукових заходів причини й умови злочинів, уживають у межах своєї компетенції заходи щодо їх усунення. Співробітники апаратів карного розшуку беруть участь у проведенні спільних заходів щодо попередження злочинів, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми; здійснюють оперативно-розшукові заходи серед дітей-правопорушників і на підставі отриманої оперативної інформації здійснюють цілеспрямовану роботу з виявлення організованої групи або злочинного угруповання дітей. Безпосередньо співробітники карного розшуку здійснюють оперативно-розшукову діяльність щодо попередження та припинення злочинів, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми; забезпечують підвищення рівня оперативної поінформованості про таких дітей-правопорушників і здійснення цілеспрямованих заходів щодо виявлення та роз'єднання підлітково-молодіжних груп антигромадської спрямованості.

Ефективність попередження конкретних злочинів, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми, залежить від реальної можливості апаратів карного розшуку мати інформацію про підготовлюваний або вчинений злочин. Власний досвід практичної діяльності засвідчує, що відомості, які надходять до апаратів карного розшуку по лінії дітей-правопорушників, використовують лише на 30–35 %, решта осідає без належної перевірки і профілактичного використання. Ураховують лише ті повідомлення, які мають значення для розкриття актуальних злочинів, не використовують можливості для запобігання їм чи припинення аналогічних злочинів. На думку практичних працівників карного розшуку, негативно позначається на профілактиці злочинів дітей надмірна гуманність кримінальної політики щодо них: наприклад, суди намагаються уникати

обмеження свободи дітей як під час кримінального провадження, так і після призначення покарання. У зв'язку із цим співробітники карного розшуку майже позбавлені можливості проводити оперативно-розшукові заходи щодо дитини-злочинця, а в останнього формується впевненість у безкарності за вчинені дії.

У діяльності підрозділів Національної поліції України, що здійснюють діяльність, пов'язану з профілактикою правопорушень серед безпритульних і бездоглядних дітей, немає методики збору, систематизації, зберігання та оцінювання кримінологічної інформації щодо осіб, які підлягають профілактичному впливу. Прогнози майбутньої поведінки дітей-правопорушників не розробляють, плани індивідуально-профілактичної роботи зазвичай є загальними, поверхневими. Це заважає співробітникам поліції правильно організувати комплексне, цілеспрямоване вивчення особи дитини-правопорушника, якісно прогнозувати її майбутню поведінку, що позначається на кінцевих результатах діяльності правоохоронних органів.

Важливим компонентом реформи у сфері кримінальної юстиції стосовно дітей стало запровадження спеціалізації суддів щодо розгляду справ щодо таких осіб, а в структурі Генеральної прокуратури України створено управління, у регіональних прокуратурах – відділи ювенальної юстиції. У прокуратурах місцевого рівня ці функції покладено на спеціально визначених прокурорів. Водночас демократичні зміни в системі кримінального судочинства в Україні супроводжувалися й певними обмеженнями прав дітей.

Так, скасування норми про прокурорський нагляд за додержанням і правильним застосуванням Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» [241] загострило наявні проблеми, пов'язані з відсутністю єдиної системи контролю суб'єктів соціального захисту дітей. Критеріями обрання суддів, уповноважених здійснювати кримінальне провадження щодо дітей, встановлено лише стаж роботи (не

менше ніж десять років), досвід здійснення кримінального провадження в суді й високі морально-ділові та професійні риси, що зумовлюватиме формальний характер спеціалізації суддів. Поряд із гуманізацією процесу утримання та виховання дітей, які перебувають у конфлікті із законом, залишається застарілою система спеціальних виховних установ Державної пенітенціарної служби України. Певні заходи перехідного періоду спричинили зміни в системі забезпечення прав дітей і дещо послабили контроль за дотриманням їх на національному, регіональному й місцевому рівнях [88].

Третя група об'єднує суб'єктів, що безпосередньо здійснюють індивідуальну профілактику злочинів, які вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми: загальноосвітні навчальні заклади; притулки для дітей служби у справах дітей, соціально-реабілітаційні центри (дитячі містечка), центри медико-соціальної реабілітації закладів охорони здоров'я, різноманітні громадські організації.

Визначаючи значення освіти в профілактиці та попередженні бездоглядності дітей, слід зазначити про концепцію модернізації української освіти. Роль освіти зумовлена завданнями переходу до демократичної та правової держави, ринкової економіки, необхідністю подолання відставання країни від світових тенденцій економічного й суспільного розвитку. У сучасному світі значення освіти як найважливішого чинника формування нової якості економіки та суспільства посилюється одночасно з впливом людського капіталу. Українська система освіти здатна конкурувати із системами освіти передових країн. Постає потреба активної підтримки з боку громадськості в проведенні освітньої політики, відновлення відповідальності й керівної ролі держави в цій сфері, глибокої та всебічної модернізації освіти, що передбачає виділення ресурсів і створення механізмів їх ефективного використання відповідно до законів України «Про освіту» [244], «Про вищу освіту» [218], Указу Президента «Про Національну стратегію розвитку освіти

в Україні на період до 2021 року» [240]. Найважливішою функцією органів управління освітою в роботі з дітьми за місцем проживання є організація виховної діяльності. Саме загальноосвітні школи, крім своїх загальних завдань, здійснюють контроль за поведінкою, схильностями дітей, а також контроль сімейної обстановки.

Робота із запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми, неможлива без розвитку мережі спеціалізованих установ для дітей, які потребують соціальної реабілітації. До основних повноважень таких установ належать: здійснення утримання та соціальної реабілітації безпритульних дітей, надання їм допомоги з улаштування життя та повернення в сім'ю; розроблення і реалізація програм навчання з урахуванням диференційованих підходів до стану здоров'я й відхилень у поведінці; надання медичної допомоги безпритульним і бездоглядним дітям, які перебувають у соціально небезпечному становищі; виявлення дітей, які потребують допомоги держави, і повернення їх у сім'ю або направлення до відповідних установ системи профілактики бездоглядності та правопорушень дітей.

Позитивним досвідом діяльності громадських організацій у профілактиці правопорушень, які вчиняються дітьми, зокрема безпритульними та бездоглядними, є діяльність так званих дитячих омбудсменів [295].

Способом подолання проблеми дитячої безпритульності може бути об'єднання всіх соціальних програм для безпритульних дітей і створення єдиного державного інституту, що буде опікуватися дітьми. Одним із варіантів розв'язання цієї проблеми є надання додаткових повноважень Уповноваженому Президента України з прав дитини як спеціалізованому омбудсмену з прав дітей. Світовий досвід засвідчує ефективність такої

діяльності в США, Норвегії, Гватемалі, Перу, Канаді, Іспанії та низці інших країн [53].

Широкий спектр причин та умов, які сприяють поширенню злочинів, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми, і виявляються на загальному й індивідуальному рівнях у різних сферах суспільного життя, визначають багаторівневий та різноплановий характер діяльності суб'єктів запобігання правопорушенням серед цієї категорії осіб.

Пріоритетом загальносоціальних заходів запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми, слід розглядати формування в дітей світогляду й поведінки, що відповідають прийнятим у суспільстві цінностям, нормам і стандартам, навичок ненасильницького спілкування та мирного розв'язання конфліктів, мотивації до правослухняної поведінки та поваги до прав людини; формування в батьків, законних представників дитини, інших осіб, на яких відповідно до закону покладено виховання дітей, світогляду, що ґрунтується на дотриманні прав дітей і мотивації до захисту прав дітей; підвищення рівня соціального захисту сімей з дітьми, збільшення розміру матеріальної допомоги дітям-сиротам і дітям-інвалідам; реформування освітніх закладів, належне фінансове забезпечення праці вчителів і вихователів. Такі заходи повинні бути спрямовані на подолання суперечностей і стабілізацію соціально-економічних, політичних, морально-психологічних, правових відносин у державі й суспільстві [81, с. 259].

Загальносоціальні заходи запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми, можна умовно об'єднати в такі групи.

Соціально-правові – покликані впливати на різні соціальні інститути суспільства з метою запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми. Важливим компонентом у структурі соціально-правових заходів запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми, має стати прийняття базового закону України, який

закріплюватиме засади профілактики (запобігання) злочинів у нашій державі. Оскільки остання Державна програма подолання дитячої безпритульності і бездоглядності та відповідна концепція були реалізовані ще 2010 року [230; 254], Кабінет Міністрів України повинен ініціювати розроблення та реалізацію нових загальнодержавних, регіональних програм соціальної підтримки неблагополучних сімей та безпритульних і бездоглядних дітей, які передбачатимуть: запровадження комплексних заходів, спрямованих на запобігання сімейному неблагополуччю, соціальному сирітству, насильству в сім'ї та жорстокому поводженню з дітьми як головних чинників учинення злочинів безпритульними та бездоглядними дітьми; покращення системного обліку й догляду за дітьми, які виявили схильність до асоціальної поведінки; систематичне здійснення інформаційно-просвітницької, пропагандистської роботи в сім'ях, серед дітей за місцем проживання та навчання, спрямованої на формування в особи стандартів позитивної поведінки, здорового способу життя.

Реалізація соціальних програм, підвищення добробуту, зростання рівня культури і свідомості громадян сприяють зменшенню кількості порушень соціальних норм. Навпаки, зволікання з вирішенням нагальних питань, ослаблення виховної роботи підвищують імовірність антигромадської поведінки. Негативні явища «паразитують» на порушеннях основних, позитивних закономірностей розвитку суспільства або їх оптимальної взаємодії.

Важливим компонентом загальносоціальних заходів запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми, є реформування системи кримінального правосуддя щодо дитини. Такі заходи повинні передбачати можливість виведення дитини, яка вчинила злочин, із системи кримінального правосуддя на підставі певних умов (наприклад, учинення вперше злочину невеликої або середньої тяжкості).

Особливості кримінального провадження щодо дитини, яка вчинила злочин, полягають в обов'язковості урахування вікових особливостей їх

розвитку та інтересів, захисті їхніх прав, забезпеченні ресоціалізації, профілактиці рецидиву злочинів, ефективному усуненні заподіяної потерпілому шкоди за активною участю дитини-правопорушника. Важливим аргументом під час прийняття рішення щодо дитини, яка вчинила кримінальне правопорушення, є забезпечення пріоритетності некарального реагування на правопорушення, застосування відновних програм у вигляді процедур відновного примирення з укладанням угоди з потерпілим та інших альтернативних заходів. Процесуальні дії щодо дитини повинні здійснюватися в порядку, що найменше порушує звичайний спосіб життя та відповідає її віковим і психологічним особливостям.

Також потребує вдосконалення система покарання за вчинені злочини дітьми, зокрема безпритульними та бездоглядними. Наприклад, звільнення від покарання неповнолітньої дитини із застосуванням примусових заходів виховного характеру – направлення неповнолітньої дитини до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до її виправлення на час навчального семестру з можливістю періодичного продовження строку перебування в установі залежно від її поведінки. У разі якщо дитина страждає на наркоманію або алкоголізм чи психічні розлади психіки, до неї застосовують примусові заходи медичного характеру.

Соціально-економічні заходи спрямовані на нейтралізацію криміногенних наслідків функціонування економічної сфери держави як на макро-, так і мікрорівні. Слушною є думка О. М. Джужі, який зазначає про позитивний вплив економічного становища держави на криміногенну ситуацію [43]. Соціально-економічні заходи передбачають: підвищення життєвого рівня сімей і дітей, поліпшення їх житлово-побутових умов; забезпечення змістовного дозвілля дітей з урахуванням інтересів окремих категорій і потреб; створення фондів допомоги, милосердя, соціального захисту та реабілітації безпритульних і бездоглядних дітей, у разі необхідності – організація державної системи психолого-психіатричної допомоги таким особам, раннє виявлення й діагностування відхилень у психічному розвитку

особи тощо. Ці заходи можуть бути передбачені в нових загальнодержавних цільових соціальних програмах, нових ініціативах Уряду нашої держави щодо підтримки становлення та розвитку сімей [292].

Ідеологічні та культурно-виховні заходи формують у членів суспільства морально-етичну свідомість на базі загальнолюдських цінностей. Вони через систему освіти повинні зберігати й розвивати усталені традиції, духовні здобутки соціальних програм, убезпечити від негативних явищ світового культурно-інтеграційного процесу, що спричинили зміни світогляду, ціннісних орієнтацій, соціального стану дітей [292]. Із цією метою необхідно створити міжвідомчу координаційну робочу групу у складі Міністерства юстиції України, Міністерства молоді та спорту України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства соціальної політики України, Міністерства внутрішніх справ України, Національної поліції України з метою розроблення сучасної державної політики щодо дітей для вдосконалення системи її виховання й освіти, методів реалізації соціально-економічних і духовних потреб. Необхідно розробити нову програму національно-патріотичного виховання дітей, спрямовану на подолання відчуженості молоді різних регіонів України та консолідацію української нації.

Технічні заходи перешкоджають заподіяння суспільно небезпечних наслідків шляхом застосування різних технологій, створення певних засобів і пристосувань, розроблення відповідних правил на виконання безпосередніх правоохоронних завдань. Державним органам влади необхідно розвивати наукове ставлення до проблеми для напрацювання науково обґрунтованих рішень, проводити моніторинг змін тенденцій середовища безпритульних і бездоглядних дітей, систематичні соціологічні заміри потреб дітей для своєчасної реакції на соціальні, психолого-педагогічні виклики сьогодення.

3.2. Спеціально-кримінологічні заходи запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми

Зменшення кількості вчинених правопорушень серед безпритульних і бездоглядних дітей є важливим завданням нашої держави, виконання якого вимагає здійснення комплексу заходів соціального, економічного, правового, морального й педагогічного спрямування.

Складні соціально-економічні процеси позначаються на криміногенній обстановці серед безпритульних або бездоглядних дітей, серед яких помітно знизився престиж знань, сумлінної праці, культури спілкування, загострилися проблеми правопорушень, які вони вчиняють.

Запобігання вчиненню злочинів безпритульними та бездоглядними дітьми – один з невід’ємних елементів сучасної організації суспільного життя, держава й суспільство має можливості для того, щоб стримати несприятливі тенденції цих явищ, забезпечити поступове зниження їх рівня та пом’якшення наслідків. Для цього необхідно розробити заходи соціального, економічного, виховного, організаційного, інформаційно-аналітичного, правового спрямування.

Спеціально-кримінологічні заходи розробляють і здійснюють стосовно різних видів злочинів і типів злочинної поведінки, різних сфер суспільного життя, соціальних груп, галузей господарства, оскільки вони мають особливості процесів детермінації.

Аспекти проблем, пов’язаних із профілактикою та подоланням дитячої бездоглядності, безпритульності, асоціальної поведінки дітей, розроблення заходів, спрямованих на запобігання злочинам, що вчиняються такими дітьми, досліджували у своїх працях О. В. Алексєєва, А. М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Бандурка, Т. І. Белавіна, В. О. Болотова, О. І. Бугера, В. В. Василевич, В. В. Вітвицька, В. Д. Воднік, Т. З. Гарасимів, В. В. Голіна, Н. М. Градецька, Л. Н. Гуменюк, Л. М. Давиденко, І. М. Даньшин, С. Ф. Денисов, О. М. Джу́жа,

А. І. Долгова, Ю. С. Завгородня, А. Г. Зінченко, В. М. Іващенко, О. М. Костенко, В. М. Кудрявцев, О. О. Лазаренко, І. П. Лановенко, А. Є. Михайлов, В. Ф. Мороз, І. І. Тимкович, Р. М. Ткач, А. П. Тузов, П. Л. Фріс, О. М. Чебан, Т. Н. Чернецька, А. М. Черниш, О. Д. Шинкаренко та інші вчені-юристи.

Спеціально-кримінологічні запобіжні заходи різноманітні, тому їх класифікують за різними критеріями. Наприклад, такі заходи поділяють на правові, моральні, організаційні, технічні тощо. Якщо враховувати стадії (етапи) запобіжного впливу, то слід виокремити заходи: контроль-наглядові; впливу на ситуацію, що склалася (виправлення несприятливих обставин); виховного впливу на осіб тощо. Інакше ті самі заходи можна згрупувати так: нейтралізаційні; компенсаторні; такі, що попереджають виникнення обставин, які сприяють соціальному відхиленню; ті, що усувають обставини; подальший контроль за профілактичною роботою та її результатами. Виокремлюють заходи профілактичного захисту і профілактичного впливу; групової й індивідуальної профілактики; самопрофілактики; виховні і примусові; регламентовані й не регламентовані законом [53, с. 121]. Запобігання на спеціально-кримінологічному рівні органічно доповнює та конкретизує загальносоціальні запобіжні заходи завдяки цілеспрямованості, спеціалізованості й локалізованості в часі та просторі стосовно певних об'єктів і суб'єктів, термінів проведення тощо.

Поряд з прямими зв'язками між загальносоціальними та спеціально-кримінологічними заходами профілактики існує своєрідний зворотний зв'язок: останні не тільки ґрунтуються на перших, використовуючи антикриміногенний потенціал суспільного розвитку загалом, а й сприяють йому, усуваючи досить значні перешкоди на його шляху.

Спеціально-кримінологічні заходи запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми, становлять сукупність заходів, спрямованих на усунення причин і умов, а також обставин, що

сприяють виникненню таких антисоціальних явищ серед дітей або конкретних злочинних виявів.

Спеціально-кримінологічні заходи здійснюють стосовно окремих категорій осіб – безпритульних і бездоглядних дітей, які опинилися у складній життєвій ситуації, а також щодо дітей-правопорушників і злочинців. Причому набір цих заходів й органи, які їх застосовують, різні залежно від об'єкта профілактичного впливу.

Напрями профілактики злочинів, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми, безпосередньо впливають із причин й умов її формування. Тому запобігання таким злочинам на спеціально-кримінологічному рівні передбачає цілеспрямовану роботу щодо усунення недоліків у галузі сімейного, шкільного виховання дітей, організації їхнього дозвілля, а також підвищення ефективності діяльності органів, що здійснюють протидію злочинності.

Причини виникнення й поширення цього явища багатоаспектні. Вони мають комплексний характер, обумовлені системою правових і соціально-політичних умов функціонування держави, нормами суспільної моралі, становищем інституту сім'ї в суспільстві. Українські родини на сучасному етапі виявилися майже не підготовленими до повноцінного виховання дітей і підтримання родинних зв'язків [53, с. 116]. Останніми роками додалися такі напрями, як вплив на безпритульних і бездоглядних дітей із психічними відхиленнями, бездоглядність, безпритульність, дитячу проституцію, загальне нівелювання порушень прав дитини та їх захист.

Традиційно виокремлюють ранню профілактику злочинів, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми, профілактику рецидиву злочинів серед таких дітей, постпенітенціарну профілактику. Кожному із цих напрямів відповідає свій рівень спеціально-кримінологічної профілактики.

Сутність ранньої профілактики полягає в наданні допомоги безпритульним і бездоглядним дітям, які опинилися в несприятливих умовах

життя і виховання ще до того, як вони здійснять протиправний вчинок або злочин. Рання профілактику реалізують шляхом нагляду за дотриманням правових норм, які регулюють ці умови, надання соціальної допомоги і захисту прав безпритульних та бездоглядних дітей у різних формах. Також необхідно усувати джерела несприятливого впливу, здійснювати корекцію неправильного розвитку особистості, нормалізувати умови життя й виховання конкретної дитини. Ця діяльність покладена здебільшого на органи соціального захисту населення.

Загалом спеціально-кримінологічна профілактика спрямована на створення умов для виправлення безпритульних і бездоглядних дітей, що систематично вчиняють правопорушення і схиляють до думки, що невдовзі ця дитина може вчинити злочин. Основну роль на цьому етапі відіграють правоохоронні органи. Вони використовують методи тотального контролю за поведінкою безпритульних і бездоглядних дітей, їхніми зв'язками, проведенням дозвілля тощо.

Відповідно до наказу Голови Національної поліції України від 17 липня 2017 року, у складі Департаменту превентивної діяльності створено Управління ювенальної превенції, на яке покладено такі завдання:

- профілактична діяльність, спрямована на запобігання вчиненню дітьми кримінальних й адміністративних правопорушень, виявлення причин і умов, які цьому сприяють, ужиття в межах своєї компетенції заходів для їх усунення;

- ведення профілактичного обліку дітей, схильних до вчинення правопорушень, проведення з ними заходів індивідуальної профілактики;

- участь в установленні місцеперебування дитини в разі її безвісного зникнення чи отриманні даних для цього в межах кримінального провадження, відкритого за фактом її безвісного зникнення;

- ужиття заходів щодо запобігання та протидії домашньому насильству, учиненому дітьми й стосовно них, а також жорстокому поводженню з дітьми;

– ужиття заходів щодо запобігання дитячій бездоглядності, зокрема здійснення поліцейського піклування щодо неповнолітніх осіб;

– провадження діяльності, пов'язаної із захистом права дитини на здобуття загальної середньої освіти [128];

– превентивна робота з дітьми; протидія і попередження випадків сімейного насильства; робота з дітьми, які порушили закон; супровід дітей, які залишилися без батьківського піклування; розшук дітей [65].

Зіставивши завдання новостворених підрозділів ювенальної превенції [128] із завданнями, які раніше були покладені на КМСД [127], можна констатувати, що основним видом діяльності перших визначено профілактичну роботу. Зокрема, вони не виконують завдання, які здійснювала КМСД (розкриття кримінальних правопорушень, учинених дітьми; організація та реалізація заходів індивідуальної профілактики з дітьми, що вчинили адміністративні та кримінальні правопорушення, були засуджені до покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, звільненими зі спеціальних виховних установ). Крім того, згідно з новим законодавством, значно звужуються повноваження працівників підрозділів ювенальної превенції щодо розшуку дитини, яка безвісти зникла: якщо раніше до повноважень працівника КМСД належало проведення слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій у кримінальному провадженні за фактом безвісно зниклої дитини (за дорученням слідчого чи прокурора), то співробітники підрозділів ювенальної превенції таких повноважень не мають.

Приймальники-розподільники здійснюють свою роботу з урахуванням віку, ступеня педагогічної занедбаності, суспільної небезпечності осіб, раніше вчинених ними злочинів, а також обставин, що мають значення для застосування заходів виховного впливу. Виховно-профілактична діяльність, утворюючи систему соціально-педагогічних впливів, покликана спонукати дитину до роботи над собою для зміни своєї особистості, втримати її від негативних учинків надалі. Ці дії (на відміну від схожих або близьких, що

реалізують інші профілактичні структури), здійснюють у специфічних умовах соціальної ізоляції та режиму.

Перебування дитини в умовах ПРД надає можливість його співробітникам вивчити особистість неповнолітнього шляхом включення в той чи інший різновид рольової діяльності, виявити справжні захоплення, нахили та здібності.

Поглибленого вивчення особистості дитини досягають шляхом узагальнення й аналізу інформації: про причини та умови бездоглядності, правопорушень неповнолітніх; умови життя і виховання в сім'ї, дитячих навчально-виховних установах; характер взаємин з батьками або особами, що їх замінюють, однолітками; джерела негативного впливу на дітей; причини самовільного припинення навчання, роботи, залишення родини, навчального чи навчально-виховного закладу.

Знаючи особливості особистості неповнолітнього, можна прогнозувати його подальшу поведінку в умовах свободи, про що слід інформувати правоохоронні органи за місцем проживання дитини.

Щорічно в такі установи потрапляє значна кількість дітей, які становлять оперативний інтерес для підрозділів Національної поліції, оскільки чимало з них мали антигромадський спосіб життя, брали участь у вчиненні злочинів, інших правопорушень, були об'єктом злочину, зазнавали фізичного чи психічного насильства або можуть мати інформацію про конкретні факти правопорушень чи осіб, які їх учинили. У зв'язку із цим на посадових осіб ПРД покладено такі обов'язки:

- 1) з'ясовувати умови життя й виховання дитини в сім'ї, її особистісні риси, інтереси, причини самовільного залишення закладів для дітей, причини вчинення злочинів або правопорушень, установлювати осіб, які втягують дітей у злочинну діяльність;

- 2) проводити індивідуальні виховні заходи з дітьми, яких утримують у ПРД, акцентуючи увагу на розвитку позитивних нахилів та інтересів, усуненні недоліків у поведінці, залученні до навчання та праці;

3) інформувати органи державної влади про причини вчинення правопорушень дітьми, яких утримували в ПРД, подавати пропозиції щодо їх усунення, а також щодо поліпшення організації навчання й виховання дітей;

4) здійснювати контроль за санітарним станом приміщень ПРД, своєчасним проведенням санітарної обробки дітей, їх одягу, речей, постільної білизни й організацією харчування [216].

Для вдосконалення діяльності ПРД, на наш погляд, слід перебудувати методи діяльності та розширити їхні функції. Зокрема, при них можна створити спеціальні притулки для дітей, наділені правом утримувати, навчати й виховувати дітей, направлених іншими установами, або тих, що звернулися самостійно, і дітей до поліпшення умов сімейного виховання чи передання їх до державних установ. Крім того, ПРД, які мають у штаті медичних працівників, психологів й оснащені необхідним медичним обладнанням, можуть проводити огляд дітей із сімей, у яких батьки позбавлені батьківських прав, під час оформлення їх у дитячі будинки та школи-інтернати, спеціальні навчально-виховні заклади. Зазначені функції ПРД істотно розширили б можливості правоохоронних органів у наданні різного виду допомоги дітям.

Ефективність попередження конкретних злочинів дітей безпосередньо залежить від реальної можливості апаратів карного розшуку володіти інформацією про підготовлюваний або вчинюваний злочин. Власний досвід роботи в поліції засвідчив, що значну кількість відомостей, що надходять в апарати карного розшуку щодо дітей, не завжди ефективно використовують, решта осідає без належної перевірки та профілактичного використання. Беруть до уваги лише ті повідомлення, які мають значення для розкриття актуальних злочинів, не використовують можливості для їх відвернення чи припинення аналогічних злочинів.

За офіційною інформацією Департаменту комунікації Національної поліції, прийнято рішення про закріплення функції розшуку дітей виключно за підрозділами карного розшуку, а основною функцією Управління ювенальної превенції в зазначеному напрямі буде запобігання випадкам

зникнення дітей, а також недопущення їх рецидиву. Для розшуку безвісти зниклих дітей репрезентовано створення спільних груп, до складу яких входитимуть представники ювенальної превенції та карного розшуку. Чи буде такий механізм взаємодії ефективним – покаже час, проте в будь-якому разі таке управлінське рішення потребує узгодження з чинними нормами та подальшого формального закріплення [103, с. 64].

Відповідно до положень п. 17 ст. 23 Закону України «Про Національну поліцію» [239], до повноважень поліції належать у межах компетенції, визначеної законом, здійснення контролю за дотриманням вимог законів та інших нормативно-правових актів щодо опіки, піклування над дітьми-сиротами й дітьми, позбавленими батьківського піклування, ужиття заходів щодо запобігання дитячій бездоглядності, правопорушенням серед дітей, а також соціального патронажу щодо дітей, які відбували покарання у виді позбавлення волі.

Важливим компонентом запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми, є направлення осіб, які не досягли віку 18-ти років та вчинили домашнє насильство в будь-якій формі (дитина-кривдник) щодо іншої дитини, для проходження просвітницько-профілактичних чи корекційних програм, винесення заборонного припису особі (кривднику), притягнення її до адміністративної відповідальності в разі невиконання такого припису відповідно до ст. 173² КУпАП [145]. Інструкція з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України [128] передбачає направлення для проходження просвітницько-профілактичних чи корекційних програм дитиною-кривдником і винесення термінового забороненого припису стосовно кривдника.

Дієвим інструментом поліції є «зелені кімнати», у яких відбувається робота з підлітками, що перебувають у конфлікті із законом, зокрема з тими, які вчинили насильство в сім'ї. Водночас в Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України [128] не

передбачено заходів у таких закладах. Вважаємо за необхідне додатково в ній передбачити:

– здійснення первинного вивчення поведінки, проблем та особистості дітей, засуджених до покарань у вигляді громадських робіт, виправних робіт, звільнених від відбування покарання з випробуванням, та їхніх сімей, передання матеріали до центрів соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді та кримінально-виконавчої інспекції;

– збирання й узагальнення інформацію про осіб, які втягують дітей у злочинну діяльність.

Повноваження поліції обмежуються випадками протиправних дій дітей або дорослих, покликаних за законом здійснювати виховання, навчання та утримання дітей. За співробітником поліції збережено повноваження адміністративного затримання, складання протоколу про адміністративне правопорушення, однак обов'язково повинні долучатися служби соціальної допомоги, попри те, що відчутним є брак соціальних притулків. Ті функції, які раніше виконували співробітники ПРД, мають виконувати співробітники поліції на підставі різних договорів із соціальними службами, тобто, наприклад, з'ясувати особу дитини, визначити її соціальний статус, причетність до вчинення правопорушень тощо.

Важливим компонентом діяльності поліції щодо запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми, є передбачений ст. 31 та 41 Закону України «Про Національну поліцію» такий превентивний поліцейський захід, як поліцейське піклування, яке слід здійснювати щодо неповнолітньої особи віком до 16-ти років, що залишилася без догляду.

Поліція відповідно до законодавства України [227] здійснює особливу форму державної турботи про дітей, що залишилися без піклування батьків.

До заходів, які слід застосовувати під час здійснення поліцейського піклування щодо дітей, належить надання медичної, правової, психологічної, побутової та матеріальної допомоги, а основним суб'єктом превентивної діяльності повинен стати шкільний офіцер поліції.

Наприклад, відповідно до Угоди про партнерство між МВС України та МОН України [180] від 29 лютого 2016 року, протягом 2016/2017 навчального року в навчальних закладах міст Івано-Франківськ, Львів, Одеса та Київ запроваджено експериментальну модель співпраці навчальних закладів і поліції «Шкільний офіцер поліції», метою якої є сприяння діяльності закладів освіти щодо профілактики правопорушень серед дітей та створення безпечного навчального середовища. З початку 2017/2018 навчального року триває другий етап такої діяльності вже на території юрисдикції п'яти управлінь патрульної поліції, що охоплюють 7 міст, а також 4 пілотні.

Шкільні офіцери поліції працюють у партнерстві з учнями, учителями, адміністрацією, керівництвом школи, батьками, іншими органами поліції та громадою задля створення й підтримки здорової та безпечної шкільної громади. Угода визначає коло завдань шкільного офіцера поліції, а саме: проведення просвітницько-профілактичних занять з учнями за програмою «Школа і поліція»; проведення індивідуальних зустрічей з учнями та (або) їхніми батьками (особами, які їх замінюють); забезпечення своєчасного й ефективного реагування на виклики керівників навчальних закладів; участь у батьківських зборах і педагогічних радах; проведення інформаційно-роз'яснювальної роботи серед батьків та педагогічних працівників щодо попередження негативних явищ в учнівському середовищі. Угода визначає обов'язки шкільного офіцера поліції: бути присутнім у школі та проводити профілактичну роботу з учнями, залучаючи їх до позитивних видів діяльності; планувати та впроваджувати разом із відповідальною особою заходи, спрямовані на попередження правопорушень серед учнів, а також заходи реагування на інциденти, які сталися на території школи; встановлювати й підтримувати конструктивні, довірливі стосунки з адміністрацією навчального закладу, учителями, учнями та їхніми батьками; брати участь у засіданнях рад із профілактики злочинності, за потреби – у зборах батьківських комітетів і педагогічних нарадах у навчальному закладі; пропагувати законослухняну поведінку серед учнів та поширювати серед них

відповідні інформаційні матеріали; забезпечувати своєчасне й ефективне реагування (реагувати) на виклики відповідальної особи; інформувати персонал навчального закладу, представників батьківських комітетів, учнівського самоврядування щодо негативних явищ у молодіжному середовищі; інформувати батьків щодо порядку дій та установ, з якими потрібно зв'язатися у випадку зникнення дитини; надавати допомогу жертвам правопорушень; виконувати інші обов'язки згідно з чинним законодавством України. Офіцер може бути також консультантом, допомагаючи працівникам школи визначати необхідні дії в разі насильницької поведінки, та пояснювати процедури поліцейського розслідування [198]. Загалом цю діяльність на постійній основі здійснюватимуть 87 патрульних поліцейських в 11 містах. Постає питання: чому цю програму реалізовує Управління патрульної поліції, а не інші підрозділи (Управління ювенальної превенції чи Департамент превентивної діяльності, до компетенції яких належать питання профілактики). Причому в Угоді міститься норма про те, що на посаду шкільного офіцера поліції може бути призначена особа, яка пройшла спеціальне навчання (тобто має бути за освітою педагогом або психологом), система ж підготовки офіцерів патрульної поліції поки що не передбачає набуття навіть основ педагогіки чи дитячої психології [103, с. 66].

Важливим компонентом у профілактичній діяльності поліції є поліцейське піклування, яке передбачене ст. 41 Закону України «Про Національну поліцію» [239]. Наслідком поліцейського піклування є передання дитини батькам (біологічним матері та батькові дитини) або усиновителям, опікунам, піклувальникам чи органам опіки й піклування. Якщо дитина зазнала пошкоджень, після оцінювання її стану здоров'я поліцейський має ухвалити рішення про необхідність надання медичної допомоги самостійно або із застосуванням кваліфікованої медичної допомоги (наприклад, викликати швидку допомогу або звернутися безпосередньо до лікаря в заклади охорони здоров'я, які повинні цілодобово приймати дітей і надавати

їм необхідну медичну та психологічну (за наявності в закладі охорони здоров'я психолога) допомогу) [129].

Поліцейський зобов'язаний негайно повідомити особі зрозумілою для неї мовою підставу застосування поліцейського заходу, а також роз'яснити право отримувати медичну допомогу, давати пояснення, оскаржувати дії поліцейського, негайно повідомити інших осіб про її місцеперебування. Про кожне застосування поліцейського заходу поліцейський одразу повідомляє за допомогою технічних засобів відповідального поліцейського в підрозділі поліції. У разі наявності достатніх підстав вважати, що передання особи тривало довше, ніж це необхідно, відповідальний поліцейський у підрозділі поліції зобов'язаний провести перевірку для вирішення питання про відповідальність винуватих у цьому осіб. Поліцейський зобов'язаний надати особі можливість негайно повідомити про своє місцеперебування близьких родичів, членів сім'ї чи інших осіб за вибором цієї особи, а також батьків або усиновителів, опікунів, піклувальників, орган опіки та піклування про місце перебування неповнолітньої особи [114, с. 164–167].

Ефективним компонентом у системі спеціально-кримінологічних заходів запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми, є виявлення батьків, які передають дітей іншим особам для жебрацтва, проституції, торгівлі людьми, трансплантації органів, що є однією з первинних ланок соціально небезпечного становища дитини – залучення її до антигромадського способу життя та подальшого вчинення нею злочинів. У таких випадках, згідно зі ст. 22 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» [229], якщо у зв'язку із вчиненням домашнього насильства стосовно дитини вона не може проживати зі своїми батьками, іншими законними представниками, на час подолання причин і наслідків домашнього насильства дитина може бути влаштована до родичів, у сім'ю патронатного вихователя, до центру соціально-психологічної реабілітації дітей, притулку для дітей служб у справах дітей, інших установ для дітей незалежно від форми власності та підпорядкування, у яких створені

належні умови для проживання, виховання, навчання та реабілітації дитини відповідно до її потреб. Однак належне виконання цієї норми пов'язано з низкою факторів: недостатня кількість центрів соціальної реабілітації дітей; слабо розвинена служба, що вилучає дітей з умов, що загрожують їхній безпеці; слабка матеріально-технічна база і недостатня штатна чисельність комісій у справах дітей і захисту їхніх прав та органів опіки й піклування; слабка матеріальна і штатна забезпеченість служби соціального патронажу неблагополучних сімей. Крім того, неналежно розроблено механізм виявлення дітей, схильних до бродяжництва та вчинення правопорушень, які потребують захисту держави; зрідка виносять постанови про притягнення до відповідальності батьків або посадових осіб, які порушують права дітей; недостатній рівень професійної підготовки окремих співробітників системи профілактики бездоглядності (безпритульності) та правопорушень серед таких дітей – призводять не тільки до низького рівня попереджувальної діяльності, а й до рецидиву злочинів дітей.

Спеціально-кримінологічну профілактику мають здійснювати всі органи системи профілактики злочинності дітей, зокрема соціальні. Такі заходи реалізують у сімейному, шкільному й деяких інших напрямках.

Одним з основних завдань роботи підрозділів ювенальної превенції є виявлення дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах, і проведення відповідної профілактичної роботи з ними за допомогою працівників служби у справах дітей. За повідомленням Національної поліції спеціалісти служби у справах дітей спільно з фахівцями із соціальної роботи міського центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді здійснюють спільні відвідування родин, обстежують житлово-побутові умови та складають початкові акти оцінки потреб дитини/родини, які опинилися в складних життєвих обставинах [198].

Під час інспектування сімей спеціалісти служби у справах дітей, центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді проводять з батьками профілактично-виховні бесіди щодо створення належних умов для

проживання й виховання дітей. Їх попереджено про відповідальність за неналежне виконання батьківських обов'язків. Батькам надають роз'яснення про права дитини й обов'язки батьків, відповідно до законів України «Про охорону дитинства», «Про освіту» та Сімейного кодексу України. За результатами оцінювання потреб дитини складають індивідуальні плани соціального захисту на кожную дитину із залученням відповідних структурних підрозділів, здійснюють контроль за його виконанням. Сім'ї, діти з яких перебувають на обліку служби у справах дітей, як ті, що опинилися в складних життєвих обставинах, перебувають на соціальному супроводі центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Якщо проведена робота не дає позитивних результатів, служба у справах дітей порушує клопотання перед правоохоронними органами щодо притягнення цих батьків до адміністративної відповідальності за ст. 184 КУпАП. Якщо за результатами співпраці суб'єктів соціальної роботи вичерпано можливості покращити становище дитини в біологічній сім'ї, служба у справах дітей готує матеріали до суду про позбавлення цих батьків батьківських прав [198].

Важливим компонентом у заходах, пов'язаних із запобіганням злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми, є діяльність комісій з питань захисту прав дитини. Водночас практика засвідчила наявність деяких недоліків в організації діяльності таких комісій, зокрема формального підходу до розгляду питань, адже участь у діяльності комісії беруть представники управління освіти, охорони здоров'я, соціального захисту, органи у справах сім'ї та молоді, служби у справах дітей (тобто більшість структурних підрозділів державної адміністрації). Зазначене пов'язано з тим, що члени цієї комісії не здійснюють жодних заходів у вирішенні питання щодо захисту прав дитини, а необхідну роботу (проведення бесід з батьками, обстеження житлово-побутових умов дитини, збирання інформації про дитину та її батьків тощо) здійснює служба у справах дітей, яка доповідає про результати проведеної роботи на цій комісії та пропонує прийняти відповідне рішення. Прийняте комісією колегіальне

рішення навіть не підлягає оскарженню, адже комісія є лише консультативно-дорадчим органом, її рішення не оскаржують у порядку адміністративної юрисдикції. Після цього прийняті комісією з питань захисту прав дитини рішення оформлюють у розпорядження чи висновок державної адміністрації, що підписує голова цієї державної адміністрації [275, с. 22–23].

Попри те, що в розгляді одного питання стосовно конкретної дитини бере участь значна кількість спеціалістів, зокрема державних службовців, рішення органів опіки та піклування дедалі частіше стають необґрунтованими та невмотивованими, а громадяни втрачають довіру до органу, що зобов'язаний захищати права й інтереси дітей. Поділяючи думку С. Л. Савицької, можна дійти висновку, що функціонування декількох органів виконавчої влади з однаковими повноваженнями не поліпшує рівень захисту прав та інтересів дитини. Для цього повинен існувати один орган, наділений правом й обов'язками здійснювати контроль і захист прав та інтересів дітей із чіткою системою ієрархічної підпорядкованості, підзвітності, підконтрольності та належної взаємодії [275, с. 23], а до його створення необхідно підвищувати координаційну роль комісій з питань захисту прав дитини в роботі щодо забезпечення діяльності всієї системи профілактики; активізувати роботу щодо виявлення дітей, які опинилися у скрутній життєвій ситуації, надання їм усебічної допомоги для захисту прав та інтересів; реалізувати заходи щодо попередження злочинності, пияцтва та наркоманії серед безпритульних і бездоглядних дітей.

Оскільки значна кількість безпритульних і бездоглядних дітей не відвідує школи, а навчальні заклади мають значний виховний і профілактичний вплив на формування позитивних рис особистості дитини за участю колективу, цей фактор важливий ні трохи не менше, ніж сімейне виховання. Саме в школі дитина отримує базові знання, оволодіння якими необхідне для подальшого життя. Водночас ставлення педагогічних колективів шкіл до виконання вимог законодавства в галузі профілактики злочинів, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми, в аспекті

надання всебічної допомоги учням має утриманський характер. Робота з проблемними дітьми зазвичай обмежується напрямом щодо їх передання комісії з питань захисту прав дитини. З одного боку, органи у справах молоді запроваджують посади педагогів-психологів і соціальних педагогів у школах для роботи з важкими дітьми, а з іншого – керівники шкіл не можуть (або не хочуть) визначити коло обов'язків цих співробітників.

Слід розвивати мережі й активізувати роботу структур, зорієнтованих на раннє попередження правопорушень та інших антигромадських явищ серед дітей (соціально-реабілітаційні служби, кризові центри, що займаються проблемами сімейного насильства, допомога дітям, які залишилися без піклування батьків, корекційні освітньо-виховні установи відкритого типу, притулки, об'єднання батьків за місцем проживання та навчання дітей).

У межах шкільної програми для учнів 9-х класів уведено спеціальні розділи з правознавства, що розповідають про основні норми та правила законослухняної поведінки, відповідальність за вчинення злочинів й адміністративних правопорушень, вік її настання. Проте відчутним є брак кваліфікованих учителів, які здатні на належному рівні викладати правознавство. Крім того, у школах необхідно розробити гнучкі програми навчання для школярів з різними рівнями підготовки.

Для посилення контролю за поведінкою дітей слід поліпшити контакти вчителів, насамперед – класних керівників, з батьками. Щоб знизити негативний вплив факторів неповної, соціально неблагополучної сім'ї, необхідно активізувати роботу з виявлення сімей, у яких можуть бути безпритульні та бездоглядні діти, а також створювати спеціальні програми для таких батьків з метою їх навчання способів запобігання залученню їх дитини в злочинну чи іншу антигромадську діяльність. Крім того, слід навчати таких батьків основ психології, щоб вони могли налагодити контакт зі своєю дитиною, мати на неї вплив, прищепити елементарну правову культуру.

Відомо, що серед дітей поширеним є беззмістовне проведення дозвілля, часто пов'язане з уживанням спиртних напоїв, наркотичних засобів і

психотропних речовин, що призводить врешті-решт до подальшого вчинення правопорушень. Проте саме у сфері дозвілля реалізуються їхні інтереси й потреби, особистісні та соціальні амплуа, розвиваються активність, творча ініціатива, триває пошук нових ціннісних орієнтирів шляхом вільного вибору видів діяльності. Потенціал дозвілля полягає в широких пізнавальних, просвітницьких, рекреаційних, творчих можливостях [59, с. 46].

Проблеми в організації вільного часу дітей стають одним із чинників девіантної поведінки, поширення дитячої бездоглядності. Стимулює деструктивну поведінку неорганізоване й неконтрольоване батьками, школою проведення вільного часу. Чимало дітей проводять вільний час на вулиці, яка демонструє їм не найкращі моделі поведінки. У значної кількості дітей і дорослих низьким є рівень культури організації свого дозвілля. Вона формується під впливом позитивних прикладів, духовності, атмосфери творчості та конкретних умов. Саме тому можна стверджувати, що в тих сім'ях, де не превалюють духовні цінності, не склалися традиції спільного змістовного проведення вільного часу, діти позбавлені позитивного прикладу, не вміють і часто не хочуть докладати зусиль для організації дозвілля, корисної для особистісного зростання [59, с. 50].

Тому ще однією важливою сферою запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми, є сфера дозвілля. Для того щоб діти не шукали собі занять на вулиці, слід не лише відроджувати систему профілактики в цій сфері, спортивні клуби, гуртки за інтересами тощо, а й забезпечити їх належне фінансування (оплата оренди приміщень і комунальних послуг, закупівля спортивного інвентарю, заробітна плата тренерів) з боку органів місцевого самоврядування або громад з метою безкоштовного їх відвідування дітьми. Одним з виходів із ситуації, що склалася, може стати облаштування у дворах будинків спортивних майданчиків, хокейних коробок, футбольних полів зі штучним покриттям, тенісних кортів, які діти могли б відвідувати безкоштовно.

Іншим напрямом системи профілактики через сферу дозвілля є розвиток таких форм трудової діяльності дітей, як залучення їх до благоустрою території, історико-архітектурних пам'яток, милосердя, передусім щодо надання допомоги дітям-інвалідам, наприклад, у засвоєнні загальноосвітніх шкільних предметів, розвитку в них професійних навичок з метою подальшого виконання посильної роботи вдома, залучення дітей до участі у фондах милосердя, благодійних організаціях, громадських об'єднаннях і рухах, релігійних конфесіях тощо.

Для профілактики вживання алкоголю необхідно реалізувати заходи щодо попередження продажу їм алкоголю. Для цього потрібно не тільки дбати про державний контроль за торговельними закладами, а й передбачити громадський. Слід також підвищувати правову культуру продавців. Однак жоден державний орган не зможе вплинути на дітей краще, ніж їхні батьки чи особи, які їх замінюють. Тому у справі профілактики неповнолітніх доцільно акцентувати увагу на впливі батьків, які повинні забезпечувати належні умови для виховання та розвитку дітей, стежити за колом їх спілкування, дозвіллям, прищеплювати дітям елементарні норми і правила культури, зокрема правової.

Отже, спеціально-кримінологічні заходи запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми, повинні здійснюватися з урахуванням причин і умов злочинності. Вони мають бути орієнтовані на досягнення індивідуальних особистісних змін, корекцію мікросередовища: сім'ї, шкільного оточення дитини, дозвілля, ґрунтуватися на неухильному дотриманні чинного законодавства.

У запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми, на спеціально-кримінологічному рівні часто виникають прогалини, пов'язані не тільки з недоліками в їх роботі, а й з об'єктивними факторами, складнощами в координації їхньої діяльності та міжвідомчої взаємодії, небажанням сім'ї і школи як головних соціальних виховних інститутів допомагати цим органам.

Якщо безпритульні та бездоглядні діти все ж таки були втягнуті в злочинну діяльність, серйозною проблемою є недопущення подальшої рецидивної злочинності, яка може бути як причиною, так і наслідком бездоглядності та безпритульності. Попередження рецидиву передбачає діяльність суду, прокуратури, органів Національної поліції щодо усунення причин та умов злочинної поведінки, виховну роль судового засідання, підтримку й допомогу в переході до нормального життя дітей, звільнених із місць позбавлення волі.

Із цього приводу професор В. В. Голіна зазначає, що рецидивна злочинність обумовлена загальними причинами й умовами, які сприяють злочинності загалом, та специфічними причинами і умовами, пов'язаними з обставинами вчинення першого злочину, процесом виконання покарання, постпенітенціарним періодом, що впливають на вчинення саме повторних злочинів [67, с. 189]. Досліджуючи проблеми рецидивної злочинності, необхідно враховувати низку специфічних детермінант, притаманних саме цьому виду злочинності.

Попередження рецидивної злочинності, стверджує А. О. Йосипів, є складним і багаторівневим процесом, пов'язаним зі специфікою причин цього виду злочинності. Складність такого процесу полягає в попередженні рецидивної злочинності дитини, засудженої до позбавлення волі. Процес формування особистості неповнолітнього злочинця повинен здійснюватися з урахуванням його вікових і психологічних особливостей. Перебуваючи в процесі становлення особистості та входження в суспільство, через несформованість світогляду та життєвих навиків, неповнолітні зазнають негативного впливу та часто обирають незаконний (легший) спосіб досягнення мети, оскільки процес перевиховання злочинця відбувається в середовищі, яке є глибоко дефектним у педагогічному й моральному аспектах [123, с. 138–139].

Позбавлення волі спричиняє моральні, психологічні та матеріальні збитки для засуджених, унаслідок чого принижується їх соціальна цінність і

посилюється відчуженість особи від суспільства. Понад 35 % тих, хто звільняється, потребують спеціального психологічного чи психіатричного втручання для відновлення пристосувальних механізмів, які ослаблені чи зруйновані. Без такої допомоги вони поповнюють ряди рецидивістів [30, с. 64].

Цілком імовірно, що особа, яка після перебування в місцях позбавлення волі продовжує дотримуватися норм, звичаїв і традицій тюремного світу, є адаптивною до нього й відповідних практик злочинного способу життя. Водночас без соціального контролю та підтримки держави й суспільства вона є дезадаптивною щодо поля легітимної культури правослухняної спільноти. Унаслідок бездіяльності держави та низької соціальної активності збільшується кількість молодих засуджених, які перебувають у місцях позбавлення волі, і частки рецидиву злочинів, що вчиняють особи молодого віку [49, с. 143].

Про такі наслідки свідчить дослідження М. Яцишина, який зазначає, що 49,2 % дітей, які відбули покарання, починають учиняти злочини впродовж першого року після його відбуття, 32,6 % – від року до двох, 8,4 % – від двох до трьох, 4,2 % – від трьох до чотирьох, 4,9 % – від чотирьох до п'яти, 0,7 % – від п'яти до шести років [335, с. 124].

Саме тому, стверджує О. Л. Караман, основним змістом соціально-педагогічної (соціально-виховної) та психологічної роботи з дітьми для їхньої ресоціалізації в слідчих ізоляторах є забезпечення профілактики правопорушень шляхом організації дозвілля осіб, узятих під варту, під час провадження досудового слідства: взаємодія із центрами соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді, спеціалісти яких проводять тренінги, просвітницьку та виховну роботу, надають юридичні консультації тощо, спрямовані на попередження рецидивів; загальноосвітнє навчання; заняття спортом; психологічна підтримка усвідомлення вини. Для виконання цих завдань у слідчих ізоляторах мають бути створені сприятливі умови: кімнати виховної роботи, спортивні кімнати або майданчики, навчально-консультативні пункти загальноосвітніх шкіл, бібліотеки, кімнати психологічного розвантаження [135, с. 62].

Чинний КВК України передбачає такі заходи ресоціалізації особистості дитини засудженого: дотримання режиму й самодисципліна (ст. 102 КВК України); суспільно корисна праця (у навчальних майстернях, з благоустрою території, підсобних господарствах тощо) (ст. 118–122 КВК України); усебічне (моральне, розумове, правове, трудове, естетичне, фізичне, санітарно-гігієнічне, статеве) виховання (ст. 124, 128 КВК України); загальна середня освіта (організація класної та позакласної роботи – факультативів, гуртків, секцій тощо) (ст. 125, 126 КВК України); професійно-технічна освіта (ст. 125, 126 КВК України); участь у самодіяльних організаціях і самоврядуванні (ст. 127 КВК України); звернення до релігії як засобу виправлення (ст. 128 КВК України); залучення громадськості та (органів місцевого самоврядування, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді, центрів зайнятості, медичних закладів, правоохоронних органів, навчальних закладів різних рівнів акредитації, громадських організацій, волонтерів тощо, формування з їх числа піклувальних рад та батьківських комітетів) (ст. 149 КВК України) [165].

На підставі вивчення наукових праць (О. М. Бойко, Т. Д. Кочубей [290] О. А. Васильченко [45], С. В. Коношенко [153], О. Л. Караман [136] та інших науковців [160]) можна запропонувати такі напрями соціально-педагогічної роботи з дітьми, засудженими в пенітенціарних закладах: отримання вищої освіти за дистанційною формою навчання; психологічна допомога (корекція негативних і девіантних рис особи, нейтралізація негативних соціально-психологічних явищ, властивих концентрованому середовищу правопорушників, надмірного звикання до умов ізоляції від суспільства тощо); підтримка соціально корисних зв'язків із сім'єю, друзями, колегами тощо.

Ці напрями потребують упровадження в КВК України, а також шляхом реалізації індивідуальних програм соціально-виховної роботи із засудженими, кварталних планів роботи начальника (старшого вихователя) відділення соціально-психологічної служби та використання принципів, форм, методів,

технологій соціально-педагогічної роботи, що обґрунтовані в наших попередніх працях.

У протидії злочинам, які вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми, і їх детермінантам пріоритетними мають бути не заходи кримінальної репресії, які можуть «хворобу» тільки ускладнити, а не вилікувати, а превентивні підходи.

У межах індивідуально-профілактичної роботи необхідно проводити комплексні міжвідомчі операції «Підліток», «Безпритульний», які дадуть змогу підвищити ефективність роботи, спрямованої на попередження бездоглядності та правопорушень неповнолітніх, виявляти й усувати причини й умови, що до них призводять. Для виконання таких програм слід активізувати роботу всіх служб Національної поліції, зацікавлених органів та установ з попередження правопорушень неповнолітніх; встановити умови, що сприяють учиненню злочинів; виявити дітей, які опинилися у складній життєвій ситуації, дітей-правопорушників, групи неповнолітніх негативної спрямованості; припиняти факти втягнення дітей у злочинну діяльність й антигромадські дії; уживати заходів щодо забезпечення прав і соціальних гарантій, надання допомоги малозабезпеченим сім'ям і групам ризику.

Серед спеціально-кримінологічних заходів запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми, найбільш перспективними видаються: збирання й узагальнення відомостей про дітей, які жебракують і бродяжать, а також дорослих осіб, які втягують дітей у злочинну діяльність, припинення їх протиправних дій, притягнення до відповідальності; взяття на постійний контроль дітей, звільнених від відбування покарання з випробуванням; посилення профілактичної роботи в загальноосвітніх закладах підрозділами ювенальної превенції з обов'язковим проходженням уповноваженими офіцерами спеціального навчання (перепідготовки та підвищення кваліфікації) з основ педагогіки та дитячої психології.

З метою узгодження положень національного законодавства з міжнародними стандартами захисту прав дітей обґрунтовано доцільність

звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітніх, які вперше вчинили нетяжкий або середньої тяжкості злочин у зв'язку з проходженням ними програм відновного правосуддя, зокрема медіації (на підставі ст. 45, 46 КК України [164]); встановлення додаткових обов'язків для неповнолітніх, звільнених від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру, з метою недопущення вчинення ними нового умисного злочину, зокрема альтернативних покарань у виді проходження корекційних програм ресоціалізації; закріплення у КВК України [165] додаткових заходів ресоціалізації засудженої дитини шляхом здобуття освіти за дистанційною формою навчання, проходження психокорекційних програм, залучення до соціально корисної діяльності.

3.3. Індивідуально-профілактичні заходи запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми

Закон України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульний дітей» передбачає профілактичну роботу щодо дітей. Зокрема, ст. 2 цього Закону [245], визначаючи основні терміни, пропонує дефініцію запобігання бездомності й безпритульності, що становить систему заходів, спрямованих на усунення правових, соціальних та інших причин виникнення бездомності та безпритульності, запобігання їм, а саме заходи щодо зниження ризику втрати особою прав на жилі приміщення й запобігання втраті цих прав, а також на запобігання виникненню негативних суспільних наслідків, пов'язаних із відсутністю в особи житла.

Діяльність зі здійснення індивідуальної профілактики злочинів, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми, попри актуальність окресленої проблеми, як напрям кримінологічного дослідження був лише поверхово висвітлений у працях Ю. А. Абросімової [4], І. Г. Бабенко [19],

Л. В. Кальченко [133], Л. В. Рень [271], О. М. Чебан [314] та інших кримінологів, педагогів і соціологів.

Так, О. М. Чебан у своїй дисертації доводить, що подальшого свого розвитку має дістати система віктимологічної профілактики серед безпритульних неповнолітніх як самостійний напрям індивідуального запобігання. Такий напрям можуть реалізувати заклади соціального захисту для безпритульних дітей. Останні спеціалізуються на корекційній, ресоціалізаційній та реінтегративній роботі [314]. Ю. А. Абросімова лише пропонує власну концепцію запобігання злочинності неповнолітніх на регіональному рівні як складової загальної концепції державної політики щодо неповнолітніх. Провідна ідея запобігання злочинності неповнолітніх реалізується шляхом: виховання моральності та поваги до закону в умовах сім'ї; своєчасного виявлення й усунення факторів, що впливають на протиправну поведінку неповнолітніх; ефективного запобігання злочинності неповнолітніх, яке посилює протидію злочинності загалом [4].

З огляду на зазначене, залишаються незагальненими індивідуально-профілактичні заходи запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми.

Загальним з-поміж компонентів попереджувальної роботи є індивідуальна профілактика – це насамперед вплив на тих осіб, від яких можна очікувати вчинення злочинів, та їхнє соціальне оточення [95]. У науковій літературі трапляється й більш конкретизоване визначення індивідуальної профілактики як «системи цілеспрямованого, організованого, з урахуванням педагогічних вимог виховного впливу на свідомість, почуття, волю профілактованої особи з метою усунення, нейтралізації, блокування в неї негативних й одночасно формування позитивних рис, стереотипів і звичок законослухняної поведінки» [13]; «заходи щодо цілеспрямованого коригування відхилень у розвитку особистості на початкових етапах

соціалізації, щоб не допустити вчинення особами протиправних дій, а також злочинного рецидиву» [120]; «конкретизація загальносоціальних і спеціальних кримінологічних заходів щодо окремих осіб. Вона послідовно спрямована на: а) усунення несприятливих впливів на конкретну особу, що можуть призвести до формування антигромадської спрямованості й соціально несхвальної поведінки; б) зміну соціально несхвальної поведінки та корекцію орієнтацій і рис особи, які її породжують; в) застосування невідкладних заходів з попередження безпосередньо підготовлюваних злочинів, припинення спроб їх учинення» [171, с. 185–186]; «система цілеспрямованого, організованого, з урахуванням педагогічних вимог, виховного впливу на свідомість, почуття, волю особи з метою усунення, нейтралізації, блокування в неї негативних й одночасно формування позитивних рис, стереотипів і звичок законослухняної поведінки» [249].

Спільною ознакою для всіх цих визначень є те, що індивідуальна профілактика – це діяльність уповноважених органів щодо «індивідів», тобто окремих, конкретних осіб, носіїв неповторних особливостей, що склалися внаслідок обставин їх розвитку, життєдіяльності та виховання [189, с. 46-47].

Із цього приводу А. Ю. Дзюба зазначає, що індивідуальна профілактика – складний вид діяльності, оскільки вона завжди пов'язана з конкретною людиною, її індивідуальною неповторністю, специфікою її життєвого досвіду. Тому, оцінюючи її результативність, необхідно враховувати, що, по-перше, ефективність профілактики злочинів досягається завдяки застосуванню не одного окремо взятого заходу, а їх комплексу; по-друге, результат профілактичної роботи за тих самих форм і методів суттєво змінюється залежно від ступеня криміногенності кожного з трьох основних детермінантів злочинної поведінки – особи, мікросередовища та конкретної ситуації; по-третє, інтенсивність профілактичних заходів безпосередньо залежить від ступеня вияву зазначених криміногенних факторів [98].

Індивідуальна профілактика спрямована передусім на особу, її негативні нахили, поведінку, мікросередовище, що формує чи сприяє подальшому розвитку цих негативних рис, властивостей та ознак у структурі особистості правопорушника. Метою індивідуальної профілактики правопорушень (злочинів), що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми, є зміна їхньої антисуспільної поведінки на законослухняну [331].

Отже, індивідуальну профілактику злочинів, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми, слід тлумачити як діяльність щодо своєчасного виявлення дітей, що перебувають у соціально небезпечному становищі, з метою попередження вчинення ними правопорушень і антигромадських дій, а також щодо їх соціально-педагогічної реабілітації.

У системній діяльності щодо індивідуальної профілактики з дітьми-правопорушниками М. Г. Миненок і Д. М. Миненок визначають такі ключові принципи: а) взаємозв'язок профілактичних заходів з розв'язанням загальносоціальних проблем дитини та її сім'ї; б) вузька спеціалізація суб'єктів профілактики, з огляду на досконале володіння навиками в галузі педагогіки, дитячої психології та психіатрії; в) гнучкість форм і методів виховно-профілактичної роботи відповідно до різних соціальних категорій, вікових груп дітей, а також їх національних та етнічних традицій, регіональних особливостей; г) гуманне ставлення до дітей і неприпустимість приниження їхньої честі й гідності, жорстокого поводження, попри соціальну занедбаність; д) підтримка сім'ї та взаємодія з нею у питаннях реалізації індивідуальної роботи з профілактики правопорушень; е) застосування методів виховання й переконання (заходи примусу застосовують у крайньому разі, коли менш жорсткі заходи не забезпечили бажаного профілактичного результату); ж) гласності, що означає систематичне інформування про стан правопорушень серед дітей, роботу спеціальних суб'єктів профілактики [192, с. 194].

Водночас індивідуально-профілактична діяльність щодо безпритульних і бездоглядних дітей, на наше переконання, має ґрунтуватися на таких принципах: а) забезпечення головних інтересів дитини; б) поваги до людської гідності дитини; в) недискримінації дитини; г) участі дитини у вирішенні справ, які її стосуються; д) верховенства права; е) проактивного підходу; ж) відновного підходу; и) співрозмірності (пропорційності) юридичної відповідальності дитини в конфлікті із законом; к) презумпції невинуватості дитини в конфлікті із законом; л) забезпечення процесуальних прав дитини в конфлікті із законом; м) індивідуалізації підходу до дитини в конфлікті із законом.

Залежно від об'єкта індивідуальної профілактики профілактичну діяльність злочинів, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми, можна поділити на чотири етапи. Перший – рання профілактика, тобто заходи переконання, надання допомоги дитині, яка опинилася в несприятливих життєвих умовах. Другий – безпосередня профілактика, тобто комплекс заходів щодо дитини, яка вже вчиняє правопорушення некримінального характеру з метою обмеження (нейтралізації) можливості виникнення в дитини внутрішньої схильності до подальшої антисоціальної поведінки, яка може перерости у спрямованість становлення на злочинний шлях. Третій – профілактика на етапі злочинної поведінки (особа вже вчинила злочин). Четвертий – запобігання рецидивним виявам з боку дитини, яка була вже засуджена [132, с. 42; 309, с. 136].

Залежно від етапів здійснення індивідуальної профілактики щодо безпритульної (бездоглядної) дитини слід визначити заходи, які можуть застосовувати щодо таких осіб. На першому етапі: профілактична бесіда (переконання); роз'яснення законодавства; усне попередження про неприпустимість протиправних дій; постановка на профілактичний облік як безпритульної (бездоглядної) дитини; усунення причин та умов

безпритульності (бездоглядності); відновлення загальноосвітнього або професійного навчання; працевлаштування; поміщення до закладу соціального захисту для безпритульних (бездоглядних) дітей; здійснення поліцейського піклування; передання дитини батькам (біологічним матері та батькові дитини) або усиновителям, опікунам, піклувальникам чи органам опіки та піклування; надання комплексної соціальної, психологічної, педагогічної, медичної, правової та іншої допомоги; влаштування дитини до стаціонарних соціально-медичних установ й інших закладів соціальної підтримки (догляду).

Поділяючи позицію М. І. Фіалки, акцентуємо увагу на тому, що переконання є основним методом індивідуальної профілактики злочинності серед безпритульних (бездоглядних) дітей. У період перебування осіб на профілактичному обліку можна досягти лише найближчих цілей. Такими є недопущення вчинення злочину й подолання або нейтралізація основних антигромадських орієнтацій, які можуть призвести до вчинення правопорушень. Кінцева мета – це перевиховання суб'єкта, формування переконань, поглядів, характеристик людей нашого суспільства. Її визнають досягнутою, якщо особа не через страх, а за переконанням не порушує законів і норм моралі. Кінцевої мети досягають у процесі подальшого виховання громадянина всіма методами, якими володіє суспільство [309, с. 137].

Окреслені вище заходи запроваджують на всіх етапах індивідуальної профілактики щодо безпритульної (бездоглядної) дитини з метою недопущення вчинення нею злочинів.

Додатково на подальших етапах здійснюють ці профілактичні заходи з метою недопущення вчинення злочинів бездоглядними та безпритульними дітьми.

На другому етапі: проходження просвітницько-профілактичних чи корекційних програм; винесення заборонного припису; поміщення дитини в

ПРД. Щодо притягнення дитини (віком від 16-ти до 18 років) до адміністративної відповідальності такі заходи умовно можна поділити на дві групи. До першої належать заходи громадського впливу, що не пов'язані з ужиттям заходів адміністративного стягнення (зобов'язання публічно або в іншій формі попросити вибачення в потерпілого; попередження; догана або сувора догана; передання неповнолітнього під нагляд батьків або особам, які їх замінюють, чи нагляд педагогічному або трудовому колективу за їх згодою, а також окремим громадянам на їх прохання). Другу групу утворюють заходи, які передбачають ужиття заходів адміністративного впливу за вчинення особами окремих видів адміністративних правопорушень, що за змістом мають небезпечний характер і вимагають особливої реакції держави на їх попередження і припинення в майбутньому: штраф, штрафні бали, оплатне вилучення предмета, який став знаряддям учиненого або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення; конфіскація предмета, який став знаряддям учиненого або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, грошей, одержаних унаслідок учинення адміністративного правопорушення; позбавлення спеціального права, наданого цьому громадянину, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю; громадські роботи; виправні роботи; адміністративний арешт [145].

Третій етап характеризується безпосереднім учиненням злочину, тому до особи (зокрема безпритульної (бездоглядної) дитини) можуть додатково застосовувати такі заходи, крім передбачених на першому етапі: кримінальне покарання, яке є основним – у виді штрафу, громадських робіт, виправних робіт, арешту, позбавлення волі на певний строк, а також додатковим [164]. Під час здійснення кримінального провадження щодо дітей (суб'єктів кримінального провадження) можуть застосовувати такі заходи забезпечення кримінального провадження: 1) виклик слідчим, прокурором, судовий виклик

і привід (ст. 133–143 КПК України); 2) накладення грошового стягнення (ст. 144–147 КПК України); 3) тимчасове обмеження в користуванні спеціальним правом (ст. 148–153 КПК України); 4) відсторонення від посади (ст. 154–158 КПК України); 5) тимчасовий доступ до речей і документів (ст. 159–166 КПК України); 6) тимчасове вилучення майна (ст. 167–169 КПК України); 7) арешт майна (ст. 170–175 КПК України); 8) затримання особи (ст. 187–191 і ст. 207–213 КПК України); 9) запобіжні заходи: а) особисте зобов'язання (ст. 179 КПК України); б) особиста порука (ст. 180 КПК України); в) застава (ст. 182 КПК України); г) домашній арешт (ст. 181 КПК України); д) затримання – тимчасовий запобіжний захід (ст. 188–192, 207–213 КПК України); 6) тримання під вартою (ст. 183 КПК України) [166].

Відповідно до ч. 3 ст. 315 КПК України, під час підготовчого судового засідання суд за клопотанням учасників судового провадження має право обрати, змінити чи скасувати заходи забезпечення кримінального провадження, зокрема запобіжний захід, обраний щодо обвинуваченого, а саме до безпритульної (бездоглядної) дитини. Окрім загальних запобіжних заходів, до неповнолітніх обвинувачених згідно зі ст. 493 КПК України може застосовуватися передання їх під нагляд батьків, опікунів чи піклувальників, а до неповнолітніх, які виховуються в дитячій установі, – передання їх під нагляд адміністрації цієї установи. Таке передання полягає у взятті на себе будь-ким із зазначених осіб письмового зобов'язання забезпечити прибуття неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого до слідчого, прокурора, слідчого судді, суду, а також його належну поведінку. Передання неповнолітніх під нагляд батьків та інших осіб можливе лише за їхньої на це згоди та згоди неповнолітнього обвинуваченого. До передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд суд зобов'язаний зібрати відомості про особу батьків, опікунів або

підкувальників, їхні стосунки з неповнолітнім і впевнитися в тому, що вони можуть належно здійснювати нагляд за неповнолітнім [166].

Вважаємо за доцільне на цьому етапі кримінального провадження щодо безпритульної (бездоглядної) дитини запровадити в чинне законодавство порядок так званого виведення дитини із системи кримінального правосуддя за договором із прокурором з метою застосування до такої дитини одного чи кількох альтернативних позасудових заходів. До таких заходів, наприклад, належать: 1) письмове застереження, яке полягає в роз'ясненні прокурором дитині заподіяної їй діями шкоди й наслідків повторного вчинення кримінального правопорушення; 2) покладення певних обов'язків під контролем органу Національної поліції України, наприклад, таких як: а) не змінювати самовільно місце проживання; б) не покидати місце проживання у визначений період часу; в) не виїздити самовільно з країни чи адміністративної одиниці; г) не вчиняти інші дії, які перешкоджають ресоціалізації дитини; д) почати або відновити загальноосвітнє чи професійне навчання; е) працевлаштуватися; ж) пройти лікування; и) виконувати інші обов'язки, які будуть сприяти ресоціалізації дитини та профілактиці рецидиву.

Четвертий етап індивідуально-профілактичних заходів щодо безпритульної (бездоглядної) дитини-правопорушника застосовують з метою запобігання рецидивним виявам з боку дитини, яка була вже засуджена. Важливим компонентом є пробація, а також соціальний патронаж безпритульної (бездоглядної) дитини після відбували покарання у вигляді обмеження волі або її позбавлення на певний строк.

Пробація щодо дітей спрямована на забезпечення їхнього нормального фізичного та психічного розвитку, профілактику агресивної поведінки, мотивацію позитивних змін особистості та поліпшення соціальних стосунків. Пробацію щодо дитини здійснює орган пробації спільно з органами та службами у справах дітей, спеціальними установами й закладами, що

забезпечують їх соціальний захист і профілактику правопорушень. Орган пробації сприяє залученню засуджених дітей до навчання та здобуттю ними повної загальної середньої освіти. Соціально-виховну роботу із засудженою дитиною можуть проводити із залученням батьків або їхніх законних представників. Орган пробації спільно із центральним органом виконавчої влади, що формує державну політику у сфері соціальної політики, забезпечує реалізацію пробаційних програм щодо дітей, звільнених від відбування покарання з випробуванням [247].

Підрозділи органу пробації щодо конкретної дитини здійснюють такі заходи: сприяння залученню дитини до навчання та здобуттю нею повної загальної середньої освіти; проведення соціально-виховної роботи із засудженою дитиною із залученням батьків або їхніх законних представників; здійснення нагляду за дитиною, звільненою від відбування покарання з випробуванням; реалізація пробаційних програм щодо дитини, звільненої від відбування покарання з випробуванням; проведення соціально-виховної роботи із засудженою дитиною, до якої застосовано пробацію; визначення криміногенних факторів, що впливають на поведінку засудженої дитини, розроблення й реалізація заходів щодо їх усунення за індивідуальним планом роботи; проведення індивідуально-виховної роботи з батьками або законними представниками засудженої дитини щодо залучення перших до соціально-виховної роботи, яка проводиться з таким засудженим; залучення волонтерів пробації до здійснення нагляду за засудженою дитиною з метою проведення з нею соціально-виховної роботи [300].

Соціальний патронаж безпритульної (бездоглядної) дитини після відбуття покарання у вигляді обмеження волі або її позбавлення на певний строк полягає в соціальній реабілітації з метою відновлення в дитини порушених соціальних зв'язків і відносин, ідентифікації індивіда як суб'єкта власної життєдіяльності. Також соціально-реабілітаційна робота з такими

особами має на меті усунення психотравмувальних чинників, розроблення адекватних форм поведінки, подолання труднощів у спілкуванні.

Поділяючи позицію І. А. Коновалової [151, с. 24–25], пропонуємо таку ієрархію суб'єктів індивідуально-профілактичного впливу на безпритульну (бездоглядну) дитину-правопорушника залежно від ступеня розвитку протиправної поведінки дитини: а) рання соціальна профілактика (загальноосвітні навчальні заклади, підрозділи ювенальної превенції, шкільний офіцер Національної поліції), діяльність яких спрямована на забезпечення адекватної соціалізації основної маси дітей, реалізацію їхніх прав і законних інтересів; б) первинна спеціальна профілактика, що передбачає надання допомоги вже соціально дезадаптованим дітям і дітям, які опинилися в скрутній життєвій ситуації (служби у справах дітей, притулки для дітей служби у справах дітей, соціально-реабілітаційні центри (дитячі містечка), центри медико-соціальної реабілітації закладів охорони здоров'я, різноманітні громадські організації, підрозділи ювенальної превенції, шкільний офіцер Національної поліції). Цей рівень системи профілактики працює з дітьми, які мають підвищений ризик учинення правопорушень (злочинів); в) спеціальна вторинна профілактика (підрозділи ювенальної превенції, шкільний офіцер, ПРД та інші підрозділи Національної поліції, школи соціальної реабілітації та професійні училища соціальної реабілітації органів освіти; центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги), які повинні здійснювати ресоціалізацію дітей-правопорушників до досягнення віку настання кримінальної відповідальності; г) кримінально-правова та кримінально-виконавча профілактика (спеціальні виховні установи Державної кримінально-виконавчої служби України (підрозділи ювенальної пробації), соціально-реабілітаційні центри (дитячі містечка), різноманітні громадські організації), головним завданням яких є попередження рецидивної злочинності дитини [221].

Як підставу застосування заходів індивідуального попередження злочинів до дитини необхідно зазначити, що неодноразове вчинення особою дисциплінарних проступків, цивільно-правових деліктів, адміністративних правопорушень з посиленням їхньої суспільної небезпеки, які свідчать про тенденції переростання такої діяльності в учинення злочинів, вимагає соціального контролю за ним. Підставою індивідуальної профілактики може бути й наявність у діянні особи ознак суб'єктивної або об'єктивної сторони складу злочину за відсутності підстав для відкриття кримінального провадження або вчинення ним діяння, яке містить ознаки злочину, за наявності обставин, що виключають провадження, а також тягнуть його припинення або звільнення від кримінальної відповідальності. Зрештою, підставою індивідуально-попереджувального впливу може бути невиконання особою, засудженою без призначення покарання або зі звільненням від призначення покарання, умовно або з відстроченням виконання вироку, обов'язків, покладених на нього вироком суду, якщо немає підстав для скасування умовного засудження або відстрочення виконання вироку.

Завдання індивідуальної профілактичної роботи з конкретною дитиною полягає в тому, щоб змінити її негативні ціннісні орієнтації, подолати антигромадські погляди й установки, переорієнтуванні її поведінки в соціально схвальному напрямі.

Під час індивідуальної профілактичної роботи серед безпритульних і бездоглядних дітей необхідно вивчити фактори, що підштовхнули дитину до антигромадського способу життя, і на цій підставі слід розробляти комплексну індивідуальну програму реабілітації або попередження правопорушень кожної конкретної дитини. Така робота пов'язана з відвідуванням дітей за місцем проживання, проведенням певних профілактичних бесід, іноді роз'єднанням неформальних угруповань дітей, нівелюванням соціально небезпечної поведінки окремих дітей, захистом їх

прав на нормальне виховання й розвиток, тобто здійсненням роботи з ресоціалізації особистості.

Індивідуальне попередження злочинної поведінки безпритульних і бездоглядних дітей раніше передбачала залучення громадськості до індивідуальної виховно-профілактичної роботи протягом тривалого проміжку часу. Це надавало можливість забезпечувати функції організації соціального контролю та соціальної допомоги в основних сферах життєдіяльності особи, використовувати гнучкі заходи, форми й методи позитивного реагування на умови життя і виховання дітей.

Для досягнення цієї мети слід використовувати можливості не тільки держави, а й комерційних структур, благодійних організацій, громадських об'єднань і рухів, установити жорсткий контроль за використанням бюджетних, так і позабюджетних коштів, призначених для організації попереджувальних програм. Держава покликана підтримувати фізичних і юридичних осіб, які вкладають гроші в справу допомоги дітям, які опинилися в несприятливих життєвих умовах, малозабезпеченим сім'ям, спеціальним навчально-виховним закладам, дитячим будинкам.

Для успішного виконання завдань індивідуальної профілактики правопорушень безпритульних і бездоглядних дітей, попередження безпритульності й бездоглядності, забезпечення реального захисту прав дітей необхідна цілеспрямована підготовка фахівців у галузі правовідносин, які стосуються інтересів дітей. Нині підготовку фахівців у цій сфері не здійснюють. У дитячих правозахисних організаціях, комісіях з питань захисту прав дітей та інших організаціях, що займаються проблемами правового виховання та профілактики правопорушень дітей, подеколи працюють люди, що не володіють спеціальними знаннями, але мають практичний досвід. Нерозробленість наукової бази профілактичної та правовиховної роботи з дітьми значно обмежує її можливості. Відповідно до вимог керівних

документів, у зазначених організаціях повинні працювати фахівці, які мають вищу педагогічну або вищу соціальну освіту.

Нагальною є потреба підготовки фахівців, які безпосередньо працюють з дітьми, що мають відхилення в поведінці, наприклад педагога-деліктолога.

Брак спеціально підготовлених кадрів для роботи з безпритульними та бездоглядними дітьми істотно знижує ефективність правовиховної роботи з ними, передусім соціально занедбаними.

Необхідно більш активно й наполегливо використовувати можливості релігії, традиційних її течій у формуванні моральних засад суспільства, запобіганні розпаду сімей, профілактиці бездоглядності та безпритульності дитини.

Вдалим прикладом реалізації принципу найкращого забезпечення прав дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, є організація дитячого села – SOS, у якій діти живуть в окремих будинках невеликими групами. Перше таке село було організовано в Австрії 1949 року. У наш час схожі виховні установи є в 136 країнах світу. Початкову стадію проекту спонсорує спеціальний міжнародний фонд, а через два роки село-SOS передають на утримання місцевого бюджету, підтримку якому надають органи освіти. SOS – дитячі містечка України є членом міжнародної федерації SOS Children's Villages International. Вони працюють задля запобігання сирітству та розвитку сімейних форм виховання дітей, позбавлених батьківського піклування.

Організація розпочала свою діяльність з проекту «Укріплення сімей» 2003 року в м. Києві. Першими клієнтами проекту стали 47 сімей, у яких постав ризик втрати батьківського піклування. 2006 року було збудовано перше SOS – дитяче містечко на території України в м. Броварах Київської області. Згодом, 2012 року, географія роботи організації розширилася: відбулося відкриття другої програми підтримки сімей і захисту прав дітей

SOS – дитячі містечка в м. Луганську. Після початку збройного конфлікту 2014 року проект перемістив свою діяльність з Луганська в Сєверодонецьк і Старобільськ, було започатковано Проект надзвичайного реагування, який покликаний допомогти дітям з внутрішньо переміщених сімей, а також мешканцям територій, що постраждали від конфлікту в Луганській області. З 2003 року понад 20 тис. дітей отримали підтримку від SOS – дитячі містечка України [342]. Цей досвід потребує ретельного вивчення, подальшого розвитку й поширення.

Соціально-економічний занепад у суспільстві спричинив глибоку кризу сім'ї, загострив такі соціальні «хвороби», як алкоголізм, наркоманія, бездоглядність. Постала загроза руйнування сім'ї як соціального інституту. Сім'я деформувалася, і від цього постраждали насамперед діти.

Максимальне наближення сфери соціального обслуговування до населення сприяє процесу відновлення, розвитку, підтримки соціальної життєдіяльності сім'ї, що потрапила в скрутну життєву ситуацію. Спеціаліст із соціальної роботи, працюючи на мікрорівні міста, має унікальну можливість вивчати інфраструктуру мікрорайону, його «больові точки», а також самостійно діагностувати соціальні проблеми й визначати шляхи їх розв'язання.

Така форма роботи із сім'ями повинна бути спрямована на: вивчення інфраструктури ділянки; встановлення взаємодії з підприємствами, установами, що функціонують на цій території; виявлення сімей з дітьми, які потребують соціальної підтримки, визначення заходів щодо її надання; виявлення «больових точок» у міському соціумі; аналіз динаміки соціального становища сімей на мікрорівні; наближення сфери соціального обслуговування до населення.

Соціальна робота із сім'єю та безпритульними й бездоглядними дітьми набула нового формату: соціальний патронаж сімей і дітей шляхом надання їм

соціальних послуг з урахуванням виявлених проблем (соціально-побутових, соціально-правових, психолого-педагогічних, медико-соціальних, соціально-консультативних). Наближення сфери соціального обслуговування до населення сприяє відродженню та розвитку соціальної життєдіяльності сім'ї і дітей, урахуванню ступеня дезадаптації дитини, ставлення законних представників до виховання, утримання дитини тощо. Зазначене передбачає такі напрями діяльності:

– захист прав дитини та надання соціальної допомоги (сприяння органам опіки у формі життєустрою дітей-сиріт; розв'язання правових, зокрема житлових проблем, здійснення соціального патронажу, відновлення документів (свідоцтво про народження, паспорт тощо));

– соціалізація та інтеграція дитини (сім'ї) в соціум (відновлення втрачених зв'язків і формування нових соціальних зв'язків, сприяння у професійній орієнтації, здобутті освіти, працевлаштуванні);

– психологічна реабілітація та корекція внутрішньосімейних стосунків, відновлення особистості дитини (розвиток дитини відповідно до вікових норм, подолання порушень поведінки, формування позитивної установки на навчання, працю, утримання та виховання безпритульних і бездоглядних дітей, вирішення конфліктів з однолітками, батьками);

– реабілітація у сфері навчальної діяльності (заходи щодо включення дезадаптованої дитини в систему навчання в масовому або спеціалізованому навчальному закладі; надання допомоги в підготовці домашніх завдань; сприяння в коригуванні навчання дітей за індивідуальними програмами (домашнє навчання));

– відновлення зв'язків дитини із сім'єю (розшук батьків або осіб, які їх замінюють, братів, сестер, інших близьких родичів; допомога у відновленні внутрішньосімейних зв'язків, підготовка дитини до повернення в сім'ю або до іншої форми життєдіяльності).

Механізмом вирішення складних питань сім'ї та дітей стає контроль, у процесі якого фахівець із соціальної роботи поступово переносить акценти із зовнішньої спрямованості на внутрішню, тобто на набуття нового соціально-психологічного досвіду сім'ї відповідно до її інтересів і потреб.

Позитивна реабілітація – це повне відновлення соціального статусу сім'ї: створено нормальні умови для проживання, розвитку та відпочинку дитини в сім'ї, батьки займаються вихованням й утриманням, працевлаштовані, мають фіксований дохід.

Створення ефективної системи взаємодії, що ґрунтується на об'єктивності, своєчасності, конструктивності, забезпечує стійкий позитивний результат в індивідуальній профілактичній роботі із сім'єю та дітьми.

Індивідуальна профілактична робота має будуватися шляхом нейтралізації всіх можливих негативних впливів на неповнолітнього. Викладений матеріал стосується основних (загальних) положень концепції індивідуальної профілактики правопорушень і злочинів безпритульних та бездоглядних дітей, однак кожен вид злочину вирізняється певною специфікою, властивою тільки йому. Тому для кожного виду правопорушень і злочинів є конкретні методики попередження.

Нагальною є необхідність удосконалення координаційних та організаційних заходів для підвищення ефективності діяльності системи профілактики злочинів, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми; здійснення заходів індивідуальної профілактики злочинності та бездоглядності дітей, які сприятимуть розвитку позитивних інтересів дітей, їхній корисній діяльності в позанавчальний час; підвищення ефективності діяльності служб, які здійснюють лікування та реабілітацію дітей, що страждають психічними розладами, наркоманією, алкоголізмом, токсикоманією. Важливим є й додаткове фінансування, проведення кримінологічних досліджень з питань бездоглядності, безпритульності,

злочинності, антигромадської поведінки дітей, порушень їхніх прав для розроблення нових підходів до протидії злочинності неповнолітніх, розроблення наукового підґрунтя профілактики.

Позитивним є досвід упровадження послуги сімейного патронату (патронату над дітьми) як складової чинної системи підтримки сімей з дітьми та забезпечення прав дітей, які опинилися в складних життєвих обставинах чи залишилися без піклування батьків [225]. Патронат над безпритульними й бездоглядними дітьми має виняткове значення, оскільки, коли дитину влаштовують за згодою батьків, які усвідомлюють причини її влаштування та виявляють готовність до взаємодії із фахівцями соціальної сфери, то, по-перше, пришвидшується процес розв'язання проблеми, по-друге, забезпечується комфортне перебування дитини в іншій сім'ї через зміцнення відчуття підтримки батьків. Отже, ключовими є такі завдання патронатних вихователів: 1) формування відчуття безпеки дитини; 2) створення умов для переживання дитиною якомога більшої кількості позитивних емоцій від теплих, дружніх, довірливих стосунків з патронатними вихователями; 3) формування базової довіри до інших людей; 4) допомога дитині в регулюванні власних емоцій, бажань, поведінки; 5) розвиток самоусвідомлення, формування здорової самооцінки [209, с. 87–88]. Улаштування дитини в сім'ю патронатних вихователів надає їй можливість уникнути досвіду інституційної опіки (тимчасового влаштування в притулок для дітей/центр соціально-психологічної реабілітації дітей, лікарню), частково відновити особистісний потенціал, компенсувати деприваційні порушення через отримання досвіду позитивних міжособистісних стосунків, ознайомлення й прийняття нових моделей поведінки, сім'ї.

Таким чином, здійснення індивідуально-профілактичних заходів запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми, має найважливіше значення в структурі запобіжних заходів.

Висновки до розділу 3

Підтверджено, що загальносоціальні заходи можуть стосуватись різних категорій осіб і поділено на первинні, вторинні й третинні. Суб'єктами їх реалізації є вищі органи влади (Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини), центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері усиновлення та захисту прав дітей (Міністерство соціальної політики України), органи виконавчої влади місцевих держадміністрацій, сільських, селищних рад об'єднаних територіальних громад (служби у справах дітей). Комплекс заходів соціальної профілактики спрямований на зменшення кількості безпритульних і бездоглядних дітей; упровадження нових форм профілактики безпритульності і бездоглядності, виявлення сімей, які не забезпечують належне виховання дітей, ведуть аморальний спосіб життя, втягують неповнолітніх у протиправну (антисоціальну) діяльність; застосування організаційних форм соціальної підтримки дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах; забезпечення єдиної системи функціонування закладів соціального захисту та спеціалізованих установ для правопорушників; здійснення профільної підготовки фахівців, які вирішують питання запобігання злочинності неповнолітніх.

Запропоновано проекти змін і доповнень до Закону України «Про охорону дитинства» щодо покладання на служби у справах дітей при місцевих органах виконавчої влади та органах місцевого самоврядування здійснення цільових заходів щодо реінтеграції та соціалізації безпритульних і бездоглядних дітей, які вчинили правопорушення. Органам місцевої влади пропонується розробити і запровадити регіональні програми, спрямовані на профілактику дитячої злочинності, безпритульності та бездоглядності, запобігання поширенню негативних явищ у підлітковому середовищі (наркоманії, алкоголізму, токсикоманії).

Зважаючи на те, що подолання безпритульності й бездоглядності серед дітей покладається на різні органи влади, а співпраця між ними є недостатньо ефективною (близько 62,0 % опитаних працівників поліції вважають її незадовільною), набуває актуальності питання запровадження інституту дитячого омбудсмена. Уповноважений з прав дитини повинен впливати на розвиток законодавства та практики, щоб забезпечити їх відповідність правам дітей, стимулювати проведення загальносоціальних профілактичних заходів.

Серед спеціально-кримінологічних заходів запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми, найбільш перспективними визнаються: збирання та узагальнення відомостей про дітей, які жебракують і бродяжать, а також дорослих осіб, які втягують дітей у злочинну діяльність, припинення їх протиправних дій та притягнення до відповідальності (92,0 % опитаних працівників поліції); взяття на постійний контроль дітей, звільнених від відбування покарання з випробуванням (89,0 %); посилення профілактичної роботи в загальноосвітніх закладах підрозділами ювенальної превенції з обов'язковим проходженням уповноваженими офіцерами спеціального навчання (перепідготовки та підвищення кваліфікації) з основ педагогіки та дитячої психології (87,0 %).

З метою приведення положень національного законодавства у відповідність з міжнародними стандартами захисту прав дітей обґрунтовано доцільність звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітніх, які вперше вчинили нетяжкий, або середньої тяжкості злочин у зв'язку з проходженням ними програм відновного правосуддя, зокрема медіації (на підставі ст. 45, 46 КК України); встановлення додаткових обов'язків для неповнолітніх, звільнених від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру, з метою недопущення вчинення ними нового умисного злочину, зокрема альтернативних покарань у виді проходження корекційних програм ресоціалізації; закріплення у Кримінально-виконавчому кодексі України додаткових заходів ресоціалізації засудженої дитини шляхом

здобуття освіти за дистанційною формою навчання, проходження психокорегуючих програм, залучення до соціально корисної діяльності.

Виокремлено особливості застосування індивідуально-профілактичних заходів на етапах виникнення злочинних намірів, стійкого антисоціального спрямування, злочинної поведінки, продовження злочинної діяльності після засудження з метою попередження рецидиву та подальшої ресоціалізації. Проаналізовано практику проведення кримінально-виконавчими інспекціями Державної пенітенціарної служби України спільно з територіальними службами для сім'ї, дітей та молоді заходів індивідуального профілактичного впливу щодо безпритульних дітей, яких звільнено від відбування покарання, які відбули покарання у виховних колоніях, перебували у спеціалізованих навчально-виховних установах, засуджених за вчинення злочинів невеликої або середньої тяжкості із застосуванням заходів виховного впливу або до видів покарання, не пов'язаних з позбавленням волі, та які перебувають на відповідному оперативно-профілактичному обліку.

Окремим напрямом віктимологічної профілактики визнано контроль за поведінкою безпритульних осіб, які мають психічні аномалії і від яких можна очікувати вчинення злочинів, вивчення індивідуальних особливостей таких осіб, їх способу життя, оточення і зв'язків, поведінки в минулому, встановлення порушень психіки, конкретного змісту цих порушень, що впливають на особистість, прогнозування поведінки, індивідуальне планування превентивних заходів, за необхідності й лікувальних; закріплення офіцерів служб ювенальної превенції Національної поліції за неповнолітніми, які віднесені до груп ризику; взаємодія й контактування в роботі різних установ та організацій, зокрема між органами поліції і медичними закладами.

ВИСНОВКИ

У **висновках** дисертації здійснено теоретичне узагальнення та нове вирішення наукового завдання, що полягає у формулюванні кримінологічних засад запобігання злочинам, які вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми, з розробленням таких положень:

1. Аналіз стану наукових досліджень проблем дитячої бездоглядності та безпритульності підтвердив їх міждисциплінарний характер. Виокремлення чотирьох етапів поширення бездоглядності та безпритульності дітей на теренах сучасної України (перший – з початком Першої світової війни до 30-х років ХХ ст.; другий – у період запровадження репресій та голодомору до початку Другої світової війни; третій – під час Другої світової війни; четвертий – із середини 80-х років і донині). Співставлення кількісних та якісних показників злочинності в різні періоди із запропонованими кримінологами за радянських часів та в період незалежної України підходами дало можливість оцінити стан досліджень зазначеної проблематики з урахуванням конкретних соціально-економічних і морально-психологічних детермінантів тоталітарного й демократичного типів суспільства.

2. До безпритульних і бездоглядних дітей як суб'єктів злочинів (суспільно небезпечних діянь) належать особи, які не досягли 18 років, через втрату батьків, розривання соціальних зв'язків із сім'ями, втечу зі спеціалізованих освітніх, виховних, медичних і соціально-реабілітаційних закладів та інші чинники більшу частину часу проводять на вулиці, не мають постійного місця проживання та перебувають у складних життєвих обставинах – умовах, що негативно впливають на життя дитини, стан її здоров'я та розвиток (інвалідність, тяжка хвороба; перебування у конфлікті із законом; залучення до найгірших форм дитячої праці; залежність від психотропних речовин, інші види залежності; жорстоке поводження, зокрема домашнє насильство; ухилення батьків, осіб, які їх замінюють, від виконання своїх обов'язків; обставини стихійного лиха, техногенних аварій, катастроф,

воєнних дій чи збройних конфліктів). Міжнародно-правові стандарти запобігання дитячій безпритульності і бездоглядності становлять важливий елемент національного законодавства щодо захисту прав дитини. Водночас законодавство щодо запобігання правопорушенням, учиненим зазначеними категоріями неповнолітніх, залишається декларативним, адже не всі права (соціальні гарантії) дітей, закріплені міжнародними конвенціями, забезпечено на законодавчому рівні, а прийняті в Україні в різні часи нормативно-правові акти, спрямовані на реалізацію цих положень, характеризуються високим ступенем неврегульованості.

3. Позитивним для врахування у вітчизняному законотворенні та правозастосовній практиці визнано досвід окремих західноєвропейських країн (Великої Британії, Італії, Нідерландів, Німеччини, Норвегії, Фінляндії, Франції, Швеції) та США щодо запобігання злочинності в середовищі бездоглядних і безпритульних дітей, зокрема стосовно звільнення за певних умов від кримінальної відповідальності дітей, які вперше вчинили злочин, що не є тяжким та особливо тяжким; організації своєчасного виявлення та обліку дітей, які залишилися без опіки батьків, та їх розміщення у навчально-виховних закладах; запровадження інституту дитячого омбудсмена; удосконалення порядку усиновлення та удочеріння; функціонування приватних та громадських соціальних організацій для безпритульних дітей.

4. У структурі злочинності неповнолітніх злочини, що вчиняються безпритульними і бездоглядними, становлять значну питому вагу (до 15,0 %) та характеризуються високим рівнем латентності (підтверджує 56,0 % опитаних працівників поліції). Зростає інтенсивність учинення злочинів корисливої мотивації (65,0 %) та учинених у складі групи (18,0 %). Щорічне збільшення кількості виявлених злочинів (у середньому + 5,0 %) кореспондується з наявністю понад 70 тис. дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування протягом 2015–2017 рр. Більше половини усіх злочинів реєструються за ст. 140 КК України (56,0 %). Мають тенденції до збільшення у зазначений період злочинів, учинених неповнолітніми повторно

(+ 3,0 %), під впливом алкогольних, наркотичних та психотропних речовин (+ 4,0 %). Найбільшою є питома вага злочинів, учинюваних безпритульними і бездоглядними дітьми в мегаполісах (понад 60,0 %) та в інших містах (30,0 %) переважно південно-східного та центрального регіонів. Високою залишається питома вага рецидивної злочинності серед цієї категорії дітей (серед бездоглядних становить до 20–25 %, серед безпритульних – до 70,0 %).

5. Виокремлено соціально-економічні, морально-психологічні та сімейно-побутові детермінанти злочинів, що вчиняються безпритульними і бездоглядними дітьми, серед яких найбільш впливовими визнано залежність від психотропних речовин, інші види залежності (39,0 %), залучення дітей до найгірших форм трудової та іншої експлуатації (30,0 %), а також неефективність (функціональна обмеженість) державної системи опіки і піклування (25,0 %). Не менш загрозливий вплив мають сімейно-побутові чинники, зокрема невиконання або неналежне виконання батьками або іншими особами, які їх замінюють, своїх обов'язків щодо дитини стосовно її виховання і навчання (84,0 %); погіршення житлових умов та скрутне матеріальне становище сімей з дітьми (73,0 %); антигромадський (аморальний) спосіб життя батьків (результатом чого є позбавлення їх батьківських прав) – 71,0 %; насильство над дітьми в школі, молодіжних колективах (референтних групах) (63,0 %); позашлюбна народжуваність (близько 20 % дітей народжуються поза офіційно зареєстрованим шлюбом); підвищена конфліктність у сім'ях (у 70,0 % випадків ситуація в родині безпритульних була неблагополучною, зокрема в 40,0 % мало місце жорстоке поводження стосовно дітей).

6. Встановлено, що на процеси віктимізації безпритульних і бездоглядних дітей впливають їх асоціальний спосіб життя, нехтування ними прийнятими в суспільстві нормами і правилами поведінки, вплив з боку неформальних лідерів у підлітковому середовищі та дорослих підбурювачів. Найбільш стійким чинником віктимності є характеристики дитини, пов'язані з її віковими особливостями. Друге місце посідають ситуації, у яких перебуває

дитина, і специфіка відповідної ролі, що вона виконує в певній ситуації (виокремлено соціально-адаптивний і соціально-дезадаптивний типи особистості жертви). До факторів віктимності неповнолітніх у генезисі злочинів слід віднести статеву приналежність (у 92,0 % жертвами статевих злочинів ставали дівчатка), уживання кривдниками й потерпілими алкоголю і психотропних речовин та належність до певних антисоціальних груп. Розроблено пропозиції з вдосконалення дій працівників підрозділів ювенальної превенції Національної поліції щодо віктимологічного запобігання злочинам, які включають заходи виявлення осіб з підвищеною віктимністю та постановку їх на профілактичний облік, захист потенційних жертв, своєчасне припинення злочинів або запобігання їм на стадії підготовки або вчинення.

7. Загальносоціальні заходи щодо запобігання злочинам, які вчиняються безпритульними і бездоглядними дітьми, розподілено на первинні (спрямовані на зменшення кількості безпритульних і бездоглядних дітей, усунення причин та умов, що детермінують злочинність неповнолітніх), вторинні (виявлення, облік і ресоціалізація безпритульних та бездоглядних дітей з негативними девіантними формами поведінки) і третинні (медико-соціальна та психологічна допомога правопорушникам і жертвам). Враховуючі наслідки воєнних дій в окремих районах Донецької та Луганської областей, обґрунтовано необхідність розроблення нової редакції Концепції щодо подолання дитячої безпритульності і бездоглядності в Україні у якій повинні поєднатися різні за характером стратегічні й тактичні профілактичні заходи, правові та організаційні засади надання соціальної, психологічної, педагогічної, медичної та інших видів допомоги дітям, зокрема тим, які опинилися на тимчасово окупованих територіях, з метою своєчасного реагування на правопорушення, недопущення рецидиву та соціальної реабілітації правопорушників. Органам місцевої влади пропонується розробити і запровадити регіональні програми, спрямовані на профілактику

дитячої злочинності, безпритульності та бездоглядності, запобігання поширенню негативних явищ у підлітковому середовищі.

8. Визначено напрями реалізації профілактичних функцій підрозділами Національної поліції спільно зі спеціальними виховними установами Державної кримінально-виконавчої служби, органами прокуратури та суду, спрямованих на запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми. Важливим компонентом у діяльності підрозділів карного розшуку Національної поліції є виявлення і роз'єднання схильних до протиправної поведінки груп неповнолітніх з метою недопущення вчинення ними злочинів та взяття на постійний контроль дітей, звільнених від відбування покарання з випробуванням, та їхніх сімей. Окремий напрям стосується виявлення дорослих осіб, які втягують дітей у злочинну діяльність, примушують їх до різних форм експлуатації, з притягненням до відповідальності. З урахуванням законодавчих новацій щодо запобігання та протидії домашньому насильству, запропоновано порядок виявлення безпритульних і бездоглядних дітей, які постраждали від домашнього насильства, приймання та розгляду звернень і повідомлень про вчинення домашнього насильства стосовно дітей та за участі дітей, організації надання допомоги постраждалій дитині та дитині-кривднику.

9. Залежно від об'єкта, індивідуальні заходи запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми, розподілено на чотири етапи: перший – рання профілактика (надання допомоги дитині, яка опинилася у складних життєвих обставинах з постановкою на профілактичний облік); другий етап – щодо дитини, яка вже вчиняє правопорушення некримінального характеру (проходження корекційних програм, поміщення у приймальник-розподільник для дітей, притягнення до адміністративної відповідальності); третій – на етапі злочинної поведінки (притягнення до відповідальності, застосування альтернативних заходів); четвертий – запобігання рецидивним проявам з боку дитини, яку вже було засуджено (пробація, соціальний патронаж після відбували покарання у вигляді

обмеження або позбавлення волі). Обґрунтовано законодавчо запровадження можливості звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітніх, які вперше вчинили нетяжкий або середньої тяжкості злочин, з проходженням ними програм відновного правосуддя та застосування щодо них альтернативних покарань у виді проходження корекційних програм ресоціалізації. Надано пропозиції щодо удосконалення спеціалізованих корекційно-педагогічних програм для дітей, які вчинили суспільно небезпечні діяння та не досягли віку кримінальної відповідальності, яким за рішенням суду призначено примусові заходи виховного характеру, для використання у загальноосвітніх освітніх закладах та закладах соціальної реабілітації, а також під час проведення індивідуально-профілактичної роботи органами поліції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдиров Н. М. Проблема раннего выявления несовершеннолетних с антиобщественным поведением в профилактической деятельности ОВД: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Москва, 1987. 26 с.
2. Абельцев С. Н. Проблемы криминального насилия (защита граждан от преступных посягательств). Коломна, 2002. 236 с.
3. Абельцев С. Н., Матюнин А. Ф., Солодовников С. А. Хулиганство (криминологический анализ) / под ред. проф. Г. А. Аванесова. Коломна, 2000. 112 с.
4. Абросімова Ю. А. Злочинність неповнолітніх та запобігання їй на регіональному рівні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Дніпропетровськ, 2009. 20 с.
5. Аванесов Г. А. Криминология. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Изд-во Акад. МВД СССР. 1984. 500 с.
6. Авдієнко М. О. Народна освіта на Україні. Харків: ЦСУ, 1927. 101 с.
7. Агаркова Н. Законодавче забезпечення соціально-правового захисту дітей (2002–2005 рр.). *Рідна школа*. 2007. № 2. С. 9–12.
8. Акимжанов Т. К. Правовые основы и тактика профилактики преступлений несовершеннолетних инспекциями по делам несовершеннолетних и оперативными комсомольскими отрядами дружинников: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Москва, 1986. 21 с.
9. Александренко О. В., Веселовська Н. О. Кримінологічна характеристика злочинів неповнолітніх. *Молодий вчений*. 2014. № 4 (07). С. 28–30.
10. Александров Ю. В., Гаврилишин А. П., Джужа О. М. та ін. Кримінологія та профілактика злочинів. Київ: Нац. акад. внутр. справ України, 2000. 239 с.
11. Александров Ю. В., Гаврилишин А. П., Джужа О. М. та ін. Кримінологія і профілактика злочинів: курс лекцій (Особлива частина). Київ, НАВСУ, 2000. 133 с.

12. Александров Ю. В., Гель А. П., Семаков Г. С. Криминологія: курс лекцій. Київ: МАУП, 2002. 295 с.
13. Алексеев А. И., Сахаров А. Б. Причины преступлений и устранение их органами внутренних дел. Лекция. Москва: МВШ МВД, 1982. 48 с.
14. Ананко С. В. Соціальний захист бездомних громадян та безпритульних дітей. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_7818
15. Анатольєва О. І. Правове регулювання боротьби з безпритульністю, бездоглядністю та правопорушеннями неповнолітніх в УСРР у 20-х роках ХХ століття: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2003. 20 с.
16. Антонян Ю. М., Жалинский А. Э., Звирбуль В. К. и др. Теоретические основы предупреждения преступности; отв. ред. В. К. Звирбуль, В. В. Клочков, Г. М. Миньковский. Москва: Юрид. лит., 1977. 256 с.
17. Апостолова Г. В. Про наслідки використання електронної техніки для розвитку здібностей дитини. *Практична психологія та соціальна робота*. 2003. № 9-10. С. 1–3.
18. Банацька В. Зарубіжний досвід профілактики негативних явищ в молодіжному середовищі. URL: <https://mzz.com.ua/zarubizhniij-dosvid-profilaktiki-negativnikh-yavishh-v-molodizhnomu-seredovishhi.html>.
19. Бабенко І. Г. та ін. Соціально-психологічна реабілітація бездогляних дітей: метод. посіб. Житомир: Вид-во Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка, 2006. 200 с.
20. Багаденко І. П. Поняття та особливості заходів адміністративного впливу, що застосовується до неповнолітніх. *Право і суспільство*, 2008. № 4. С. 74–78
21. Балакірева О. М., Бондар Т. В., Павлова Д. М. та ін. Показники та соціальний контекст формування здоров'я підлітків: монографія; наук. ред. О. М. Балакірева. Київ: ЮНІСЕФ, Укр. ін-т соц. досліджень ім. О. Яременка. Київ, 2014. 156. с.
22. Балакірева О. М., Вакуленко О. В., Денисюк О. М. Громадська думка: дослідження, аналіз, висновки. Київ: ДЦССМ, 2003. 163 с.

23. Батиргареева В. С., Дубович О. В. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинності осіб без визначеного місця проживання в Україні: монографія. Харків: Право, 2015. 264 с.
24. Бездоглядність. Що таке бездоглядність? URL: <https://gorodenok.com/бездоглядність-що-таке-бездоглядність/>.
25. Безпалько О. В., Гурковська Л. П., Журавель Т. В. та ін.. Комплексна допомога бездоглядним та безпритульним дітям: метод. посіб. Київ: Калита, 2010. 376 с.
26. Безпалько О. В., Зверева І. Д., Веретенко Т. Г. та ін. Соціально-педагогічна робота з профілактики насильства щодо дітей. *Соціальна педагогіка*: навч. посіб. / за заг. ред. О. В. Безпалько: Київ: Академвидав, 2013. 312 с.
27. Бейсебаев К. М., Попова Г. М. Правовое воспитание несовершеннолетних и его формы в деятельности горрайорганов внутренних дел. Москва: ВНИИ МВД СССР, 1983. 56 с.
28. Белінська О. Дитина і комп'ютер. *Психолог*. 2006. № 46 (238). С. 27–29.
29. Беспалов П. В. Компьютерная компетентность в контексте личностно ориентированного обучения. *Педагогика*. 2003. № 4. С. 41–45.
30. Беца О. Позбавлення волі: негативні соціальні та психологічні наслідки. *В пошуках альтернатив тюремному покаранню*: матеріали міжнародного симпозіуму (Київ, 15–16 січ. 1997 р.). Київ, 1997. Вип. 1. С. 66-67.
31. Блага А. Б., Васильєв А. А., Давиденко Л. М. та ін. Кримінологія Особлива частина: навч. посіб.; ред. : О. М. Литвинов, О. М. Бандурка. Харків: Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2011. 346 с.
32. Блувштейн Ю. Д., Зырин М. И., Романов В. В. Профилактика преступлений. Минск: Изд-во «Университетское», 1986. 268 с.
33. Бовть О. Б. Комп'ютерні ігри та дитяча агресивність: випадковий взаємозв'язок чи прикра закономірність? *Педагогіка і психологія*. 2002. № 1. С. 110–116.

34. Богуш А. М., Варяниця Л. О., Гавриш Н. В. та ін. Діти і соціум: особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку: монографія. Луганськ: Альма-матер, 2006. 368 с.
35. Боденко Б. Н. Корняк В. Б., Панов А. Н. Социальное обслуживание и социальная работа за рубежом. Москва: Форма, 1999. 392 с.
36. Бойко А. М. Детермінація економічної злочинності в Україні в умовах переходу до ринкової економіки (теоретико-кримінологічне дослідження): монографія. Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. 2008. 380 с.
37. Бондаровська В. М., Пов'якель Н. І. Людина у світі інформаційно-комунікаційних технологій. *Психолог*. 2005. № 25 (169). С. 5–9.
38. Бондаровська В. М., Пов'якель Н. І. У мережі Інтернет: психологічні, етичні, культурологічні проблеми. *Психолог*. 2005. № 25 (169). С. 10–15.
39. Боротьба з безробіттям та безпритульністю. Харків, 1928. 120 с.
40. Букреєв Т. Б. Нормативно-правова база та практична діяльність державних органів по подоланню дитячої безпритульності в УСРР у період формування радянського тоталітарного режиму. *Scriptorium nostrum*. 2016. № 1 (4). С. 149–163
41. Бучацька О. М. Загальна кримінологічна характеристика злочинів, що вчиняють безпритульні особи. *Наукові записки Інституту Верховної Ради України*. 2012. № 2. С. 58–62.
42. Бучацька О. М. Кримінологічна характеристика особи безпритульного злочинця та причин, що зумовлюють його безпритульність. *Держава та регіони. Серія «Право»*. 2012. Вип. 4. С. 129–134. URL: <http://www.pravoznavec.com.ua/period/article/11528/%CE#chapter>
43. Василевич В. В., Колб О. Г., Кальченко Т. Л. та ін. Кримінологія: навч. посіб.; за заг. ред. О. М. Джужи. Київ: Атіка, 2009. 311 с.
44. Василевич В. В., Кальченко Т. Л., Кулакова Н. В. та ін. Кримінологія: навч.-метод. посіб.; за ред. О. М. Джужи. Київ: Атіка, 2008. 315 с.
45. Васильченко О. А. Соціальна робота в пенітенціарній системі: сучасний стан і перспективи розвитку. *Грані*. 2013. № 12 (104). С. 31–37.

46. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. Т. VIII. 1728 с.
47. Ветров Н. И. Профилактика правонарушений среди молодежи. Москва, Юридическая литература. 1980. 182 с.
48. Вильфинг Х. Система социальных мер в Австрии по предупреждению насилия в семье. *Вестник психосоциальной и коррекционно-реабилитационной работы*. 1996. № 2. С. 45–51
49. Виноградова С. О. Рецидивна злочинність серед неповнолітніх: причини та попередження. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. Серія «Право». Вип. 33. Т. 2. С. 141–144.
50. Виступ Уповноваженого Президента України з прав дитини на конференції «Зцілюючи родину – будуємо майбутнє». Херсон, 2017. Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society>.
51. Вітвіцька В. В. Кримінологічні проблеми попередження злочинних посягань на моральний і фізичний розвиток неповнолітніх: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2002. 20 с.
52. Воднік В. Д. Злочинність неповнолітніх: причини та шляхи запобігання (за даними дослідження у м. Харкові). *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Серія «Філософія, філософія права, політологія, соціологія»*. 2015. № 3 (26). С. 155–178.
53. Воднік В. Д. Проблеми профілактики безпритульності дітей в умовах побудови громадянського суспільства в Україні. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2016. № 2 (29). С. 113–127.
54. Войцеховський М. М. Діяльність міліції України по ліквідації дитячої безпритульності та бездоглядності у повоєнний період (1946–1953 рр.). *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2000. № 12 (1). С. 205–209.
55. Волкова С. Працевлаштування неповнолітніх як запобігання правопорушенням. *Вісник прокуратури*. 2002. № 3 (150). С.78–82.

56. Волобуїв П. По досвідних установах соцвиху України. *Радянська освіта*. 1925. № 4. С. 51–54.
57. Всеобщая декларация прав человека (рос/укр). Принята и провозглашена в резолюции 217 А (III). Генеральной Ассамблеи от 10 дек. 1948 г. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
58. Габелко М. В. Инспекции по делам несовершеннолетних и их профилактическая деятельность: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1978. 22 с.
59. Габора Л. І. Дозвілля як чинник профілактики бездоглядності неповнолітніх. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2009. Вип. 13. Кн. II. С. 45–53.
60. Гайдар Є. О. Безпритульність та бездоглядність: історико-порівняльний аналіз. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2005. Вип. 30. С. 313–318.
61. Ганджій А. Мережа установ Соцвиху. *Шлях освіти*. 1923. № 9–10. С. 215–222.
62. Генеральна прокуратура України. Офіційний веб-сайт. URL: <https://www.gp.gov.ua/>.
63. Гербеев Ю. В. Борьба с беспризорностью и преступностью несовершеннолетних в СССР (1917–1935). *Доклады Академии педагогических наук*. Москва, 1963. № 1. С. 69–72.
64. Гербеев Ю. В., Виноградова А. А. Система воспитательной работы в детском доме: Пособие для воспитателей. Москва, Науч.-исслед. ин-т школ. 1976. 172 с.
65. Глава Нацполіції призначив начальника новоствореного управління ювенальної превенції. URL: <https://glavcom.ua/news/glava-nacpoliciji-priznachiv-nachalnika-novostvorenogo-upravlinnya-yuvenalnoji-prevenciji-426478.html>.
66. Голіна В. В., Головкін Б. М., Валуйська М. Ю. та ін. Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підручник; за ред. В. В. Голіни і Б. М. Головкіна. Харків: Право, 2014. 513 с.

67. Голіна В. Рецидивна злочинність в Україні. *Вісник академії правових наук України*. 1999. Вип. 1. С. 189–196.
68. Голіна В. В. Запобігання злочинності (теорія і практика): навч. посіб. Харків: Нац. юрид. акад. України, 2011. 120 с.
69. Голіна В. В. Попередження злочинності: конспект лекцій. Харків: Укр. юрид. акад., 1994. 40 с.
70. Голодняк А. Ю. Криминологические особенности антиобщественного поведения подростков из маргинальной среды и предупреждение совершаемых ими преступлений: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Москва, 2003. 180 с.
71. Гольдфайн Б. До питання про навчання вихованців дитбудинків. *Радянська освіта*. 1927. № 5. С. 14–16.
72. Гордин Л. Ю. Школа инициативы и самостоятельности: из опыта работы школ г. Таганрога : методический материал. Москва: Педагогика. 1984. 112 с.
73. Горелов Д. Роль громадянського суспільства у реформуванні системи надання соціальних послуг населенню. URL: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/desember08/28.htm>.
74. Горобець І. В. Механізми державного управління у сфері протидії дитячій безпритульності та бездоглядності в Україні: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02. Івано-Франківськ: Івано-Франків. нац. техн. ун-т нафти і газу, 2012. 20 с.
75. Горобець І. В. Проблеми законодавчого забезпечення державної політики щодо дитячої безпритульності та бездоглядності. *Актуальні проблеми державного управління*. Одеса: ОРІДУ НАДУ. 2009. Вип. 3 (39). С. 42–44
76. Гребінь Л. О. Організаційно-педагогічні засади діяльності дитячого будинку в системі освіти України (20-ті – середина 30-х років ХХ ст.): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Умань, 2014. 295 с.
77. Грень Л. М. Проблематика розвитку професійно-технічної освіти України: державно-управлінський аспект. *Вісник Національного університету*

цивільного захисту України. Серія «Державне управління». Харків: НУЦЗУ, 2017. Вип. 2 (7). С. 250–261.

78. Гриценко Т. Т. Коммунистическая партия – организатор помощи семьям военнослужащих, инвалидам и детям-сиротам на освобожденной территории Украины (1943-1945 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.01. Киев, 1973. 23 с.

79. Гуйван Н. І. Правові аспекти дитячої безпритульності: український та міжнародний досвід. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_7592.

80. Гусак А. А. Комсомол – помощник Коммунистической партии в борьбе с детской беспризорностью на Украине (1921–1928 гг.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01. Днепропетровск, 1976. 199 с.

81. Даньшин І. М., Голіна В. В., Валуйська М. Ю. та ін. Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підручник; за заг. ред. В. В. Голіни. 2-ге вид. перероб. і допов. Харків: Право, 2009. 288 с. URL: https://pidruchniki.com/1595021049603/pravo/profilaktika_zlochiviv.

82. Даньшин І. М., Голіна В. В., Кальман О. Г. Кримінологія. Особлива частина: навч. посіб. Харків, 1999. 232 с.

83. Дейнегіна Т. О. Педагогічний вплив телебачення на розвиток і здоров'я дитини. *Освіта Донбасу: Науково-методичне видання*. 2005. № 5/6. С. 5–7.

84. Декларація Наркомосвіти УСРР про соціальне виховання дітей. *Пролетарська освіта*. 1921. № 1. 34 с.

85. Декларація прав дитини, прийнята резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН від 20 листоп. 1959 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_384.

86. Денисов С. Ф. Проблеми запобігання молодіжній злочинності в державах Європейського Союзу. *Держава та регіони*. Серія «Право». 2010. № 3. С. 54–58.

87. Державна судова адміністрація України. Офіційний веб-сайт. URL: <http://dsa.court.gov.ua/dsa/>.

88. Державна доповідь про становище дітей в Україні «Реалізація Конвенції ООН про права дитини в Україні: досягнення, проблеми,

перспективи» (ЗА ПЕРІОД 2009–2016 рр.). URL: <https://www.msp.gov.ua/timeline/Konvenciya-OON-z-prav-ditini.html>.

89. Державна програма запобігання дитячій бездоглядності на 2003–2005 роки: Указ Президента України від 21 лют. 2003 р. № 154/2003. *Офіційний вісник України*. 2003. № 9. Ст. 354.

90. Державна служба статистики України: Офіційний веб-сайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

91. Державна цільова соціальна програма реформування системи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 17 жовт. 2007 р. № 1242. *Офіційний вісник України*. 2007. № 80. Ст. 26.

92. Детская беспризорность и безнадзорность в СССР. URL: http://ru.wikipedia.org/wiki/Детская_беспризорность_и_безнадзорность_в_СССР

93. Джужа О. М. Кримінологія: навч. посіб. Київ: Атіка, 2001. 366 с.

94. Джужа А. О. Запобігання злочинам проти статевої недоторканості дитини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2012. 20 с.

95. Джужа О. М., Василевич В. В., Гіда О. Ф. та ін. Профілактика злочинів: підручник; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужи. Київ: Атіка, 2011. 720 с.

96. Джужа О. М., Василевич В. В., Іванов Ю. Ф. та ін. Кримінологія; за заг. ред. О. М. Джужи. Київ: Прецедент, 2006. 197 с.

97. Джужа О. М., Михайленко П. П., Кулик О. Г. та ін. Курс кримінології: підручник: у 2 кн. Кн. 2: Особлива частина; за заг. ред. О. М. Джужи. Київ: Юрінком Інтер, 2001. 480 с.

98. Дзюба А. Ю. Проблеми індивідуальної профілактики злочинності неповнолітніх. URL: <http://law-dep.pu.if.ua/conference2014/articles/dzyuba.pdf>.

99. Дитяче сирітство в Україні: стан та шляхи подолання. URL: <https://studopedia.info/9-60861.html>.

100. Дмитриевский Р. С. Вовлечение несовершеннолетних в преступную деятельность (криминологический аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1995. 165 с.

101. Довідка про стан протидії злочинності серед дітей. Управління ювенальної превенції Національної поліції України. 2017. 7 с.
102. Доля І. М. Подолання дитячої безпритульності: міжнародна та вітчизняна практика. *Стратегічні пріоритети*. 2010. № 1–2 (14–15). С. 55–59.
103. Дручек О. М. Ювенальна превенція в системі національної поліції України: проблеми реформування. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2017. № 2. С. 63–66.
104. Дубович О. В. Сутність явища бездомності та його соціально-правова оцінка: історія та сучасність. *Трибуна докторанта, аспіранта і здобувача*. 2013. Вип. 25. С. 209–219
105. Дюшен В. Цільова установа дитячих будинків, дитячих містечок і дитячих колоній. *Радянська освіта*. 1926. № 7–8. С. 9–14.
106. Емелин С. М. Борьба с детской беспризорностью и безнадзорностью в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). URL: <http://center-bereg.ru/d751.html>.
107. Ермаков В. Д., Крюкова Н. И. Несовершеннолетние преступники в России. Москва, 1999. 394 с.
108. Жигарев Е. С. Криминологическая характеристика социальных аномалий в среде несовершеннолетних и их предупреждение: учеб. пособие. Москва: МВШМ МВД РФ, 1992. 76 с.
109. Журавель О. Є. Адміністративно-правові засади протидії безпритульності та бездоглядності дітей органами внутрішніх справ: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Запоріжжя, 2013. 18 с.
110. Завгородня Ю. С. Сучасні тенденції злочинності дітей та діяльність органів внутрішніх справ щодо її запобігання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Дніпропетровськ, 2010. 20 с.
111. Задериголова М. До питання про організацію педпроцесу в дитмістечках. *Радянська освіта*. 1926. № 7–8. С. 42–45.
112. Закалюк А. П. Курс сучасної української криминології: теорія і практика: у 3 кн. Кн. 2: Криминологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. Київ: Видав. Дім «Ін Юре», 2007. 712 с.

113. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. Київ: Видав. Дім «Ін Юре», 2007. 424 с.

114. Закон України «Про Національну поліцію»: наук.-практ. комент. / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, доц. В. В. Сокурєнка; [О. І. Безпалова, К. Ю. Мельник, О. О. Юхно та ін.; передмова В. В. Сокурєнка]. Харків, 2016. 408 с.

115. Зелінський А. Ф. Кримінологія: курс лекцій. Харків, 1996. 259 с.

116. Зеленський Є. С. Поліцейське піклування щодо неповнолітніх осіб: зміст та порядок застосування.

URL: <https://www.bibliofond.ru/view.aspx?id=899235>

117. Зінченко А. Г. Дитяча безпритульність в радянській Україні в 20-х – першій половині 30-х років ХХ століття: автореф. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Одеса, 2002. 17 с.

118. Игошев К. Е. О некоторых чертах личности преступника молодежного возраста и возможностях их использования при разработке типологий. *Типология личности преступника и индивидуальное предупреждение преступлений*. Москва, 1979, С. 80-88.

119. Индриков З. Я. Специальные меры профилактики беспризорности и правонарушений несовершеннолетних в СССР: учеб. пособие. Минск, 1983. 64 с.

120. Йосипів А. О. Детермінанти асоціальної поведінки підлітків-маргіналів. *Актуальні проблеми вдосконалення законодавства України*: Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника, 2012. Вип. 29. С. 214–221.

121. Йосипів А. О. Загальносоціальна, спеціально-кримінологічна та індивідуальна профілактика злочинності: правові аспекти. Радник. Український юридичний портал. URL: <http://radnuk.info/statti/558-kruminolog/15105-2011-01-21-07-20-09.html>.

122. Йосипів А. О. Проблемні питання ресоціалізації неповнолітнього злочинця, засудженого до позбавлення волі. *Порівняльно-аналітичне право*: електронне наук. вид. URL: http://pap.in.ua/4_2017/67.pdf.

123. Йосипів А. О. Рецидивна злочинність неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 5. С. 138–141.

124. Іванов Ю. Ф., Джужа О. М. Кримінологія: навч. посіб. Київ: Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2006. 264 с.

125. Іващенко В. М. Діти-вулиці як феномен українського суспільства. *Вісник Міжнародного Слов'янського університету*. Серія «Соціологічні науки». 2008. № 2. С. 21–24.

126. Ілляшенко Ю. Ю. Історія становлення та розвитку інституту соціально-правової захищеності дітей найбільш уразливих категорій в Україні періоду розбудови громадянського суспільства (90-ті рр. ХХ ст.). *Гуманітарний вісник*. Серія «Історичні науки». 2014. Число 21, Вип. 5 (1). С. 70–82.

127. Інструкція з організації роботи підрозділів кримінальної міліції у справах дітей: затв. наказом Міністерства внутрішніх справ України від 19 груд. 2012 р. № 1176. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0121-13>.

128. Інструкція з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України: затв. наказом Міністерства внутрішніх справ України від 19 груд. 2017 р. № 1044. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0686-18>.

129. Інструкція щодо порядку взаємодії структурних підрозділів, відповідальних за реалізацію державної політики щодо попередження насильства в сім'ї, служб у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та відповідних підрозділів органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї: затв. наказом Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, МВС України від 7 верес. 2009 р. № 3131/386. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0917-09>.

130. Інформаційно-аналітичні матеріали про стан протидії злочинності серед дітей / Управління ювенальної превенції Національної поліції України. 2018. 12 с.

131. Кабаченко Н. В. Дитяча бездомність в Україні. Наукові записки НаУКМА. Серія «Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота». 2010. Т. 110. С. 60–65.

132. Каиржанов Е. И. Понятие, структура и виды профилактики преступлений. Караганда: ВШ МВД СССР, 1986. 87 с.

133. Кальченко Л. В. Соціально-педагогічний захист бездоглядних дітей у притулках для дітей: наук.-метод. посіб. Луганськ: ДЗ «ЛНУ ім. Т. Шевченка», 2010. 348 с.

134. Кальченко Т. Л. Запобігання злочинності неповнолітніх в Україні спеціальними органами та установами: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2004. 19 с.

135. Караман О. Л. Ресоціалізація неповнолітніх засуджених як процес. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Педагогіка. Соціальна робота». 2011. Вип. 22. С. 62–66.

136. Караман О. Л. Характеристика змісту соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми засудженими в пенітенціарних закладах. *Науковий вісник Донбасу*. 2012. № 4. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvd_2012_4_2.

137. Касторский Ю. Л. Организация и воспитание общешкольного коллектива. Москва: Учпедгиз, 1956. 88 с.

138. Касьянова Н. М. Борьба з безпритульністю та бездоглядністю в Донбасі (1943–1953 рр.): автореф. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2010. 19 с.

139. Кацера А. О. Фактори виникнення і трансформації образу Я бездоглядних підлітків. *Актуальні проблеми психології*. Київ, 2004. Т. 1. Вип. 13. С. 42–45.

140. Кашелкин А. Б. Предупреждение правонарушений среди безнадзорных подростков (По материалам органов внутренних дел): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1985. 23 с.

141. Квітка Я. М. Попередження адміністративних правопорушень серед неповнолітніх: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2002. 226 с.

142. Кількість дітей-жертв насильства може сягати мільйонів – Філіпішина. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28929463.html>.

143. Коваленко С. С. История возникновения и развития детских домов Украинской ССР в период с 1917 по 1929 гг.: дис. ... канд. пед. наук. Киев, 1954. 252 с.

144. Ковальський В. С., Костенко О. М., Семаков Г. С. Кримінологія. Підручник. Практикум. Київ: Юрінком Інтер, 2017. 341 с.

145. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 груд. 1984 року (зв змінами та допов.). *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1984. Дод. до № 51. Ст. 1122.

146. Кожура Л. О. Адміністративно-правовий захист бездомних осіб і безпритульних дітей: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2013. 247 с.

147. Козлова Т. П. Профілактика правонарушень невершеннолетних. Киев, Одесса: Вища шк., 1990. 192 с.

148. Койнова Ю. В. Из опыта работы социальных служб Германии с дезадаптированными детьми и подростками. *Российский журнал социальной работы*. 2002. № 1/5. С. 158–161.

149. Коллективы беспризорных и их вожаки: сб. ст.й С. О. Лозинского, Н. П. Велецкой, А. В. Уласовой / под ред. Б. В. Боровича. Харьков: Культурно-просветительное узд-во «Труд», 1926. 127 с.

150. Конвенція про права дитини. Прийнята резолюцією 44/25 Генеральної Асамблеї ООН від 20 листоп. 1989 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_021.

151. Коновалова А. И. Роль государственной политики в предупреждении преступности несовершеннолетних. *Вестник МГОУ*. 2012. № 3. С. 21–28.

152. Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія: академічний курс: підруч. для вищ. навч. закл. Київ: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. 424 с.

153. Коношенко С. В. Взаємодія центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді з пенітенціарним закладом у соціально-педагогічній роботі з неповнолітніми засудженими. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2013. № 1. С. 71–78.

154. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

155. Концепція розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні: Указ Президента України від 24 трав. 2011 р. № 597/2011. *Офіційний вісник України*. 2011. № 41. Ст. 9.

156. Копыт Н. Я., Скворцова Е. С. Алкоголь и подростки. Москва: Медицина, 1985. 48 с.

157. Костенко А. Н. Криминальный произвол: социология воли и сознания преступника: монография. Киев: Наук. думка, 1990. 148 с.

158. Костенко О. М. Культура і закон – у протидії злу: монографія. Київ: Атіка, 2008. 352 с.

159. Кравченко Т. М. Сімейне насильство як фактор репродукування «дітей вулиці». *Постметодика*. 2009. № 2. С. 50–52.

160. Крейдун Н. П., Лактіонов О. М., Сорока А. В., Скоков С. І. Основи пенітенціарної психології: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Харків: Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2007. 140 с.

161. Кривачук Л. Ф. Теоретичні аспекти дитячої бездоглядності та безпритульності в Україні. *Теорія та практика державного управління*. 2011. Вип. 2. С. 2–8.

162. Кривоносов А. Н. Исторический опыт борьбы с беспризорностью. *Государство и право*. 2003. № 7. С. 92–98. URL: http://contrlist.ucoz.ru/index/istoricheskij_opyt_borby_s_besprizornostju/0-627

163. Криминология: учебник / под ред. В. Н. Кудрявцева, В. Е. Эминова. Москва: Юристъ, 1995. 512 с.

164. Кримінальний кодекс України від 5 квіт. 2001 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131.

165. Кримінально-виконавчий кодекс України від 11 лип. 2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 3–4. Ст. 21.

166. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квіт. 2012 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88.

167. Кримінологія: підруч. для студ. ВНЗ; за заг. ред. Л. С. Сміяна, Ю. В. Нікітіна. Київ, 2010. 495 с.
168. Кримінологія. Загальна та Особлива частини: підручник; за ред. В. В. Голіни. Харків: Право, 2009. 286 с.
169. Кримінологія: підруч. для студ. вищ. навч. закл.; за ред. О. М. Джужи. Київ, Юрінком-інтер. 2002. 416 с.
170. Куліш Т. І. Дослідна трудшкола № 4 Т. Лубенця у Пущі-Водиці. Нариси з історії розвитку новаторських навчально-виховних закладів в Україні (XX століття): посібник / за ред. О. В. Сухомлинської, В. С. Курило. Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2010. С. 276–294.
171. Курило В. І., Михайлов О. Є., Яра О. С. Кримінологія: Загальна частина: навч. посіб. Київ: Кондор, 2006. 192 с.
172. Куріння, вживання алкоголю та наркотичних речовин серед підлітків, які навчаються: поширення й тенденції в Україні: За результатами дослідження 2015 року в рамках міжнародного проекту «Європейське опитування учнів щодо вживання алкоголю та інших наркотичних речовин – ESPAD» / О. М. Балакірева (кер. авт. кол.), Т. В. Бондар, Ю. Ю. Приймак, Д. М. Павлова та ін. Київ: Поліграфічний центр «Фоліант», 2015. 200 с.
173. Кушнір М. М. Запобігання корисливо-насильницьким злочинам, що вчиняються неповнолітніми особами жіночої статі в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2017. 20 с.
174. Лавриченко Н. М. Педагогіка соціалізації: Європейські абриси. Київ: Віра Інсайт, 2000. 444 с.
175. Лазаренко О. О. Профілактика девіантної поведінки підлітків у діяльності органів внутрішніх справ: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05. Київ, 2012. 19 с.
176. Лазаренко О. О. Безпритульні діти: як розв'язати «гордіїв вузол»? *Постметодика*. 2009. № 2. С. 44–46.
177. Левитина М. И. К вопросу о трудовой организации беспризорных. *Шлях освіти*. 1924. № 4–5. С. 212–219.
178. Легецький М. П. Адміністративно-правові заходи протидії правопорушенням, вчиненим неповнолітніми, у сфері незаконного обігу

наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2004. 20 с.

179. Ленська В. В. Піклування партії про загальне навчання дітей і підлітків у роки війни. *Український історичний журнал*. 1987. № 9. С. 83–91.

180. Лист Міністерства освіти і науки України від 27 трав. 2016 р. «Про апробацію експериментальної моделі співпраці навчальних закладів і поліції «Шкільний офіцер поліції» URL: https://don.kyivcity.gov.ua/files/2016/6/7/list_mon.pdf.

181. Личность преступника / редкол. : В. Н. Кудрявцев, Г. М. Миньковский, А. Б. Сахаров. Москва: Юрид. лит., 1975. 270 с.

182. Лозинський Л. О. Коллективы беспризорных и их вожаки. Харьков: Труд, 1926. 128 с.

183. Лунеев В. В. Преступность XX века. Мировые, региональные и российские тенденции. Москва: Wolters Kluwer, 2005. 912 с.

184. Макаренко А. С. О воспитании / сост. и авт. вступ. ст. В. С. Хелемендик. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Политиздат, 1990. 415 с.

185. Макаренко А. С. Педагогічна поема. Вибрані твори: в 3 т. Т. 1: Педагогічна поема. Київ: Радянська шк., 1984. 534 с.

186. Мариновская И. Д. Преступное поведение несовершеннолетних и его профилактика органами внутренних дел в условиях крупного города: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1989. 25 с.

187. Матеріали методичної конференції дитячих будинків та інтернатів на транспорті України / за ред. В. О. Міщанинової. Харків, 1927. 34 с.

188. Медвідь А. О. Соціальний захист бездомних осіб і безпритульних дітей: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05. Одеса, 2015. 20 с.

189. Медицький І. Б. Запобігання злочинності: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Івано-Франківськ: Видавець Віктор Дяків, 2008. 220 с.

190. Мельничок В. М. Криміналістична характеристика вікових особливостей криміногенної поведінки неповнолітніх. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 47. С. 166–173.

191. Методичні рекомендації щодо виконання власних (самоврядних) повноважень об'єднаної територіальної громади у сфері соціального захисту населення: наказ Мінсоцполітики України від 19 січ. 2016 р. № 26. URL: http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/article?art_id=186204&cat_id=107177.

192. Миненок М. Г., Миненок Д. М. Корысть. Криминологические и уголовно-правовые проблемы. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2001. 367 с

193. Миньковский Г. М. Некоторые причины преступности несовершеннолетних и меры её предупреждения. *Советское государство и право*. 1966. № 5. С. 84-93.

194. Михайленко П. П., Кондратьев Я. Ю. Історія міліції України у документах і матеріалах: у 3 т. Київ: Генеза, 2000. Т. 3: 1946–1990. 2000. 616 с.

195. Михайленко П. П., Кондратьев Я. Ю. Історія міліції України у документах і матеріалах: у 3 т. Київ: Генеза, 1997. Т. 2: 1926–1945. 1999. 412 с.

196. Михайлов О. Є., Горбань А. В., Міщук В. В. Кримінологія: навч. посіб. Київ: Знання, 2012. 566 с.

197. Назаренко Д. О. Кримінологічний аналіз дитячої безпритульності як фонового для злочинності явища. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*: Серія «Право». Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2014. Вип. 24. Т. 4. С. 46–48.

198. Національна поліція України. Офіційний веб-сайт. URL: <https://www.npu.gov.ua/>.

199. Національна стратегія профілактики соціального сирітства на період до 2020 року: затв. Указом Президента України від 22 жовт. 2012 р. № 609/2012. *Офіційний вісник України*. 2012. № 81. Ст. 3255.

200. Нечерда В. Проблема виховання толерантності особистості в контексті профілактики дитячої бездоглядності. *Рідна школа*. 2009. № 5/6. С. 54–56.

201. Новації в протидії насильству в сім'ї: кримінальна відповідальність та суттєве обмеження прав порушника. URL:

<http://police.dn.ua/news/view/novatsii-v-protidii-nasilstvu-v-simi-kriminalna-vidpovidalnist-ta-sutteve-obmezheniya-prav-porushnika>.

202. Олифіренко Ю. І. Історичні аспекти проблеми дитячої безпритульності та бездоглядності. *Вісник Чернігівського державного технологічного університету*. 2012. № 3 (60). С. 340–349.

203. Оржеховська В. М. Сучасні проблеми дитячої бездоглядності в Україні та шляхи їх вирішення. URL: http://www.nbuv.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Postmetodyka/2009_2/orzhekhovska.pdf

204. Оржеховська В. М. Сучасні проблеми дитячої бездоглядності в Україні: аналіз, шляхи подолання *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2009. Кн. II. Вип. 13. С. 3–12.

205. Остроумов С. С., Кузнецова Н. Ф. О причинах и условиях преступности. Российский криминологический взгляд. 2009. № 3. С. 28-34

206. Остроумов С. С. Некоторые вопросы изучения правонарушений среди несовершеннолетних. *Изучение и предупреждение правонарушений среди несовершеннолетних*. Москва, 1970. С. 17–19.

207. Павлик Н. П. Виховна діяльність у притулку для неповнолітніх: монографія. Житомир: Вид-во Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка, 2008. 227 с.

208. Паращевіна О. С. Роль системи народної освіти у подоланні дитячої безпритульності в 20-х – першій половині 30-х рр. ХХ століття в Україні: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Дніпропетровськ, 2005. 19 с.

209. Петрочко Ж. В. Теоретичні основи патронату над дітьми. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2014. № 1. С. 83–90

210. Пеша І. В. Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (проблеми реформування). Київ: Логос, 2000. 87 с.

211. Піщевський А. Л., Перехрест О. Г. Ідейно-політичне і трудове виховання учнівської молоді в роки Великої Вітчизняної війни. *Радянська школа*. 1975. № 2. С. 7–13.

212. Піщенко Г., Мінченко С. Віктимологічні аспекти негативних соціальних явищ, пов'язаних зі злочинністю. *Право України*. 2006. № . С. 107-111.

213. План реалізації Концепції розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 жовт. 2011 р. № 1039-р. *Урядовий кур'єр*. № 208. 9 листоп. 2011 р.

214. Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення заходів, спрямованих на подолання дитячої бездоглядності і безпритульності: затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 2 верес. 2005 р. № 861. *Офіційний вісник України*. 2005. № 36. Ст. 2191.

215. Порядок розгляду заяв та повідомлень про вчинення насильства в сім'ї або реальну його загрозу: затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 26 квіт. 2003 р. № 616. *Офіційний вісник України*. 2003. № 18–19. Ст. 829.

216. Правила внутрішнього розпорядку приймальників-розподільників для дітей органів Національної поліції України: затв. наказом Міністерства внутрішніх справ України 3 лип. 2017 р. № 560. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0927-17/paran4#n4>.

217. Причини інституалізації і майбутнє молодих людей, які залишають заклади державної опіки: Тематичне дослідження. Київ, 2001. 47 с.

218. Про вищу освіту: Закон України від 1 лип. 2014 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 37. Ст. 2004.

219. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо функціональних обов'язків державного соціального інспектора: Постанова Кабінету Міністрів України від 30 жовт. 2014 р. № 623. *Офіційний вісник України*. 2014. № 93. С. 51.

220. Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 24 верес. 2008 р. № 866 і від 5 квіт. 2017 р. № 268: Постанова Кабінету Міністрів України від 11 квіт. 2018 р. № 301 URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/301-2018-%D0%BF>.

221. Про волонтерську діяльність: Закон України від 19 квіт. 2011 р. *Офіційний вісник України*. 2011. № 37. Ст. 1498.

222. Про дитячу безпритульність в Україні та шляхи подолання цього явища: Постанова Верховної Ради України від 6 верес. 2005 р. № 2796-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 38–39. Ст. 450.

223. Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України від 5 лют. 2015 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 13. Ст. 91.

224. Про додаткові заходи щодо запобігання дитячій бездоглядності: Указ Президента України від 28 січ. 2000 р. № 113/2000. *Офіційний вісник України*. 2000. № 5. Ст. 154.

225. Про експериментальне впровадження послуги сімейного патронату (патронату над дітьми), як складової, діючої в м. Умань, системи підтримки сімей з дітьми та забезпечення прав дітей, які опинилися в складних життєвих обставинах чи залишилися без піклування: Офіційний веб-сайт Виконавчого комітету Уманської міської ради. URL: <http://uman-rada.gov.ua>.

226. Про житловий фонд соціального призначення: Закон України від 12 січня 2006 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 19–20. Ст. 159.

227. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: Закон України від 13 січ. 2005 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 6. Ст. 147.

228. Про Загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року: Закон України від 5 трав. 2009 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2009. № 29. Ст. 395.

229. Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 7 груд. 2017 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 5. Ст. 35.

230. Про затвердження Державної програми подолання дитячої безпритульності і бездоглядності на 2006–2010 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 11 трав. 2006 р. № 623. *Офіційний вісник України*. 2006. № 20. Ст. 1443.

231. Про затвердження плану заходів щодо реалізації Концепції соціального захисту бездомних громадян до 2012 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 5 листоп. 2008 р. № 1402-р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1402-2008-p>.

232. Про затвердження Положення про комісії в справах неповнолітніх Української РСР: Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 30 груд. 1961 р. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1962. № 3. Ст. 51.

233. Про затвердження Положення про комісії в справах неповнолітніх Української РСР: Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 26 серп. 1967 р. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1967. № 34. Ст. 242.

234. Про затвердження Порядку виявлення сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах, надання їм соціальних послуг та здійснення соціального супроводу таких сімей (осіб): Постанова Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2013 р. № 896. *Офіційний вісник України*. 2013. № 98. Ст. 3609

235. Про затвердження Правил опіки та піклування: наказ Державного комітету у справах сім'ї та молоді, Міністерства освіти України, МОЗ України, Міністерства праці та соціальної політики України від 26 трав. 1999 р. № 34/166/131/88. *Офіційний вісник України*. 1999. № 26. Ст. 115

236. Про затвердження типових положень про службу у справах дітей: Постанова Кабінету Міністрів України від 30 серп. 2007 р. № 1068. *Офіційний вісник України*. 2007. № 66. Ст. 2541.

237. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 трав. 1997 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. Ст. 17.

238. Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 9 квіт. 1999 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 20–21. Ст. 190.

239. Про Національну поліцію: Закон України 2 лип. 2015 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 40–41. Ст. 379.

240. Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року: Указ Президента від 25 черв. 2013 р. № 344. *Офіційний вісник України*. 2013. № 50. Ст. 18.

241. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей: Закон України від 24 січ. 1995 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 6. Ст. 35.

242. Про організацію діяльності загальноосвітніх шкіл та професійних училищ соціальної реабілітації: Постанова Кабінету Міністрів України від 8 серп. 2012 р. № 734. *Офіційний вісник України*. 2012. № 60. Ст. 2437.

243. Про організацію діяльності приймальників-розподільників для дітей органів Національної поліції України: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 3 лип. 2017 р. № 560. *Офіційний вісник України*. 2017. № 69. Ст. 41.

244. Про освіту: Закон України від 5 верес. 2017 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 38–39. Ст. 380.

245. Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей: Закон України від 2 черв. 2005 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 26. Ст. 354.

246. Про охорону дитинства: Закон України від 26 квіт. 2001 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 30. Ст. 142.

247. Про пробацію: Закон України від 5 лют. 2015 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 13. Ст. 93.

248. Про провадження у м. Києві експерименту щодо запровадження інноваційної форми влаштування дітей: Постанова Кабінету Міністрів України від 30 трав. 2007 р. № 787. *Офіційний вісник України*. 2007. № 41. Ст. 1623.

249. Про профілактику правопорушень: проект Закону України від 29 груд. 2009 р. Судова влада України. Офіційний веб-портал. URL: <http://cv.court.gov.ua/tu26/6/2358/>.

250. Про Рекомендації парламентських слухань «Про проблему бездомних громадян та безпритульних дітей і шляхи її подолання»: Постанова Верховної Ради України від 3 лют. 2004 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 16. Ст. 246.

251. Про соціальні послуги: Закон України від 19 черв. 2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 45. Ст. 358.

252. Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк: Закон України від 17 берез. 2011 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 38. Ст. 380.

253. Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю: Закон України від 21 черв. 2001 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 42. Ст. 213.

254. Про схвалення Концепції Державної програми подолання дитячої безпритульності і бездоглядності на 2006–2010 роки: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 7 груд. 2005 р. № 503-р. *Офіційний вісник України*. 2005. № 49. Ст. 3080.

255. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 1 квіт. 2014 р. № 333-р. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80>.

256. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23 груд. 1997 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 20. Ст. 99.

257. Про Уповноваженого Президента України з прав дитини: Указ Президента України від 11 серп. 2011 р. № 812/2011. *Офіційний вісник України*. 2011. № 63. Ст. 7.

258. Про утворення Міжвідомчої комісії з питань охорони дитинства: Постанова Кабінету Міністрів України від 3 серп. 2000 р. № 1200. *Офіційний вісник України*. 2000. № 32. Ст. 139.

259. Проблеми бездоглядності і безпритульності дітей в Україні: Державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2003 р. Київ: Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. 195 с.

260. Пустовий О. О. Актуальні проблеми чинників дитячої бездоглядності та безпритульності в Україні: *Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 10 лют. 2018 р.). Одеса: Громад. орг. «Причорноморська фундація права», 2018. С. 86–91.

261. Пустовий О. О. Безпритульність неповнолітніх та злочинність: актуальні проблеми сучасності. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Вип. 2. С. 232–236.

262. Пустовий О. О. Види індивідуально-профілактичних заходів запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними

дітьми: *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення*: матеріали міжвуз. наук.-практ. круглого столу (Київ, 21 квіт. 2018 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2018. С. 336–340.

263. Пустовий О. О. Деякі аспекти проблем дитячої бездоглядності та безпритульності в Україні: *Злочини проти громадської безпеки та кримінально-правова політика держави в умовах гібридної війни*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 22 груд. 2017 р.). Київ: Таврійський нац. ун-т імені В. І. Вернадського, 2017. С. 78–81.

264. Пустовий О. О. Дитяча бездоглядність та безпритульність в Україні. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. Серія «Юридична». 2017. Вип. 16. С. 112–116.

265. Пустовий О. О. Запобігання дитячій бездоглядності та безпритульності: українській та міжнародний досвід. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 6. С. 314–316.

266. Пустовий О. О. Заходи запобігання дитячій бездоглядності та безпритульності в Україні та за кордоном: *Актуальні питання розвитку права та законодавства: наукові дискусії*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 15–16 груд. 2017 р.). Львів: Західноукр. орг. «Центр правничих ініціатив», 2017. С. 105–109.

267. Пустовий О. О. Напрями покращення спеціально-кримінологічних заходів, спрямованих на запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2018. Вип. 4 (108). С. 117–125.

268. Пустовий О. О. Недоліки сімейного виховання: причина бездоглядності та безпритульності неповнолітніх. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2018. Вип. 3. Т. 2. С. 118–122.

269. Пустовий О. О. Соціально-психологічні чинники дитячої бездоглядності та безпритульності в Україні. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2018. № 1-1 (29). С. 146–149.

270. Рень Л. В. Причини дитячої бездоглядності та безпритульності: спроба комплексного аналізу. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2013. № 11 (270). Ч. II. С. 102–107.

271. Рень Л. В. Соціально-педагогічні умови профілактичної роботи з дітьми вулиці: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05. Київ, 2011. 316 с.
272. Рыбальская В. Я. Проблемы борьбы с преступностью несовершеннолетних. Иркутск, 1994. 196 с.
273. Рыбальская В. Я. Виктимология и преступность несовершеннолетних: метод. рек. Иркутск, 1980. 164 с.
274. Ряппо Я. П. Народна освіта на Україні за десять років революції. Харків: Держ. вид-во, 1927. 125 с.
275. Савицька С. Л. Участь органів опіки і піклування у захисті прав та інтересів дитини. *Підприємництво, господарство і право*. 2015. № 7. С. 19–23
276. Сафиуллин Н. Х., Данилевская М. В., Куликов Н. И. Особенности преступного поведения несовершеннолетних. Казань, 1995. 85 с.
277. Северин О. О. Застосування до неповнолітніх заходів кримінально-правового характеру, не пов'язаних з позбавленням волі: автореф. дис. ... канд. юрид наук: спец. 12.00.08. Запоріжжя, 2009. 20 с.
278. Семчук Б. І. Медіаінформація як чинник соціалізації особистості. URL: <http://dspace.udpu.edu.ua:8181/jspui/handle/6789/9777>.
279. Семчук С. І. Використання комп'ютерних технологій у навчально-виховному процесі дошкільної установи. *Комп'ютерно-інтегровані технології: освіта, наука, виробництво*. Луцьк, 2011. Вип. № 5. С. 275–280
280. Серета П. П. Педагогические основы предупреждения безнадзорности и правонарушений несовершеннолетних: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Київ, 1974. 23 с.
281. Сибиряков С. Л. Предупреждение девиантного поведения молодежи (Методологические и прикладные проблемы). Волгоград, 1998. 154 с.
282. Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників / за заг. ред. А. Й. Капської, І. М. Пінчук, С. В. Толстоухової. Київ: Логос, 2000. 260 с.
283. Слущка Тетяна. Злочини неповнолітніх: про що говорить статистика? URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/117843-zlochiny-nepovnlitnikh-pro-scho-govorit-statistika>.

284. Соколова Ф. А. Родной дом. Москва, 1978. 303 с.
285. Соловей М. В., Гуцалюк О. М. Дитяча бездоглядність: окремі висновки з історії і сучасної соціально-педагогічної практики в умовах притулку для неповнолітніх. *Педагогічний дискурс*. 2007. Вип. 2. С. 163–167.
286. Соловій Л. С. До питання бездомності в Україні: масштаби, соціальні аспекти, проблеми забезпечення житлом. *Сучасні проблеми архітектури та містобудування*. Київ: КНУБА, 2008. № 19. С. 299–307.
287. Софинов П. Г. Из истории борьбы с детской беспризорностью. *Вопросы истории КПСС*. 1966. № 8. С. 68-79.
288. Социальная защита семьи и детей: зарубежный опыт. Москва, 1992. 168 с.
289. Соціальна робота: короткий енцикл. словник. Київ: ДЦССМ, 2002. 536 с.
290. Соціальна робота з різними групами клієнтів: навч. посіб. / уклад.: Т. Д. Кочуей, О. М. Бойко. Умань: ФОП Жовтий О. В., 2016. 278 с.
291. Соціальна робота: технологічний аспект: навч. посіб. / за ред. проф. А. Й. Капської. Київ: Центр. навч. літ., 2004. 352 с.
292. Соціальні проблеми молоді в Україні / Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/april08/27.htm>.
293. Стан майстерень у дитячих будинках. *Народний учитель*: додаток. 1927. № 22. С. 4.
294. Становище дитячих будинків. *Друг дітей*: місячник. 1926. № 6–7. С. 16.
295. Створення дитячих ОМБУДСМЕНІВ м. Кам'янське. URL: <https://e-dem.in.ua/dniprodzerzhynsk/Petition/View/736>.
296. Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020»: Указ Президента України від 12 січ. 2015 р. № 5/2015. *Офіційний вісник України*. 2015. № 4. Ст. 8
297. Стрільців О. М. Уфимська виховно-трудова колонія ім. О. М. Матросова. Міжнародна поліцейська енциклопедія: у 10 т. / відп. ред. В. В. Черней, Ю. І. Римаренко, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. Київ: Атіка, 2014. Т. VIII: Інформаційно-аналітична, освітня та наукова

діяльність, психологічні засади поліцейської служби; міжнародне співробітництво. С. 1017–1018.

298. Сухомлинська О. В. Радянська педагогіка як ідеологія: спроба історичної реконструкції. *Історико-педагогічний альманах*. 2014. Вип. 1. С. 4–24.

299. Типове положення про комісію з питань захисту прав дитини: затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 24 верес. 2008 р. № 866. *Офіційний вісник України*. 2008. № 76. Ст. 47.

300. Типове положення про сектор ювенальної пробації: затв. наказом Міністерства юстиції України від 18 серп. 2017 р. № 2649/5. *Офіційний вісник України*. 2017. № 72. С. 252.

301. Третьякова Т. А. Деятельность комиссий по делам несовершеннолетних по предупреждению безнадзорности и правонарушений: (По материалам УССР): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, КВШ МВД СССР. 1984. 23 с.

302. Туз Н. Д. Соціально-психологічні детермінанти формування особистості неповнолітнього злочинця (кримінологічний аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів. ЛьвДУВС. 2016. 232 с.

303. Туз Н. Д. Зловживання алкоголем як детермінуючий чинник злочинності неповнолітніх
URL: <http://www.pravoznavec.com.ua/period/article/40188/%D2>

304. Туляков В. А. Виктимология (социальные и криминологические проблемы) : монографія. Одесса: Юрид. л-ра, 2000. 244 с

305. Турлова Ю. А. Типологія осіб, які вчиняють екологічні злочини. *Visegrad Journal on Human Rights*. № 5/2. 2016. С. 156–162.

306. Україна лідирує у світі за кількістю потерпілих від домашнього насильства. URL: <http://expres.ua/news/2016/07/07/192732-ukrayina-lidyruye-sviti-kilkisty-poterpilyh-domashnogo-nasylstva>.

307. Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка: Офіційний веб-сайт. URL: <http://www.uisr.org.ua/hbsc>.

308. Федоров А. В. Школьники и компьютерные игры с «экраным насиением». *Педагогика*. 2004. № 6. С. 45–49.

309. Фіалка М. І. Неповнолітня злочинність: сучасний стан та напрямки профілактики. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2013. № 5. С. 133–140.

310. Характеристика осужденных к лишению свободы. По материалам специальной переписи 1999 г. / под ред. д-ра юрид. наук проф. А. С. Михлина. Москва, 2001. 464 с.

311. Цивільний кодекс України від 16 січ. 2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.

312. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 берез. 2004 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40–41, 42. Ст. 492.

313. Цуканова М. С. Соціально-психологічна допомога та реабілітація бездоглядним і безпритульним дітям у притулку. *Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти*. 2010. Вип. 43. С. 100–101.

314. Чебан О. М. Злочинність безпритульних неповнолітніх осіб: кримінологічна характеристика та шляхи запобігання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 2015. 20 с.

315. Чебан О. М. Основні кримінологічні ознаки особи, схильної до безпритульного способу життя. *Держава та регіони*. Серія «Право». 2013. Вип. 4. С. 112–116.

316. Чебан О. М. Протидія злочинності та безпритульності неповнолітніх на транспортних магістралях: історичний генезис. *Економіка та управління на транспорті*. 2016. Вип. 2. С. 246–254.

317. Черепненко О. О. Сучасний стан і тенденції розвитку злочинності неповнолітніх. *Науковий вісник ДДУВС*. 2006. № 1. С. 324–329.

318. Черныш А., Черныш М. Маргиналы и маргинальная преступность в Украине. Одеса: Вид-во Укр. акад. наук «ВІР», 2004. С. 35–37.

319. Черняк М. М. Коммунистическая партия – организатор охраны здоровья и коммунистического воспитания подрастающего поколения (1917–1923 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01. Москва, 1970. 32 с.

320. Чех С. М. Мероприятия коммунистической партии и советского правительства по борьбе с детской беспризорностью в период 1917–1925 гг.: дис. ... канд. пед. наук. Киев, 1953. 269 с.

321. Чечет В. В. Альтернатива соціальному сиротству. *Народное образование*. 2001. № 9. С. 105–108.

322. Чуб В. И. Деятельность Коммунистической партии по ликвидации детской беспризорности в годы осуществления новой экономической политики: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01. Харьков, 1985. 26 с.

323. Швидкий В. П. Бродяжництво й жебрацтво як елементи соціального життя в Україні у першій половині 1950-х рр. *Український історичний журнал. Науковий журнал*. 2007. № 1 (472). Січень – лютий. С. 149–169.

324. Шевченко А. Є. Організаційно-правові заходи органів міліції Української РСР щодо боротьби з дитячою безпритульністю та бездоглядністю у роки Великої Вітчизняної Війни (1941–1945 рр.). *Боротьба з правопорушеннями у молодіжному середовищі: вітчизняний та міжнародний досвід*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Донецьк, 2 черв. 2010 р.). Донецьк: Донец. юрид. ін-т ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка. 2010. С. 270–274.

325. Шевченко А. Є. Організаційно-правові заходи радянського уряду й органів внутрішніх справ щодо боротьби з дитячою безпритульністю у 40-х рр. ХХ ст. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності*. Донецьк: Донец. юрид. ін-т МВС при Донец. нац. ун-ті, 2005. Вип. 2. С. 45–54.

326. Шикирава Н. Засоби масової інформації як джерело негативних емоційних станів дитини. *Психолог*. 2006. № 2–3 (194–195). С. 45–46.

327. Шишко О. Я. Депривація як чинник формування віктимності у дітей-сиріт. *Психологія особистості*. 2011. № 1. С. 275–281.

328. Шнайдер Г. Й Криминология / пер. с нем.; под ред. Л. О. Иванова (предисл.); пер.: Неподаев Ю. А. Москва: Прогресс-Универс, 1994. 502 с.

329. ЮНІСЕФ нарахував в Україні у 10 разів більше безпритульних підлітків, ніж офіційна статистика. URL: <https://tyzhden.ua/News/36520>

330. ЮНІСЕФ (Представництво дитячого фонду ООН в Україні). URL: www.unicef.org/ukraine/ukr.

331. Якимова С. В. Окремі аспекти методики індивідуальної профілактики з неповнолітніми правопорушниками. URL:

http://science2016.lp.edu.ua/sites/default/files/Full_text_of_%20papers/vnulpurn_2016_855_84.pdf.

332. Якимова С. В. Попередження злочинності неповнолітніх: проблеми законодавчого врегулювання. *Науковий вісник Львів. держ. універ. внутр. справ.* 2009. № 4. С. 261–269. URL: <http://radnuk.info/statti/558-kruminolog/15121-2011-01-21-07-36-06.html>

333. Якимова С. В., Маковецька Н. Є., Омельчук О. М. Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підручник. Хмельницький: Хмельниц. ун-т управління та права, 2014. 442 с.

334. Яременко И. А. Педагогизация влияния электронных СМИ на социальную активность личности. Магнитогорск: МаГУ. 2001. 113 с.

335. Яцишин М. Правовий та соціальний захист осіб, звільнених з місць позбавлення волі, як важлива складова кримінально-виконавчої політики (огляд наукових сентенцій і важливіших правових актів). *Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ.* 2010. № 2(69). С. 121–127.

336. Child Homelessness in Europe – an Overview of Emerging Trends. FEANTSA, 2007. 38 p.

337. Criminal Justice Act 1982. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1982/48/contents>.

338. Criminal Justice Act 1988. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1988/33/contents>.

339. Criminal Justice and Public Order Act 1994. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1994/33/contents>.

340. Lamson S. R. Media Violence Has Increased the Murder Rate. C. Wekesser (ed.), *Violence in the Media*. San Diego. 1995. P. 25.

341. Sarasota F. I. Professional Resource Press. *Professional Resource Exange*. 199. P. 19–31.

342. SOS Children's Villages. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/SOS_Children%27s_Villages

ДОДАТКИ

Додаток А

Результати

проведеного анкетування та інтерв'ювання працівників підрозділів карного розшуку та ювенальної превенції щодо проблемних питань, які виникають під час попередження злочинів, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми

Для визначення проблемних питань, пов'язаних з попередження злочинів, які безпритульними та бездоглядними дітьми, а також заходів з поліпшення діяльності поліції у цьому напрямі було проведено опитування 358 працівників карного розшуку та ювенальної превенції Головних управлінь Національної поліції в областях та м. Києві, які проходили підвищення кваліфікації у Національній академії внутрішніх справ

1 Стаж роботи в Національній поліції (міліції):

Відповідь	358	100%
до 3-х років	72	20
від 3-х до 5-ти років	132	37
від 5-ти до 10-ти років	90	25
понад від 10 років	64	18

2 Стаж роботи у підрозділах карного розшуку та ювенальної превенції:

Відповідь	358	100%
до 3-х років	229	64
від 3-х до 5-х років	79	22
понад 5-ть років	50	14

3 Який стан профілактики злочинів дітей у Вашому регіоні:

Відповідь		%
добрий	39	11
задовільний	265	74
не задовільний	54	15

4 Найпоширенішими правопорушеннями, які вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми у Вашому регіоні, на Вашу думку, є (можже бути декілька відповідей):

Відповідь		%
крадіжка	303	85
грабіж	113	32
розбій	11	3
вимагання	54	15
хуліганство	83	23
згвалтування	19	5
нанесення тілесних ушкоджень	65	18
незаконний обіг наркотиків	27	8
інші	4	1

5 Чи відповідає законодавче забезпечення успішній протидії злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми:

Відповідь		%
відповідає повною мірою	-	-
частково відповідає	269	75
не відповідає взагалі	89	25

6 Чим обумовлені хиби в діяльності підрозділів карного розшук та ювенальної превенції у запобіганні злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми Вашого регіону (можже бути декілька відповідей):

Відповідь		%
низьким рівнем матеріально-технічного забезпечення	98	27
низьким рівнем підготовки	118	33
відсутністю зацікавленості в результатах своєї праці	136	38
відсутністю методичних та практичних рекомендацій щодо запобігання злочинів, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми	32	9

ваша точка зору	6	2
-----------------	---	---

7 З якими структурами повинен в першу чергу взаємодіяти підрозділи карного розшуку та ювенальної превенції для запобігання злочинності серед безпритульних та бездоглядних дітей (може бути декілька відповідей):

Відповідь		%
іншими підрозділами Національної поліції на внутрішньому рівні	233	65
установами виконання покарань	18	5
державними органами (комісія з питань захисту прав дитини, служба у справах дітей)	269	75
різними формами самоорганізації населення	91	25
громадськими організаціями	197	55
населенням	150	42
засобами масової інформації	115	32

8 На вашу думку вкажіть рівень латентності злочинів, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми:

Відповідь		%
низький	10	3
середній	61	17
високий	201	56
Не можу відповісти	86	24

9 Яким чином краще засвоїти тактику і методику запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми (може бути декілька відповідей):

Відповідь		%
ведення спеціальних курсів підвищення кваліфікації	43	12
навчання в системі бойової і службової підготовки	125	35
організація конференцій по обміну досвідом з даної	193	54

проблеми		
розробка відповідних рекомендацій та пропозицій та їх впровадження в практичну діяльність	32	9

10 Основними причинами, на Вашу думку, які негативно сприяли на здійснення поліцією профілактичних заходів серед безпритульних та бездоглядних дітей, були (може бути декілька відповідей):

Відповідь		%
відсутність взаємодії підрозділів Національної поліції з громадськістю	193	54
укриття інформації про злочини адміністрацією навчальних закладів	283	79
недоопрацювання іншими службами по запобігання безпритульними (бездоглядними) дітьми вчиненню злочинів	150	42
низька правова освіта дітей	93	26
неорганізованість дозвілля дітей	146	41
відсутність зацікавленості з боку батьків у вирішенні проблем дітей	161	45
неналежне нормативне забезпечення профілактичної діяльності підрозділів Національної поліції	139	39
незадовільне матеріально-технічне забезпечення підрозділів Національної поліції	101	28
відсутність взаємодії поліції з іншими суб'єктами профілактики	221	62
проблеми, пов'язані з одночасним здійсненням оперативно-розшукової та профілактичної роботи	97	27

11 Основні причини, які на Вашу думку сприяють вчиненню бездоглядними (безпритульними) дітьми злочинів (може бути декілька відповідей):

неспроможність сімей виконувати виховні функції	301	84
реалізація потреби у придбанні наркотиків, алкоголю тощо	139	39

економічна та інші види експлуатації дітей з боку дорослих	107	30
недосконалість системи опіки і піклування	89	25
скрутне матеріальне становище сімей з дітьми	261	73
безкарність	186	52
асоціальний спосіб життя батьків	254	71
насильство над дітьми в школі, молодіжних колективах (референтних групах)	225	63
психологічна схильність дитини до девіантної поведінки	60	17
конфліктність в сім'ях	252	70
залежність від психотропних речовин, інші види залежності	186	52
негативний вплив однолітків	62	17
негативний вплив дорослих-правопорушників	89	25
негативний вплив телебачення та Інтернету	64	18
бездоглядність, безпритульність	244	68
бажання забезпечити „авторитет” серед однолітків	200	56
незайнятість навчанням або суспільно-корисною працею	146	41
неефективність (функціональна обмеженість) державної системи опіки і піклування		25
позашлюбна народжуваність	70	20
жорстке поводження з дітьми	143	40
інше	17	5

12 Які шляхи вдосконалення спеціально-кримінологічних заходів запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми, Ви вважаєте за необхідне запровадити (може бути декілька відповідей):

Відповідь		%
затвердження міською або районною держадміністрацією комплексної програми запобігання бездомності (безпритульності) дітей та правопорушенням, що ними вчиняються, із залученням органів державної влади, місцевого самоврядування та громадськості	193	54

сприяти влаштуванню дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в сім'ї, під опіку або піклування, дитячі будинки сімейного типу, прийомні сім'ї з дотриманням відповідного порядку та законності	277	77
проведення спеціалізованих профілактичних рейдів поліції із зацікавленими органами державної влади з метою виявлення безпритульних (бездоглядних) дітей	282	79
посилення профілактичної роботи в загальноосвітніх закладах офіцерами підрозділів ювенальної превенції з обов'язковим проходженням такими особами спеціального навчання (перепідготовки та підвищення кваліфікації) з основ педагогіки та дитячої психології	311	87
висвітлювати в друкованих засобах масової інформації під тематичними рубриками питання про подолання дитячої бездоглядності, привернення уваги населення до цієї соціальної проблеми, а також якнайширшого залучення громадськості до її розв'язання, про стан виконання соціальних програм, акцій щодо соціального захисту дітей	265	74
запровадження волонтерського руху для безпритульних (бездоглядних) дітей та співпраця його членів з поліцією	245	68
збирання та узагальнення відомостей про дітей, які жебракують і бродяжать, а також дорослих осіб, які втягують дітей у злочинну діяльність, припинення їх протиправних дій та притягнення до відповідальності, ведення профілактичного обліку таких осіб	329	92
забезпечити раннє виявлення, облік, соціальне інспектування та супроводження сімей, які неспроможні або не бажають виконувати виховні функції стосовно дітей	265	74
взяття на постійний контроль дітей, звільнених від відбування покарання з випробуванням, та їхніх сімей, у першу чергу з числа функціонально неспроможних, у яких батьки які ведуть асоціальний спосіб життя, зловживають	320	89

алкоголем чи наркотиками, раніше засуджені		
надання комплексної допомоги такими сім'ям з дітьми; вжиття заходів щодо запобігання та протидії домашньому насильству, вчиненому дітьми та стосовно них, а також жорстокому поводженню з дітьми	291	81
затвердження міською або районною держадміністрацією комплексної програми запобігання бездомності (безпритульності) дітей та правопорушенням, що ними вчиняються, із залученням органів державної влади, місцевого самоврядування та громадськості	193	85
надання комплексної допомоги такими сім'ям з дітьми; вжиття заходів щодо запобігання та протидії домашньому насильству, вчиненому дітьми та стосовно них, а також жорстокому поводженню з дітьми	301	84
влаштування на тимчасове перебування дітей до притулків чи сім'ї громадян	304	85

13 Які заходи індивідуальної профілактики доцільно використовувати щодо запобігання злочинності серед безпритульних та бездоглядних дітей (може бути декілька відповідей)?

Відповідь		%
проведення профілактичних бесід з дітьми	261	73
роз'яснення чинного законодавства	114	32
усне попередження про неприпустимість протиправних дій	134	37
постановка на профілактичний облік як безпритульна (бездоглядна) дитина	258	72
поміщення дитини у приймальник-розподільник для дітей	245	68
усунення причин та умов безпритульності (бездоглядності)	301	84
відновлення загальноосвітнього або професійного навчання	323	90
працевлаштування	63	18
здійснення поліцейського піклування	343	96
передача дитини батькам (біологічним матері та батькові	171	48

дитини) або усиновителям, опікунам, піклувальникам чи органам опіки та піклування		
надання комплексної соціальної, психологічної, педагогічної, медичної, правової та іншої допомоги	327	91
влаштування дитини до стаціонарних соціально-медичних установ та інших закладів соціальної підтримки (догляду)	311	87
притягнення дитини до адміністративної відповідальності	298	83
притягнення дитини до кримінальної відповідальності	152	43
винесення заборонного припису	176	49
проходження просвітницько-профілактичних чи корекційних програм	268	75
пробація	221	62
соціальний патронаж безпритульної (бездоглядної) дитини після відбували покарання у вигляді обмеження волі або її позбавлення на певний строк	205	57

Продовження додатку А

Аналітична довідка

за результатами анкетування 358 працівників карного розшуку та ювенальної превенції Головних управлінь Національної поліції в областях та м. Києві, які проходили підвищення кваліфікації у Національній академії внутрішніх справ, з метою визначення проблемних питань, пов'язаних з попередження злочинів, які безпритульними та бездоглядними дітьми, а також заходів з поліпшення діяльності поліції у цьому напрямі

Анкетування проводилось із січня по вересень 2018 року у Національній академії внутрішніх справ під час проходження курсів підвищення кваліфікації працівниками карного розшуку та ювенальної превенції Національної поліції Головних управлінь Національної поліції в областях, м. Києві.

Мета анкетування полягала в з'ясуванні думки респондентів щодо визначення проблемних питань, пов'язаних з попередження злочинів, які безпритульними та бездоглядними дітьми, а також заходів з поліпшення діяльності поліції у цьому напрямі, що передбачало їх об'єктивні відповіді на питання в анкетах, на підставі чого можна було б підтвердити або спростувати результати дисертаційного дослідження та використати отримані дані при формулюванні теоретичних висновків і розробці пропозицій прикладного характеру.

Категорія респондентів: 358 працівників карного розшуку та ювенальної превенції Головних управлінь Національної поліції в областях та м. Києві.

Форма анкетування: письмова, шляхом заповнення/давання відповідей респондентами.

Час для відповіді на одну анкету респондентом: приблизно 40–45 хв.

Зміст пропонованих питань: базується на отриманих у дисертаційному дослідженні персональних результатах і науково обґрунтованих даних, що мають бути спростовані чи підтвержені респондентами, а також позиціях, які мають бути визначені чи уточнені.

Особливості пропонуванних варіантів відповідей: застосовувався ускладнений підхід, який полягав у тому, що респондент обирав відповіді різноманітного змісту (у питаннях).

Аналіз відповідей респондентів: у пропонованій респондентам письмовій анкеті питання в були сформульовані таким чином, щоб отримати максимально точні, обґрунтовані та логічні відповіді респондентів, при цьому основна ідея анкетування полягала в об'єктивному з'ясуванні позиції працівників поліції як досвідчених фахівців у сфері правоохоронної діяльності та застосування кримінального законодавства щодо охорони власності в Україні.

Перші два питання були присвячені стажу роботи у правоохоронних органах (чотири групи: до 3 років, від 3 до 5 років, від 5 до 10 років та понад 10 років), а також у підрозділах карного розшуку та ювенальної превенції (до 3 років, від 3 до 5 років, понад 5 років) і, відповідно, наявності досвіду щодо запобігання злочинам, зокрема, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми.

Серед офіцерів, які брали участь у інтерв'ю, 72 (20 %) працювали в Національній поліції (міліції) до 3 років, 132 (37 %) - від 3 до 5 років, 90 (25%) – від 5 до 10 років та 64 (18 %) понад 10 років. 229 (64 %) офіцера мали досвід діяльності у практичних підрозділах з виявлення, запобігання та розкриття злочинів, серед них офіцерів зі стажем до 3 років, від 3 до 5 років - 79 (22 %) та понад 5 років - 50 (14 %).

Що стосується стан профілактики злочинів, що вчиняються дітьми на території їх обслуговування, то 39 (11%) працівників карного розшуку та ювенальної превенції повідомили, що він добрий, 265 (74%) – задовільний та 54 (15%) не задовільний.

Анкетуванням встановлено, що найпоширенішими правопорушеннями, які вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми, за місцем проходження служби працівників карного розшуку та ювенальної превенції були: крадіжка – 303 (85%), грабіж (113 (32%), хуліганство 83 (23%) нанесення тілесних ушкоджень 65 (18), вимагання (54 (15%), незаконний обіг

наркотиків 27 (8%), розбій 11 (3%). До інших видів злочину були віднесені: незаконне заволодіння транспортними засобами – 1 випадок, шахрайство – 3 випадки.

На запитання про відповідність законодавчого забезпечення успішній протидії злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми, жодний опитаний не повідомив, що воно відповідає повною мірою. Частково відповідає – 269 відповідей (75%), не відповідає взагалі 89 (25%).

Головною хибою, що негативно впливає на діяльність підрозділів карного розшук та ювенальної превенції у запобіганні злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми, залишається низький рівень підготовки працівників 118 (33%) та відсутність їх зацікавленості в результатах своєї праці 136 (38%). На третьому місті є проблеми матеріально-технічного забезпечення підрозділів – 98 (27%). Про відсутність методичних та практичних рекомендацій щодо запобігання злочинів, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми, повідомили 32 (9%). Також була висловлені інші точки зору: завантаженість (4 відповіді), відсутність належної взаємодії з іншими підрозділами Національної поліції – 2 відповіді.

Щодо визначення підрозділів, з якими повинен у першу чергу взаємодіяти підрозділи карного розшуку та ювенальної превенції для запобігання злочинності серед безпритульних та бездоглядних дітей, були визначені наступні: державні органи, зокрема комісії з питань захисту прав дитини та служби у справах дітей – повідомили 269 (75%) опитаних; іншими підрозділами Національної поліції на внутрішньому рівні – 233 (65%); громадськими організаціями – 197 (55%); населенням – 150 (42%); ЗМІ – 115 (32%); різними формами самоорганізації населення – 91 (25%); установами виконання покарань – 18 (5%).

Про професійність працівників карного розшуку та ювенальної превенції засвідчує те, що ні хто з опитаних не повідом про відсутність знань про тактику і методику запобігання злочинам, які вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми. На запитання про володіння ними

тактикою та методикою запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми, добре знайомий і володію нею повідомили 326 (91%) опитаних, не зовсім добре знайомий і володію посередньо – 32 (9%).

Краще засвоїти тактику і методику запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми, погляд опитаних респондентів є організація конференцій по обміну досвідом з даної проблеми – 193 (54%), навчання в системі бойової і службової підготовки – 125 (35%); ведення спеціальних курсів підвищення кваліфікації – 43 (12%); розробка відповідних рекомендацій та пропозицій та їх впровадження в практичну діяльність – 32 (9%).

Основними причинами, на думку опитаних респондентів, які негативно сприяли на здійснення профілактичних заходів серед безпритульних та бездоглядних дітей, були: укриття інформації про злочини адміністрацією навчальних закладів – 283 (79%); відсутність взаємодії підрозділів Національної поліції з громадськістю – 193 (54%); відсутність зацікавленості з боку батьків у вирішенні проблем дітей – 161 (45%); недоопрацювання іншими службами по запобігання безпритульними (бездоглядними) дітьми вчиненню злочинів – 150 (42%); неорганізованість дозвілля дітей – 146 (41%); неналежне нормативне забезпечення профілактичної діяльності підрозділів Національної поліції – 139 (39%); незадовільне матеріально-технічне забезпечення підрозділів Національної поліції – 101 (28%); проблеми, пов'язані з одночасним здійсненням оперативно-розшукової та профілактичної роботи – 97 (27%); низька правова освіта дітей – 93 (26%); відсутність взаємодії між суб'єктами профілактики – 78 (22%).

До основних причин, які сприяють вчиненню бездоглядними (безпритульними) дітьми злочинів, працівники карного розшуку та ювенальної превенції віднесли: безкарність – 186 (52%); реалізація потреби у придбанні престижних речей – 154 (43%); бажання забезпечити „авторитет” серед однолітків – 140 (39%); реалізація потреби у придбанні наркотиків,

алкоголю тощо – 138 (39%); реалізація потреби у придбанні необхідних речей та продуктів харчування – 123 (34%); прагнення допомоги малозабезпеченим батькам – 14 (4%). До інших обставин були віднесені: за компанію (4 відповіді).

До першочергових факторів (чинників), які обумовлюють злочинність серед безпритульних та бездоглядних дітей респондентами були зазначені наступні: бездоглядність, безпритульність або жорстоке поводження з дітьми – 244 (68%); низький життєвий рівень сім'ї – 200 (56%); вплив вулиці – 186 (52%); незайнятість навчанням або суспільно-корисною працею – 146 (41%); негативний вплив Інтернету – 107 (30%); негативний вплив дорослих-правопорушників – 89 (25%); негативний вплив телебачення – 64 (18%); негативний вплив однолітків – 62 (17%). До інших чинників були віднесені: бездіяльність школи (11 відповідей), неналежна увага з боку відповідних органів влади – 6 (відповідей).

Визначаючи напрями та шляхи вдосконалення спеціально-кримінологічних заходів запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми, були отримані наступні відповіді. Так, 329 (92%) респондентів зазначили про необхідність збирання та узагальнення відомостей про дітей, які жебракують і бродяжать, а також дорослих осіб, які втягують дітей у злочинну діяльність, припинення їх протиправних дій та притягнення до відповідальності, ведення профілактичного обліку таких осіб; 320 (89%) – взяття на постійний контроль дітей, звільнених від відбування покарання з випробуванням; 311 (87%) – посилення профілактичної роботи в загальноосвітніх закладах підрозділами ювенальної превенції з обов'язковим проходженням уповноваженими офіцерами спеціального навчання (перепідготовки та підвищення кваліфікації) з основ педагогіки та дитячої психології; 282 (79%) – у необхідності проведення спеціалізованих профілактичних рейдів поліції із зацікавленими органами державної влади з метою виявлення безпритульних (бездоглядних) дітей; 319 (89%) – сприяти влаштуванню дітей-сиріт та дітей,

позбавлених батьківського піклування, в сім'ї, під опіку або піклування, дитячі будинки сімейного типу, прийомні сім'ї з дотриманням відповідного порядку та законності; 304 (85%) – влаштування на тимчасове перебування дітей до притулків чи сім'ї громадян; 308 (86%) – запровадження волонтерського руху для безпритульних (бездоглядних) дітей та співпраця його членів з поліцією; 301 (84%) – надання комплексної допомоги такими сім'ям з дітьми; вжиття заходів щодо запобігання та протидії домашньому насильству, вчиненому дітьми та стосовно них, а також жорстокому поводженню з дітьми; 265 (74%) – забезпечити раннє виявлення, облік, соціальне інспектування та супроводження сімей, які неспроможні або не бажають виконувати виховні функції стосовно дітей; 265 (74%) – висвітлювати в друкованих засобах масової інформації під тематичними рубриками питання про подолання дитячої бездоглядності, привернення уваги населення до цієї соціальної проблеми, а також якнайширшого залучення громадськості до її розв'язання, про стан виконання соціальних програм, акцій щодо соціального захисту дітей; 193 (54%) – затвердження міською або районною держадміністрацією комплексної програми запобігання бездомності (безпритульності) дітей та правопорушенням, що ними вчиняються, із залученням органів державної влади, місцевого самоврядування та громадськості.

Визначаючи заходи індивідуальної профілактики, які доцільно використовувати щодо запобігання злочинності серед безпритульних та бездоглядних дітей, респонденти визначили наступні: здійснення поліцейського піклування – 343 (98%); надання комплексної соціальної, психологічної, педагогічної, медичної, правової та іншої допомоги – 327 (91%); відновлення загальноосвітнього або професійного навчання – 323 (90%); влаштування дитини до стаціонарних соціально-медичних установ та інших закладів соціальної підтримки (догляду) – 311 (87%); усунення причин та умов безпритульності (бездоглядності) – 3010 (84%); притягнення дитини до адміністративної відповідальності – 298 (83%); проведення профілактичних

бесід з дітьми – 261 (73%); проходження просвітницько-профілактичних чи корекційних програм – 268 (75%); поміщення дитини у приймальник-розподільник для дітей – 245 (68%); пробація – 221 (62%); соціальний патронаж безпритульної (бездоглядної) дитини після відбували покарання у вигляді обмеження волі або її позбавлення на певний строк – 205 (57%); винесення заборонного припису – 176 (49%); передача дитини батькам (біологічним матері та батькові дитини) або усиновителям, опікунам, піклувальникам чи органам опіки та піклування – 171 (48%); притягнення дитини до кримінальної відповідальності – 152 (43%); усне попередження про неприпустимість протиправних дій – 134 (37%); роз'яснення чинного законодавства – 114 (32%); працевлаштування – 63 (18%).

Додаток Б

Результати анкетування

80 дітей, які перебувають на обліку в підрозділах ювенальної превенції ГУ Національної поліції в м. Києві, Львівській та Київській областях як безпритульні діти, з метою з'ясування причин та умов їх девіантної поведінки, а також можливості вчинення ними правопорушень

№ з/п	Питання	Відповідь	Результат	
			Кількість	Відсоток
1	2	3	4	5
1. Скільки Вам зараз повних років?			80	100
14 років			9	11,3
15 років			14	17,5
16 років			12	15,0
17 років			45	56,3
2. Ваша стать?			80	100
Чоловіча			69	86,3
Жіноча			11	13,7
3. Яка у Вас освіта?			80	100
Не відвідував(ла) школу			4	5,0
Відвідував(ла) школу			41	51,3
Навчався(лась) в училищі			35	43,8
4. Наявність батьків:			80	100
Відсутні			8	10,0
Одна мати			29	36,3
Один батько			9	11,3
Мати та батько			16	20,0
Мачуха та батько			11	13,8
Вітчим та мати			7	8,8
5. Скільки дітей у Вашій сім'ї?			80	100
Я один в сім'ї			31	38,8
2 дітей			11	13,8
3 і більше дитини			38	47,5
6. Ви постійно проживаєте за своєю адресою?				
Так			75	93,7
Переїхав з іншого регіону, у т.ч. є вимушеним переселенцем зі східних областей та АРК			5	6,3

7. Як часто Ви залишали домівку на тривалий час протягом останнього року?	80	100
1-2 рази	42	52,5
3-4 рази	36	45,0
5-6 разів	10	12,5
Постійно є безпритульним	2	2,5
8. Де Ви знаходились, будучи безпритульним (можже бути декілька відповідей)?	80/175	100/100
На вокзалах та автостанціях	3	
На вулицях міста	54	
В торгових центрах, на базарах	73	
В підвалах, під'їздах, на горищі будинків	29	
В парках	16	
9. Де Ви зазвичай ночували (можже бути декілька відповідей)?	80/125	100/100
В підвалах, під'їздах, на горищі будинків	11	13,8/8,8
На вокзалах, в депо, в вагонах поїздів	2	2,5/1,6
У знайомих (друзів)	34	42,5/27,2
На притонах	13	16,3/10,43
В закинутих будинках	29	36,3/23,2
В гаражах, на дачах	22	27,5/17,6
У близьких родичах	14	17,5/11,2
10. Чому Ви пішли з дому (можже бути декілька відповідей)?	80/112	100
Батьки зловживали алкоголем або наркотиками	15	18,8
Фізичне насильство з боку батьків	69	86,3
Погане матеріальне становище родини	10	12,5
Конфлікти з батьками, рідними	54	67,5
Вигнали батьки (особи, які їх заміщують) з дому	36	45,0
Відсутність житла	5	6,3
Насильство з боку ровеників	42	52,5
Проблеми в школі	47	58,8
11. Чи вважаєте Ви, що більшість людей не вчиняють правопорушення?	80	100
Так, не вчиняють	4	5,0
Ні, вчиняють	3	3,8
Будь-хто може вчинити правопорушення при визначених обставинах	68	85,0
Вагаюсь з відповіддю	5	6,3

12. Чи були у Вас проблеми із законом?				80	100	
Проблем не було				2	2,5	
Затримувався поліцією				62	77,5	
Раніше судимий				16	20,0	
13. Які з перерахованих нижче діянь ти вважаєш злочинами чи проступком (може бути декілька відповідей)?	Злочин		Проступок		Не є злочином та проступком	
	80	100	80	100	80	100
Виніс продуктів з магазину	30	37,5	36	45,0	14	17,5
Жебракування			1	1,3	79	98,8
Вживання алкогольних напоїв					80	100,0
Паління			1	1,3	75	93,8
Гра в азартні ігри			1	1,3	78	97,5
Сильно побити людину	22	27,5	57	71,3	1	1,3
Забрати телефон або інші речі у людини	35	43,8	43	53,8		
Посередництво у збуті наркотиків	70	87,5	8	10,0	1	1,3
Вживання «легких» наркотиків	13	16,3	44	55,0	23	28,8
Збут наркотиків	74	92,5	4	5,0	2	2,5
14. За підозрою у вчиненні яких видів злочинів Ви затримувались поліцією?				69	100	
Крадіжки				52	75,4	
Грабежі				4	5,8	
Розбої				1	1,5	
Шахрайство				2	2,9	
Нанесення тілесних ушкоджень				1	1,5	
Незаконне заволодіння транспортними засобами				3	4,3	
Участь у незаконному обігу наркотиків				2	2,9	
Хуліганство				3	4,3	
інші				1	1,5	
15. Які, на Вашу думку, мотиви злочинів, вчиненні знайомими тобі безпритульними дітьми, є найтипівішими(може бути декілька відповідей)?				80/204	100	

Прагнення до широкого образу життя, реалізація потреби у пияцтві, наркотиках, азартних іграх	61	76,3
Прагнення виділитись на фоні інших, забезпечити собі лідерство, авторитет у компанії	72	90,0
Прагнення допомогти батькам	4	5,0
Придбання речей першої необхідності	49	61,3
Вагаюсь відповісти	16	20,0
інше (вказати) _____	2	2,5
16. Визначте роль нижче перерахованих факторів, які обумовили ранню злочину діяльність (загалом) у дітей (може бути декілька відповідей)?	80/176	100
Погана спадковість	3	3,8/1,7
Психічні аномалії	4	5,0/2,3
Асоціальна поведінка батьків та інших членів сім'ї	17	21,3/9,7
Вплив вулиці	24	30,0/17,1
Низький життєвий рівень сім'ї	33	41,3/18/8
Відсутність сім'ї (виховувався в дитбудинку)	16	20,0/9,1
Бездоглядність та безпритульність	44	53,8/25,0
Потурання батьків чи інших осіб	34	41,3/23,3
Інше(вказати): _____	1	1,3/0,6

Продовження додатку Б

Аналітична довідка за результатами анкетування 80 дітей, які перебувають на обліку в підрозділах ювенальної превенції ГУ Національної поліції в м. Києві, Львівській та Київській областях як безпритульні діти, з метою з'ясування причин та умов їх девіантної поведінки, а також можливості вчинення ними правопорушень

Анкетування проводилось із березня 2018 року по листопад 2018 року у м. Львові та Львівській області, в м. Києві та Київській областях.

Мета анкетування полягала в з'ясуванні думки респондентів щодо причин та умов девіантної поведінки безпритульних дітей, а також можливості вчинення такими особами правопорушень, що передбачало їх об'єктивні відповіді на питання в анкетах, на підставі чого можна було б підтвердити або спростувати результати дисертаційного дослідження та використати отримані дані при формулюванні теоретичних висновків і розробці пропозицій прикладного характеру.

Категорія респондентів: 80 дітей, які перебувають на обліку в підрозділах ювенальної превенції ГУ Національної поліції в м. Києві, Львівській та Київській областях.

Форма анкетування: письмова, шляхом заповнення/давання відповідей респондентами.

Час для відповіді на одну анкету респондентом: приблизно 30–35 хв.

Зміст пропонованих питань: базується на отриманих у дисертаційному дослідженні персональних результатах і науково обґрунтованих даних, що мають бути спростовані чи підтверджені респондентами, а також позиціях, які мають бути визначені чи уточнені.

Особливості пропонованих варіантів відповідей: 1) застосовувався спрощений підхід, який полягав у тому, що респондент обирав тільки одну з трьох (“так”, “ні” або “не знаю”) вже сформульованих відповідей; 2) застосовувався ускладнений підхід, який полягав у тому, що респондент обирав відповіді різноманітного змісту (у питаннях).

Аналіз відповідей респондентів: У запропонованій респондентам письмовій анкеті питання в були сформульовані таким чином, щоб отримати максимально точні, обґрунтовані та логічні відповіді респондентів з дотриманням прав та свобод дітей.

Аналіз відповідей респондентів: У запропонованій респондентам письмовій анкеті питання в були сформульовані таким чином, щоб отримати максимально точні, обґрунтовані та логічні відповіді респондентів з дотриманням прав та свобод дітей.

Вік опитаних дітей розподілявся за наступними перематнрами: 14 років – 9 дітей (11,3%), 15 років – 14 дітей (17,5%), 16 років – 12 дітей (15,0%), 17 років – 45 дітей (56,3%). Що стосується статті, то у 86,3% (69 дітей) були хлопчики, 13,7% (11 дітей) – дівчата.

На запитання щодо освіти, 41 дитина (51,3%) повідомили, що навчалися у школі, 35 дітей (43,8%) – в училищі. 4 дітей (5,0%) – не відвідували школу та училище на час анкетування.

Серед опитаних дітей, лише 20,0% (16 дітей) жили у повноцінній сім'ї, де були присутні мати та батько. 29 дітей (36,3%) виховувала одна мати, 9 (11,3%) – один батько, мачуха та батько – 11 дітей (13,8%), вітчим та мати – 7 (8,8%). Взагалі відсутні батьки були у 8 дітей (10,0%).

Майже половина дітей виховувались у бугатодітних сім'ях (38, 47,5%), одна дитина в сім'ї була у 38,8% опитаних (31 дитина), двоє дітей було у 13,8% опитаних (11 дітей).

93,7% (75 дітей) проживали з родиною за постійним місцем реєстрації. Разом з тим 5 дітей (6,3%) були вимушеними переселенцями із східних бластей України та Автономної Республіки Крим.

На запитання щодо триволості (частоти) залишення домівки, то 1-2 рази залишали домівку 42 дитини (52,5%), 3-4 рази (36 дітей, 45,%), 5-6 разів (10 дітей (12,5%).

Під час залишення домівки, основним місце перебування безпритульних дітей були: торгові центри та базари, про що повідомили діти у 73 випадках,

вулиці міста – 54 випадків, підвали, під'їзди, горища будинків – 29 випадків, парки – 16 випадків, вокзали та автостанції – 3 випадки.

Для більшості дітей місцем, де вони ночували, були знайомі (друзі) – 34 випадки, закинуті будинки – 29 випадків, родичи – 14 випадків, ночували на притонах у 13 випадках, в підвалах, під'їздах, на горищах будинків у 11 випадках, на вокзалах в депо, в вагонах поздів – 2 випадках.

Основною причиною, чому діти пішли з дому, у 69 випадках (86,3%) діти зазначили фізичне насильство з боку батьків, у 54 випадках (67,5%) – конфлікти з батьками (рідними), у 47 випадках (58,8%) – проблеми у школі, у 42 випадках (52,5%) – насильство з боку ровесників. Вигнали батьки з дому (або особи, які їх заміщують) стали причиною покидання місця проживання у 36 випадках (45,0%), зловживання алкоголем та наркотиками у 15 випадках (18,8%), відсутність житла у 5 випадках (6,3%).

На запитання, чи не вчиняють люди правопорушення, 68 дітей (85,0%) повідомили, що будь-хто може вчинити правопорушення при визначених обставинах. Про те, що люди не вчиняють правопорушення, повідомило 4 дітей (5,0%), про те, що вчиняють – 3 дітини (3,8%).

Про затримання поліцією повідомило 62 дітини (77,5%), раніше були засудженні з числа опитаних виявилось 16 дітей (20,0%). Не було проблем із законом повідомили 2 дітини (2,5%).

Визначення орієнтування дітей у правомірності вчинення діянь, засвідчило, що виніс продктів з магазину вважає злочином 30 дітей (37,5%), проступком 36 дітей (45,0%), не злочином і не проступком 14 дітей (17,5%). Жебракування (-/-; 1/1,3%; 79/98,8%); вживання алкогольних напоїв (-/-; -/-: 89/100%); паління (-/-; 1/1,3%; 75/93,8%); гра в азартні ігри (-/-; 1/1,3%; 78/97,5%); сильно побити людину (22/27,5%; 57/71,3%; 1/1,3%); забрати телефон або інші речі у людини (35/43,8%; 43/53,8%; -/-); посередництво у збуті наркотиків (70/87,5%; 8/10,0%; 1/1,3%); вживання «легких» наркотиків (13/16,3%; 44/55,0%; 23/28,8%); збут наркотиків (74/92,5%; 4/5,0%; 2/2,5%).

З 80 опитаних дітей – 69 раніше затримувались поліцією, у тому числі за підозрою у вчиненні крадіжки – 52 дитини (75,4%), грабіжу – 4 дитини (5,8%), хуліганства та незаконне заволодіння транспортном відповідно по 3 дитини (по 4,3%); шахрайство та участь у незаконному обігу наркотиків (відповідно по 2 дитини (по 2,9%), нанесення тілесних ушкоджень та нанесення тілесних ушкоджень (по 1 дитині та 1,3% відповідно).

Мотивами злочинів, які вчинили знайої опитаних респондентів безпритульні дітьми, були наступні: прагнення виділитись на фоні інших, забезпечити собі лідерство, авторитет у компанії – зазначило 72 дитини (90,0%); прагнення до широкого образу життя, реалізація потреби у пияцтві, наркотиках, азартних іграх – зазначило 61 дитина (76,3%); придбання речей першої необхідності (49 опитаних (61,3%); прагнення допомогти батькам (4 дитини, 5,0%); до інших мотивів були віднесені протиправна діяльність з боку потерпілого (2 дитини, 2,5%). Не надали відповідь 16 опитаних респондентів (20,0%).

Серед факторів, які обумовили ранню злочину діяльність у дітей, були відзначені наступні: бездоглядність та безпритульність – 44 дитини (53,8%), потурання батьків та інших осіб (34 дитини, 41,3%), низький життєвий рівень сім'ї (33 дитини, 41,3%), вплив вулиці (24 дитини, 30,0%), асоціальна поведінка батьків та інших членів сім'ї (17 дітей, 21,3%), відсутність сім'ї (16 дітей, 20,0%), психічні аномалії (4 дитини, 5,0%), погана спадковість (3 дитини, 3,8%).

Додаток В**ПРОЕКТ****ЗАКОН УКРАЇНИ****Про внесення змін до Закону України «Про охорону материнства» щодо покращення профілактичної роботи з бездоглядними та безпритульними дітьми.**

Верховна Рада України п о с т а н о в л я є:

I. Закон України «Про охорону дитинства (Відомості Верховної Ради України, 2001 р., № 30, ст. 142):

1). Доповнити:

Статтю 1 «Визначення термінів»:

«Бездоглядні діти – діти, які мають постійне місце проживання, але в наслідок невиконання та (або) неналежно виконання щодо них батьками, опікунами, усиновлювачами або вихователями дитячих установ своїх батьківських зобов'язань (або педагого-виховних зобов'язань) з виховання, навчання або утримання дитини, в силу чого таке ставлення призвело до безпідставного перебування цими особами на вулиці більшу частину дня, періодичного залишення своїх сімей, не відвідування навчальних закладів та дитячих установ».

Статтю 23⁻¹ «Захист прав та інтересів дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах» частиною сьомою:

«Служби у справах дітей зобов'язані здійснювати цільові заходи щодо реінтеграції та соціалізації безпритульних і бездоглядних дітей, які вчинили правопорушення».

II. Закон України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей» (Відомості Верховної Ради України, 2005 р., № 26, ст. 354):

1) доповнити статтю 2 «Визначення термінів»:

«Бездоглядні діти – діти, які мають постійне місце проживання, але в наслідок невиконання та (або) неналежно виконання щодо них батьками, опікунами, усиновлювачами або вихователями дитячих установ своїх батьківських зобов'язань (або педагого-виховних зобов'язань) з виховання, навчання або утримання дитини, в силу чого таке ставлення призвело до безпідставного перебування цими особами на вулиці більшу частину дня, періодичного залишення своїх сімей, не відвідування навчальних закладів та дитячих установ.»

II. Прикінцеві положення

1. Цей Закон набирає чинності з дня наступного за днем його опублікування.

Голова Верховної Ради

України

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Пустовий О. О. Запобігання дитячій бездоглядності та безпритульності: українській та міжнародний досвід. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 6. С. 314–316.

2. Пустовий О. О. Дитяча бездоглядність та безпритульність в Україні. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. Серія юридична. 2017. Вип. 16. С. 112–116.

3. Пустовий О. О. Соціально-психологічні чинники дитячої бездоглядності та безпритульності в Україні. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. Молдова. 2018. № 1-1 (29). С. 146–149.

4. Пустовий О.О. Безпритульність неповнолітніх та злочинність: актуальні проблеми сучасності. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Вип. 2. С. 232–236.

5. Пустовий О.О. Недоліки сімейного виховання: причина бездоглядності та безпритульності неповнолітніх. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2018. Вип. 3. Т. 2. С. 118–122.

6. Пустовий О. О. Напрями покращення спеціально-кримінологічних заходів, спрямованих на запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2018. Вип. 4 (109). С. 290–296.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Пустовий О. О. Заходи запобігання дитячій бездоглядності та безпритульності в Україні та за кордоном. *Актуальні питання розвитку права та законодавства: наукові дискусії*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 15–16 груд. 2017 р.). Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2017. С. 105–109.

2. Пустовий О. О. Деякі аспекти проблем дитячої бездоглядності та безпритульності в Україні. *Злочини проти громадської безпеки та кримінально-правова політика держави в умовах гібридної війни*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 22 груд. 2017 р.). Київ: Таврійський нац. ун-т імені В. І. Вернадського, 2017. С. 78–81.

3. Пустовий О. О. Актуальні проблеми чинників дитячої бездоглядності та безпритульності в Україні. *Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 10 лют. 2018 р.). Одеса: Громадська організація «Причорноморська фундація права», 2018. С. 86–91.

4. Пустовий О. О. Види індивідуально-профілактичних заходів запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми. *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення*: матеріали міжвуз. наук.-практ. круглого столу (Київ, 21 квіт. 2018 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2018. С. 336–340.

5. Пустовий О. О. Бездоглядність та безпритульність неповнолітніх як наслідок сімейного неблагополуччя. *Актуальні питання реформування правової системи України*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Дніпро, 6–7 лип. 2018 р.). Дніпро: Громадська організація «Правовий світ», 2018. С. 81–85.

УКРАЇНА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»

вул. С. Бандери, 12, Львів, 79013, тел. (380-32) 237-49-93, 258-27-58, факс: (380-32) 258-26-80
 ел. пошта: coffice@lpnu.ua, інтернет: www.lpnu.edu.ua

02.10.2013 № 704-1-10

на № _____

АКТ

про впровадження результатів дисертації
Пустового Олександра Олександровича на тему:
«Кримінологічні засади запобігання злочинам, що вчиняються
безпритульними та бездоглядними дітьми в Україні» на здобуття
наукового ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальності 12.00.08 –
кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право
у виданні навчальної дисципліни

Основні положення та результати дисертаційного дослідження Пустового Олександра Олександровича на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук впроваджені в навчальний процес Національного університету «Львівська політехніка» та застосовуються при підготовці бакалаврських та магістерських кваліфікаційних робіт, викладання дисциплін «Кримінальне право. Загальна частина», «Кримінальне право. Особлива частина», «Кримінологія» для студентів ОКР «Бакалавр» та «Магістр» спеціальності 081 «Право».

Зокрема, в навчальний процес впроваджено:

обґрунтування соціально-психологічних та сімейно-побутових чинників дитячої бездоглядності та безпритульності в Україні (2.1. Соціально-психологічні та сімейно-побутові чинники дитячої бездоглядності та безпритульності в Україні);

авторське визначення щодо злочинності безпритульних неповнолітніх (1.2. Поняття та ознаки дитячої бездоглядності та безпритульності);

нові підходи, щодо спеціально-кримінологічних заходів запобігання антисуспільним проявів серед бездоглядних та безпритульних неповнолітніх (Розділ 3. Проблеми запобігання антисуспільним проявам серед бездоглядних та безпритульних неповнолітніх).

Проректор
 з науково-педагогічних робіт

О.Р. Давидчак

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ ІНСТИТУТ ЗАКОНОДАВСТВА

04053, Київ, пров. Несторівський, 4, тел. 235 96 01, факс. 235 96 05, e-mail: zak_norm@rada.gov.ua

№ 22/56-1-16

„21” _____ 12 _____ 2018 р.

АКТ

впровадження у практичну діяльність Інституту законодавства Верховної Ради України результатів дисертаційного дослідження Пустового Олександра Олександровича на тему «Кримінологічні засади запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми в Україні»

Повідомляємо спеціалізованій вченій раді, що наукові положення, розроблені здобувачем Національної академії внутрішніх справ України Пустовим Олександром Олександровичем при написанні дисертаційного дослідження на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право на тему «Кримінологічні засади запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми в Україні», які стосуються удосконалення вітчизняного законодавства у сфері захисту прав дітей мають необхідний теоретичний та методологічний рівень, наукову і практичну значимість та можуть бути використані Верховною Радою при підготовці відповідних законопроектів.

Зокрема, заслуговують на увагу розроблені Пустовим О.О. зміни до чинного законодавства України, а саме: до статей 1 та 23-1 Закону України «Про охорону материнства» щодо покращення профілактичної роботи з бездоглядними та безпритульними дітьми, відповідно до яких вводиться поняття «бездоглядні діти – діти, які мають постійне місце проживання, але в наслідок невиконання та (або) неналежно виконання щодо них батьками, опікунами, усиновлювачами або вихователями дитячих установ своїх батьківських зобов'язань (або педагогічно-виховних зобов'язань) з виховання, навчання або утримання дитини, в силу чого таке ставлення призвело до безпідставного перебування цими особами на вулиці більшу частину дня, періодичного залишення своїх сімей, не відвідування навчальних закладів та дитячих установ». Статтю ж 23-1 пропонується доповнити частиною сьомою: «Служби у справах дітей зобов'язані здійснювати цільові заходи щодо реінтеграції та соціалізації безпритульних і бездоглядних дітей, які вчинили правопорушення».

Висновки та рекомендації Пустового О.О. прийняті до уваги Інститутом законодавства Верховної Ради України і можуть враховуватись при підготовці експертно-аналітичних матеріалів для відповідних Комітетів Верховної Ради України, з метою удосконалення приписів чинного кримінально-процесуального законодавства України.

**Директор,
академік НАН України**

О. Л. Копиленко

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Заступник начальника
Головного слідчого управління
Національної поліції України
кандидат юридичних наук,
Заслужений юрист України

 М.С. Цуцкірідзе

«15» 11 2018 року

А К Т

**впровадження у практичну діяльність
органів досудового розслідування матеріалів дисертаційного
дослідження ад'юнкта кафедри оперативно-розшукової діяльності
Національної академії внутрішніх справ Пустового Олександра
Олександровича «Кримінологічні засади запобігання злочинам, що
вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми в Україні»**

Комісія у складі: заступника начальника відділу ГСУ НП України, кандидата юридичних наук Мірковця Д.М., заступника начальника відділу ГСУ НП України, кандидата юридичних наук Шевчишена А.В., старшого слідчого в особливо важливих справах ГСУ НП України Борця І.В. склала цей акт про те, що матеріали дисертаційного дослідження ад'юнкта кафедри оперативно-розшукової діяльності Національної академії внутрішніх справ Пустового Олександра Олександровича «Кримінологічні засади запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми в Україні» можуть застосовуватись у практичній діяльності слідчих підрозділів, а також під час проведення занять в системі службової підготовки.

**Заступник начальника відділу
ГСУ НП України
кандидат юридичних наук**

Д.М. Мірковець

**Заступник начальника відділу
ГСУ НП України
кандидат юридичних наук**

А.В. Шевчишен

**Старший слідчий в особливо важливих
справах ГСУ НП України**

І.В. Борець

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор
Національної академії внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України

С.Д. Гусарев

8 . 10 2018р.

АКТ

про впровадження результатів дисертації

Пустового Олександра Олександровича на тему:

**«Кримінологічні засади запобігання злочинам, що вчиняються
безпритульними та бездоглядними дітьми в Україні» на здобуття
наукового ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальності 12.00.08 –
кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право
у освітній процес Національної академії внутрішніх справ**

Комісія у складі: завідувача кафедри кримінального права, доктора юридичних наук, професора Савченка А.В. (голова комісії), професора кафедри забезпечення фінансової безпеки та фінансових розслідувань ННІ № 1, доктора юридичних наук, доцента Тихонової О.В., ученого секретаря секретаріату Вченої ради, кандидата юридичних наук, професора Василевича В.В. склала цей акт про те, що результати дисертації Пустового О.О. на тему: «Кримінологічні засади запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми в Україні» впроваджені у освітній процес академії.

На основі проведеного аналізу комісія дійшла висновку, що подані наукові праці Пустового О.О. містять науково обґрунтовані теоретичні положення і практичні рекомендації, запроваджені для використання в освітньому процесі Національної академії внутрішніх справ, зокрема під час викладання і вивчення навчальних дисциплін «Кримінальне право. Загальна

частина», «Кримінальне право. Особлива частина», «Кримінологія та профілактика злочинів», у рамках підвищення кваліфікації слідчих та працівників підрозділів згідно з затвердженими МВС навчальними програмами післядипломної освіти Національної академії внутрішніх справ, а також у процесі підготовки навчально-методичних і дидактичних матеріалів, які можуть бути рекомендовані до вивчення під час самостійної роботи курсантів, студентів та слухачів.

Голова комісії:
доктор юридичних наук,
професор

А. В. Савченко

Члени комісії:
доктор юридичних наук,
доцент

О. В. Тихонова

кандидат юридичних наук,
професор

В. В. Василевич